Франц

Верфель

40 днів Муса-Дага

FOLIO

Франц Верфель
40 днів Муса-Дага

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=23935921
40 днів Муса-Дага: Фоліо; Харків; 2017
ISBN 978-966-03-7673-1

Аннотация

Відомий австрійський поет, романіст і драматург Франц Верфель (1890–1945) народився в заможній єврейській родині у Празі (на той час Австро-Угорщина). Вчився в університетах Праги, Лейпцига, Гамбурга. У 1915–1917 рр. воював у лавах австрійської армії на російському фронті. У 1929 р., подорожуючи Сирією, Верфель відвідав у Дамаску килимову фабрику, де побачив сотні виснажених, обірваних дітей вірменських біженців. Це спонукало його написати роман «40 днів Муса-Дага», щоб розповісти європейському читачеві про геноцид вірменського народу в Османській імперії 1915–1916 рр. В основу твору покладено реальні історичні події. Не можна без хвилювання читати про випробування, які випали на долю вірменів, зокрема головного героя Габріеля Багратяна – людини з європейською освітою, колишнього офіцера турецької армії, одруженого з француженкою, який, так уже судилося, раптом опинився на своїй батьківщині у найжахливіші часи…

Содержание

Книга перша 5
Розділ перший 5
Розділ другий 33
Розділ третій 62
Розділ четвертий 101
Розділ п’ятий 185
Розділ шостий 225
Конец ознакомительного фрагмента. 316

Франц Верфель
40 днів Муса-Дага

© Є. М. Тарнавський, переклад українською, 2016
© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2017

The translation of this book was supported by the austrian Federal Chancellery (Division for arts and Culture)

Це видання було здійснено за підтримки Австрійської федеральної канцелярії (Відділ культури і містецтв)

The book is published with the support of the state Commission on Coordination of the events for the commemoration of the 100th anniversary of the armenian genocide

Також книга видана за підтримки Державної комісії Вірменії з координації заходів з відзначення 100-ї річниці Геноциду вірмен

Книга перша
Прийдешнє

Аж доки, Володарю святий та істинний, не судитимеш, і не чиниш помсти тим, хто живуть на землі, за кров нашу?
Одкровення святого Івана Богослова. 6, 10[1]

Розділ перший
Тескере

– Як я тут опинився?

Ці слова Ґабріель Багратян вимовляє вголос, сам того не усвідомлюючи. Так у них не чується запитання, а щось незрозуміле, якесь урочисте здивування, що переповнює його до країв. Навіяла це, либонь, пронизана світлом рань березневої неділі та сирійська весна, що жене вниз схилами Муса-Дага, аж до горбистої рівнини Антіохії, навалу гігантських червоних анемонів. Усюди на полонинах буяє з землі їхній чудовий рум'янець, витісняючи цнотливу білизну високих нарцисів, яким також уже час цвісти. Муса-Даг

[1] *Іван Богослов* (Йоан, Іван син Заведеїв) – апостол, християнський святий, проповідник, автор декількох творів Нового Завіту. Апокаліпсис – остання книга Нового Завіту та один з найдавніших творів християнської літератури.

немов оповита незримим золотистим гулом. Чи то роїться незліченна кількість бджіл, які залишили вулики Кебусії, чи в цю бездоганно доступну для вух та очей годину долинає здалеку прибій Середземного моря, що підточує голий хребет гори?

Вибоїста дорога в'ється вгору між обвалених стін. Там, де руїни змінює хаотичний розсип каміння, дорога звужується, переходить у стежку вівчарів. Передгір'я пройдено.

Багратян озирається. Довготелесий, у вільного крою костюмі з м'якої домотканої вовни, він стоїть випрямившись і вслухається. Трохи збочена феска на вологому чолі. Очі у нього широко розставлені, такі ж великі, як у природного вірменина, але світліші.

Тепер Ґабріелеві видно, звідки він прийшов: у просвіті між евкаліптами, що ростуть у парку, його погляду відкрився будинок із яскравими стінами та пласким дахом. Осяяні вранішнім сонцем стайні та господарські прибудови. До садиби більше півгодини ходу, але здається, що будинок зовсім близько, ніби слідував за господарем по п'ятах.

Але ж церква села Йогонолук, що стоїть унизу, в долині, явно вітає його, киває великим своїм куполом із гостроверхою бічною башточкою. Цей солідний похмурий храм і садиба Багратянів невіддільні одне від одного. Їх збудував півстоліття тому дід Ґабріеля, легендарний благодійник і добродій тутешніх місць.

У вірменських селян і ремісників є звичка повертатися

після поневірянь у пошуках заробітку на чужині – навіть із самої Америки – додому в рідне гніздо. Інакше приходять новоявлені багатії – буржуа. Вони будують розкішні вілли на Лазурному березі неподалік Канна, в садах Геліополіса або скромніші – на схилах Ліванських гір, в околицях Бейрута. Дід Ґабріеля, Аветіс Багратян, разюче відрізнявся від цих парвеню. Він, засновник всесвітньо відомої фірми в Стамбулі з філіями в Парижі, Лондоні та Нью-Йорку, з року в рік, коли дозволяли справи, жив у своєму маєтку неподалік від Йогонолука, на схилі Муса-Дага. Не тільки Йогонолук, а й інші шість вірменських сіл навкруги він також наділив своєю царської щедрістю. Крім побудованих дідом церков і заснованих ним шкіл, із учителями, котрі здобули освіту в американських місіонерів, достатньо назвати й один дар, пам'ять про який усупереч усім подальшим подіям і досі зберегли місцеві жителі. Це – пароплав, зафрахтований під швейні машинки Зінгера, які Аветіс Багратян після особливо прибуткового року велів розподілити між п'ятдесятьма найбіднішими сім'ями навколишніх сіл.

Ґабріель – його сторожкий погляд ще був спрямований на рідну домівку – знав дідуся. Адже він народився в цьому будинку і в дитинстві провів тут багато часу. У дванадцять років хлопця вивезли звідси. Тепер це минуле життя, яке колись було його життям, зачіпає до неймовірного болю. Це – як спогад про передбуття, від нього стає моторошно та саднить душу. Пам'ятав чоловік діда насправді чи тільки читав

про нього в дитячих книжках, або лише бачив його портрети?

Низенький дідок із сивою еспаньйолкою, в довгому шовковому халаті в жовту та чорну смужки. Пенсне – в золотій оправі, ланцюжок звисає на груди. Він ступає червоними мештами по садовій траві. Всі зустрічні низько йому вклоняються. Пещені старечі пальці торкаються щоки підлітка. Було це насправді чи тільки здається? Дід пробуджує в ньому такі ж почуття, як і гора Муса.

Коли кілька тижнів тому Ґабріель уперше після повернення побачив гору свого дитинства, гребінь, що поступово темніє на тлі вечірнього неба, його переповнило невимовне почуття – солодке та страшне. Чоловік одразу ж притлумив це почуття. Що це було, перше, ще неясне передчуття чи промовляли останні двадцять три роки? Двадцять три роки в Європі, в Парижі! Двадцять три роки повної асиміляції! А пережито стільки, що вистачило б на вдвічі або втричі більше часу… Ці роки погасили все минуле… Після смерті дідуся, Аветіса Багратяна, сім'я, звільнившись від нав'язаного їй главою родини місцевого патріотизму, залишає цей східний шматочок землі. Резиденцією фірми, як і раніше, залишається Стамбул. Але батьки Ґабріеля живуть тепер разом із обома синами в Парижі. Правда, брат Ґабріеля – він старший на п'ятнадцять років і, як і дід, носить ім'я Аветіс – незабаром зникає, ставши співвласником фірми з імпорту, повертається до Туреччини. Ім'я діда брат носить по праву – його

нітрохи не тягне в Європу. Він – дивак і відлюдник. Після багаторічного запустіння садиба в Йогонолуку завдяки Аветісові-молодшому – знову в повазі. Єдина його пристрасть – полювання, чоловік раз по раз влаштовує мисливські вилазки в гори Тавра та Гаурава. Про брата Ґабріель має смутну уяву, сам він, скінчивши в Парижі гімназію, слухає лекції в Сорбонні. Ніхто не примушує чоловіка займатися комерцією – фахом, до якого він зовсім непридатний і становить дивовижний у їхній родині виняток.

Йому дали можливість вести життя вченого й естета, займатися археологією, історією мистецтва, філософією, до того ж молодик отримує щорічну ренту, яка дозволяє йому бути незалежною, навіть заможною людиною. З Жульєттою він одружується дуже рано. Цей шлюб знаменує собою глибоку зміну в житті Ґабріеля. Француженка залучає чоловіка у своє середовище. Тепер Багратян – майже зовсім француз. Вірменин він, так би мовити, лише теоретично. Але й не зовсім відрікся від себе, час від часу друкує у вірменських журналах свої наукові праці. А для свого десятирічного сина Стефана запрошує домашнього вчителя-вірменина, щоб навчити хлопчика мови пращурів. Жульєтта вважає це абсолютно зайвою та навіть шкідливою витівкою. Але молодий Самвел Авакян її приваблює, тому після кількох ар'єргардних боїв вона капітулює.

В основі розбіжностей між подружжям Багратянів лежить одне постійне протиріччя. Як би не намагався Ґабріель уко-

ренитися в чужій країні, він мимоволі втягується в політичну боротьбу свого народу. Має славетне ім'я, Ґабріеля Багратяна охоче відвідують, буваючи наїздом у Парижі, вірменські політичні діячі. Йому навіть пропонують вступити в «Дашнакцутюн», від чого той із жахом відмовляється. Правда, 1907 року чоловік бере участь у відомому конгресі, на якому «молоді турки» об'єднуються з вірменською національної партією[2]. Йдеться про створення нової держави, де всі народи будуть жити мирно, пліч-о-пліч, без дискримінації. Така програма надихне навіть людину, відірвану від батьківщини. У ці дні турки розсипаються в барвистих компліментах, запевняють вірменів у своїй полум'яній любові.

До клятви вірності Багратян ставиться серйозніше, ніж інші, така вже його натура. Ось чому Ґабріель, ледь вибухнула Балканська війна, добровільно вступає до лав турецької армії. У Стамбулі він проходить прискорену підготовку в школі офіцерів запасу, але після її закінчення встигає взяти участь тільки в битві – під Булаїром – як командир гаубичної батареї. Ця єдина довга розлука з близькими триває більше півроку, і він дуже страждає. Може, боїться втратити Жульєтту? Відчуває в її ставленні до нього якусь зміну, втім, реального приводу так думати у нього немає. Після повернення в Париж Багратян уникає всього, що не має прямого стосунку до її внутрішнього світу. Він – мислитель, людина,

---

[2] *Вірменська революційна федерація* – одна з найстаріших вірменських політичних партій, що була створена 1890 року у Тифлісі (Тбілісі).

для котрої духовність – понад усе, людина як така. Що йому до справ турків, і хто йому, врешті, вірмени? Ґабріель подумує про те, щоб прийняти французьке громадянство. Жульєтта була б щаслива. Але його весь час стримує якесь почуття внутрішнього гальмування. Багратян пішов добровольцем на фронт. Нехай навіть не живе у своїй вітчизні, але не може ж її зректися! Адже це – батьківщина його батьків. Вони зазнали там нечуваних страждань і все ж її не покинули. Самому Ґабріелю страждати не довелося. Про масові вбивства та погроми він знає тільки з книжок і балачок. Чи не все одно, якій владі кориться людина, для котрої духовність – понад усе? І Ґабріель залишається турецьким підданим.

Два щасливих роки в чарівній квартирці на авеню Клебер. Здавалося б, усі проблеми вирішено та віднайдено, нарешті, стійкість. Ґабріелю тридцять п'ять років, Жульєтті – тридцять чотири. Стефану – тринадцять. Життя плине без турбот, їх не обтяжує надмірне честолюбство, він зайнятий інтелектуальною працею, родина товаришує з приємними людьми. Щодо вибору друзів, то тут усе вирішує Жульєтта. Стається це перш за все тому, що Ґабріель майже не бачиться зі старими вірменськими знайомими. Батьки його давно померли. Жульєтта неухильно підтверджує свою національну домінанту, що не передбачає жодних поступок. Ось тільки очі сина не вдасться їй змінити. Ґабріель немов нічого не помічає.

Крутий поворот долі визначив несподіваний лист від Аветіса Багратяна. Старший брат викликав Ґабріеля в Стамбул. Він важко захворів і не в змозі більше очолювати підприємство. Кілька тижнів тому чоловік ужив усіх необхідних заходів, аби перетворити фірму на акціонерне товариство. Ґабріелю треба б там з'явитися, щоб забезпечити власні інтереси. Жульєтта – вона дуже пишається своєю життєвою мудрістю – негайно виявляє бажання супроводжувати свого чоловіка і бути присутньою при ділових перемовинах. Гра видасться велика, а Ґабріель від природи – непутящий, йому, вважає дружина, не під силу боротися з верткими вірменськими гендлярами.

Червень 1914-го. У світі – зловісна тиша перед бурею.

Ґабріель вирішує взяти з собою не тільки Жульєтту, але і Стефана з домашнім учителем Авакяном. Навчальний рік все одно – коту під хвіст. Справи можуть надовго затримати Ґабріеля, а яким буде перебіг світових подій, передбачити важко.

До середини липня сім'я Багратянів приїжджає в Константинополь. Але брат Ґабріеля їх не дочекався. Аветіс відбув у Бейрут на італійському пароплаві. За ці липневі дні його легенева хвороба прогресувала з такою страхітливою швидкістю, що він уже не міг виримувати стамбульську задуху. (Цікаво, що брат європейця Ґабріеля їде вмирати не в Швейцарію, а в Сирію.)

Ґабріелю доводиться вести перемовини не з Аветісом, а

з директорами, адвокатами та нотаріусами. При цьому йому відкривається, як непомітно і з якою ніжністю піклувався про нього його майже незнайомий брат. І чоловік уперше з повною ясністю усвідомлює, що хворий, старіючий Аветіс працював на нього, що це йому Ґабріель зобов'язаний своїм добробутом. Яке безглуздя, що брати залишилися чужими! Ґабріель жахається, згадуючи, з якою зарозумілістю ставився до «махляра», до «цього східного чоловіка», й як не завжди вмів це приховати. Тепер молодший брат сповнений бажання спокутувати провину, поки не пізно. Його охоплює незрозуміла туга.

Спека в Стамбулі і справді нестерпна. Повертатися зараз на Захід, ачей, нерозумно. Треба перечекати грозу. Навіть від думки зробити невелику морську прогулянку відразу ніби повіяло свіжістю. Один із новітніх пароплавів «Кедівал-Мейл» дорогою до Александрії заходить у Бейрут. На західних схилах Лівану можна винайняти цілком сучасну віллу, що задовольнить навіть найвимогливішого наймача. Знавцям відомо, що немає на землі ландшафту, прекраснішого за цей. Ґабріелю, однак, нема потреби вдаватися до красномовства – Жульєтта погоджується відразу ж. Їй давно дошкуляє таємна нетерплячка, вабить усіляка новизна.

Уже далеко від берега, у відкритому морі, наче гуркіт вибухів снарядів, їх наздоганяють моторошні звістки: одна за одною держави вступають у війну. Коли Багратяни вийшли на пристань Бейрута, в Бельгії, на Балканах і в Галичині вже

йшли бої. Про повернення додому, у Францію, і думати було годі. Загрузли. Газети повідомляли, що Висока Порта має намір вступити в союз із центральними державами. Відтепер Париж – столиця ворожої країни.

Головна мета поїздки не була досягнута. Брати знову розминулися. За кілька днів до приїзду Ґабріеля в Бейрут старший брат наважився пуститися у зворотний шлях – через Алеппо й Антіохію в Йогонолук. Видно, для смерті Ліван йому не годився. Помирати, то вже на Муса-Дагу.

Лист, у якому старший брат сповіщав про свою близьку смерть, прийшов восени. Тим часом Багратяни оселилися в гарному будиночку, розташованому в горішніх кварталах міста. Жульєтта вважає життя в Бейруті задовільним. Тут є багато французів. У жінки бувають консули різних держав. Жульєтта і тут зуміла залучити в свій будинок людей, як, втім, і будь-де. Ґабріель щасливий, що вона не дуже важко страждає від вигнання. Нічого не вдієш! У Бейруті, порівняно з європейськими містами, хоча б жити безпечніше. І все ж Ґабріель не може не думати про садибу в Йогонолуку. У своєму листі Аветіс настійно благає його подбати про рідну домівку. Через п'ять днів після отримання листа приходить телеграма від доктора Петроса Алтуні з повідомленням про смерть Аветіса Багратяна.

Тепер Ґабріель невпинно згадує про дім свого дитинства. Однак тільки-но Жульєтта забажала якнайшвидше їхати в Йогонолук, щоб успадкувати будинок, про який чоловік їй

стільки розповідав, він лякається і йде на поступки. Ґабріель подає безліч доказів проти поїздки, але Жульєтта наполягає на своєму. Сільська самота? Нічого іншого вона і не прагне. Відірваність від світу, брак комфорту? Вона сама здобуде все необхідне. Це їй навіть подобається. Колись у батьків дружини був заміський будинок, вона там виросла. Якщо вони з Ґабріелем матимуть власний будинок, якщо їй дозволять обставити його по-своєму і бути в ньому повноправною господинею, сповниться її заповітна мрія, і цілком байдуже, в якому кліматі це буде. Незважаючи на радісну готовність дружини, Ґабріель намагається її відмовити, лякає, що скоро почнуться дощі. Набагато розумніше було б будь-що домогтися дозволу відвезти родину до Швейцарії! Але Жульєтта пручається. В її словах звучить виклик. Ґабріель, однак, не в змозі придушити в собі дивну тривогу та щемливе відчуття туги…

Був грудень, коли маленька сім'я вирушила в дорогу, на батьківщину предків. Незважаючи на те, що потяги були переповнені військовими, мандрівка залізницею до Алеппо пройшла добре. В Алеппо Багратяни винайняли два автомобілі, вигляд яких був справді чарівним. Якимось дивом вони все ж дісталися брудною дорогою Антіохії. Там, біля мосту через Оронт, їх уже чекав керуючий маєтком Христофор із панською гарбою і двома возами для поклажі, запряженими биками. Не минуло й двох годин – а пролетіли вони непомітно, – як показався Йогонолук. «Загалом, не так усе це й

лячно», – вважає Жульєтта.

– Як я тут опинився?

Суто зовнішній зв'язок подій не може слугувати вичерпною відповіддю на це запитання. І все ж урочисте здивування не полишає душу. Йому ледь чутно вторить внутрішня тривога. Початкові враження, стерті двадцятитрирічним життям у Парижі, мають відновити права громадянства. Ґабріель відводить застиглий погляд від свого будинку. Жульєтта і Стефан, звісно, ще сплять. Та й дзвони сільської церкви ще не закликають до недільної служби. Ґабріель оглядає долину. Там, трохи на північ, розташувалися вірменські села. Село шовківників Азіру звідси добре видно, а Кебусії, що подалі, вже не побачити. Азіру спить на темно-зеленому ложі з листя шовковиці. На маленькому горбочку, що притулився до Муса-Дага, височіють руїни монастиря. Цей скит заснував святий апостол Фома. Камені, якими всіяний невеликий майданчик перед зруйнованої садибою, поцятковані помітними написами. Багато з них сягають епохи Селевкидів[3] і для археолога були б рідкісною знахідкою. Багата колись Антіохія[4], цариця тодішнього світу, простягалася до самого моря. Старожитності валяються тут усюди на землі для загального огляду або відкриваються шукачеві скарбів при першому ж ударі заступом. На цьому тижні Ґабріель притяг-

---

[3] *Селевкіди* – царська династія, що правила в Селевкії, найбільшій грецькій державі (IV ст. до Р. Х.).

[4] *Антіохія* – місто в Сирії.

нув додому купу цінних трофеїв. Головне його заняття тут – полювання за рідкісними артефактами. Однак якась боязкість заважає чоловікові піднятися на пагорб із руїнами скиту Фоми. (Адже його стережуть великі мідно-червоні змії в коронах. А у грішників, котрі тягають святе каміння, щоб збудувати собі з нього будинок, така ноша намертво приростає до спини, тож доводиться їм її з собою забирати в могилу.) Хто розповідав йому цю казку? Він пригадує: в маминій кімнаті, тій, що зараз Жульєттина, сиділи бабусі з якимись дивно розфарбованими обличчями. Чи це знову тільки уява? Можливо? Чи була йогонолукська мама і та, паризька мати, однією і тією ж жінкою?

Ґабріель давно вже сновигає лісом. Гірський схил розітнула крута широка тріщина, веде вона до вершини і називається Дубовою балкою. Багратян чимчикує стежиною вівчарів, ледве помітною серед хащів, і раптом йому стає незаперечно ясно: перехідна пора скінчилася, наближається розв'язок.

Перехідна пора? Багратян служив у турецькій армії, він – офіцер запасу, артилерист. Турецькі війська б'ються не на життя, а на смерть на чотирьох фронтах. На Кавказі – проти росіян, в Месопотамській пустелі – проти англійців та індусів. Австралійські дивізії висадилися на Галліполійський півострів, аби разом із союзним флотом протаранити ворота Босфору. Четверта армія в Сирії та Палестині готує новий наступ на Суецький канал. Аби вистояти на всіх цих фрон-

тах, потрібна надлюдська напруга. Під час відчайдушно хороброго походу Енвер-паша, легендарний турецький полководець, морозної кавказької зими поклав два своїх армійських корпуси. Усюди бракує офіцерів. Боєприпасів недостатньо.

Час надій, 1908–1912 роки минули. «Іттіхат»[5], молодотурецький «Комітет єдності та прогресу», лише використовував у своїх цілях вірменський народ і за першої ж нагоди порушив усі свої обіцянки. Ґабріелю немає жодної потреби вислужуватися, щоб довести свою хоробрість та відданість батьківщині. Обставини зараз складаються інакше. Його дружина – француженка. Далебі, йому й доведеться битися проти народу, який він любить, якому нескінченно зобов'язаний і з яким його зв'язав шлюб із Жульєттою.

Почуття обов'язку бере гору. Ґабріель з'явився у збірний пункт резервістів свого полку в Алеппо. Інакше його вважали б дезертиром. Але дивна річ: полковник відділу кадрів, імовірно, не потребує офіцерів. Ретельно вивчивши папери Багратяна, він відсилає добровільного рекрута додому. Нехай пан офіцер повідомить своє місце проживання і чекає там у стані повної готовності, поки покличуть.

Це було в листопаді. Вже березень закінчується, а наказу про зарахування в полк із Антіохії нема і нема. Чи ховаєть-

---

[5] *«Іттіхат»* – турецька буржуазно-поміщицька націоналістична партія, створена 1889 року. «Молоді турки» – члени цієї партії. Вони зберегли монархію і продовжили політику потурчених народів Османської імперії.

ся за цим якийсь незбагненний задум або непроникний хаос оттоманських військових канцелярій?

Але в цю мить у Ґабріеля міцніє впевненість, що рішення, вирок долі станеться сьогодні ж. По неділях приходить пошта з Антіохії, в ній є не тільки листи та газети, але й адміністративні укази каймакама[6] до громад і всіх вірнопідданих.

Ґабріеля турбує тільки сім'я. Становище ускладнилося. Що буде з Жульєттою та Стефаном, якщо його відправлять на фронт? У цьому випадку їм, мабуть, краще буде залишатися в Йогонолуку. Дружина захопилися будинком, парком, угіддями, фруктовим садом, розарієм. Вона, здається, цілком увійшла в роль господині. Порядні, гідні поваги люди є й тут. Старого лікаря Петроса Алтуні й аптекаря Грікора, винятково вченого чоловіка, Ґабріель знає з дитинства. До цих поважних людей належить і вардапет[7] Тер-Айказун – парох церкви в Йогонолуку й очільник григоріанської[8] церкви всієї Суедії. Протестантський священик Арутюн Нохудян із Бітіаса, вчителі й інші важливі люди. До жінок, правда, треба бути поблажливішим.

Після першого ж прийому, влаштованого на віллі Баграа-

---

[6] *Каймакам* – начальник округи (*турец.*).

[7] *Вардапет* – архімандрит (*вірмен.*).

[8] *Григоріанська церква, або Вірмено-григоріанська церква* – умовна назва, що увійшла в побут лише з 1836 року. Справжня назва – Вірменська апостольська церква.

тянів для цього вибраного кола, Ґабріель зауважив Жульєтті, що навіть у провансальському містечку не завжди можна знайти краще товариство, ніж тут, на сирійському узбережжі. Дружина вислухала його, не іронізуючи проти звичаю над усім типово вірменським і східним, чим частенько докучала чоловікові. З того часу такі вечірні прийоми відбувалися не раз. Ось і сьогодні готується забава, у цю березневу неділю. Ґабріель щасливий, що Жульєтта пом'якшала. Але що йому всі милості долі, коли дружина та син будуть відрізані від світу, залишившись тут самі, без нього?

Дубова балка зосталася давно позаду, а Багратян так і не вирішив, як бути з родиною. Уторована доріжка завертає на північ і губиться між заростями ведмежих ягід і рододендрона на гірському хребті. Цю частину Муса-Дага жителі гірських селищ називають Дамладжк. Ґабріелю пам'ятні всі ці назви. Дамладжк не дуже високий. Два південних його шпилі розташовані на висоті восьмисот метрів над рівнем моря. Це дві останні височини гірського масиву, які потім раптово, ніби зламавшись, падають хаосом гігантського каміння на рівнину Оронта. Тут, на півночі, де в цю мить шукає дорогу подорожній, Дамладжк знижується, переходить у сідловину. Це – найвужче місце в прибережному кряжі Муса-Дага, це – талія Муса-Дага. Плато звужується до кількох сотень метрів, а хаос каміння на кручі тягнеться далі.

Ґабріелю здається знайомим тут кожен камінь, кожен кущ. З картин дитинства це місце особливо яскраво закар-

бувалося в пам'яті чоловіка. Ті ж пінії, що розкрили свої парасольки-крони, їх тут цілий гай. Той самий повзучий хвойник, що, як щетина, пробивається з-під кам'янистого ґрунту. Плющ і ще якісь в'юнкі рослини обплели намистами мудрі брили, що зібралися в коло і, немов гігантські учасники ради старійшин природи, переривають бесіду, ледь почувши кроки прибульця. Зграя ластівок, готових до відльоту, розколола своїм щебетом тишу. Метушливе кружляння птахів у зеленій заплаві лісового повітря. Немов плещуться темні пструги. Стрімкі помахи крил схожі на кліпання вій.

Багратян лягає, заклавши руки за голову, в порослу травою улоговину. Двічі до цього ранку сходив він на Муса- Даг, шукаючи ці пінії та віковічні брили, але щоразу збивався на манівці. «Отже, дороги сюди немає», – подумав він і стомлено заплющив очі. Варто людині повернутися на місце свого дитинства, як на неї люто напирають духи, яких блудний син сам же покликав до життя, а потім покинув. Ось і на цього чоловіка напали привиди його дитинства, немов двадцять три роки віддано чекали його тут, між пініїй і скель, у цій чарівній глушині. Вельми войовничі духи, грізні примари, знайомі кожному вірменському хлопчику. (Та чи могло бути інакше?) Своїм указом кривавий султан Абдул-Гамід почав переслідування християн. Вірні пси пророка – турки, курди, черкеси – об'єднуються навколо зеленого прапора, щоб нищити вогнем і мечем, грабувати та різати вірменський народ. Але вороги не знають, що їм доведеться мати справу з

Ґабріелем Багратяном. Він збирає всіх своїх і веде в гори. З невимовною, героїчною мужністю протистоїть патріот натиску переважаючих сил ворога і змушує його відступити.

Ґабріель не жене від себе цю дитячу ману. Він – парижанин, чоловік Жульєтти, вчений, офіцер, котрий знає, що таке сучасна війна, і лише днями мав намір виконати свій обов'язок турецького солдата. Та він одночасно – і той хлопчик, рухомий давньою ненавистю до споконвічних ворогів свого народу, кидається на них зі зброєю в руках. Мрія кожного вірменського підлітка! Правда, швидкоплинна! І все ж дивно… Засинаючи, він іронічно посміхається.

Ґабріель здригається переляканий. Поки він спав, хтось його пильно розглядав. І, либонь, давно вже. Променисті очі Стефана. Багратяна охоплює неприємне, хоча і не зовсім зрозуміле відчуття. Син не повинен нишком спостерігати за татом, котрий спить. Він порушує якийсь таємний моральний закон. І батько не без суворості запитує:

– Що ти тут робиш? Де мосьє Авакян?

Тепер і Стефан, либонь, збентежений, що заскочив батька зненацька – сплячим. Він не знає, куди подіти руки. Пухкий рот напіввідкритий. Підліток – у шкільній формі з широким комірцем навипуск, у панчохах до колін. Відповідаючи, посмикує курточку.

– Мама дозволила мені піти гуляти самому. У мосьє Авакяна сьогодні – вільний день. Адже ми по неділях не займаємося.

– Ми, Стефане, не у Франції, а в Сирії, – багатозначно каже батько. – Не смій більше без старших лазити по горах.

Син не зводить із батька напруженого погляду, ніби зволікає після цієї не дуже суворої догани на інше, важливіше застереження.

Але Ґабріель нічого більше Стефанові не сказав. Ним опанувало дивне збентеження, ніби він уперше в житті залишився зі своїм хлопцем наодинці. З того часу, як вони в Йогонолуку, чоловік приділяє синові так мало уваги, зустрічається з ним більше за столом. У Парижі і на канікулах у Швейцарії вони іноді прогулювалися вдвох. Але хіба в Парижі, Монтре чи Шамоні[9] можна усамітнитися? А в прозорому повітрі Муса-Дага є щось розкуте, що зближує батька з сином. Ґабріель іде попереду, ніби провідник, котрий знає всі визначні пам'ятки. Стефан – услід за ним, так само мовчки та вичікувально.

Батько і син на Сході! Їхні стосунки навряд чи можна порівняти з поверхневим зв'язком між батьками та дітьми в Європі. Тут, хто бачить свого вітця, той бачить Бога. Бо батько – остання ланка в нерозривному ланцюзі пращурів, що поєднує людину з Адамом, і тим самим – із початковими часами створення світу. Але і той, хто бачить сина, також бачить Бога. Бо син – наступна ланка, що сполучає людину зі Страшним судом, із кінцем усього сущого і зі спокутою.

---

[9] *Монтре та Шамоні* (точніше: Шамоні-Монблан) – гірські курорти в Швейцарії.

Чи не повинні супроводжувати цей священний зв'язок боязкість і небагатослівність?

Батько все ж зважився почати для годиться серйозну розмову:

– Що ти зараз вивчаєш із мосьє Авакяном?

– Ми, тату, нещодавно почали читати грецькою. А ще ми вчимо фізику, історію та географію.

Багратян підводить голову: Стефан розмовляє вірменською. Хіба батько звернувся до нього вірменською? Зазвичай вони бесідують між собою французькою. Вірменська мова сина дуже зворушує батька. І він усвідомлює, що сприймав Стефана набагато частіше як французького, ніж вірменського хлопчика.

– Географію, – повторює він. – А яку частину світу зараз вивчаєте?

– Географію Малої Азії та Сирії, – з радісною готовністю рапортує Стефан.

Ґабріель схвально киває, ніби нічого розумнішого і не можна було вигадати для уроку географії. Потім, відчуваючи, що втрачає нитку теми, намагається надати розмові педагогічного спрямування:

– А ти міг би накреслити мапу Муса-Дага?

Стефан щасливий, що батько йому довіряє.

– О, так, тату! У твоїй кімнаті висить дядькова мапа Антіохії й узбережжя. Треба тільки збільшити масштаб і домалювати все, чого там немає.

Цілком вірно. З хвилину Ґабріель радіє кмітливості Стефана, потім знову згадує наказ про мобілізацію – він, либонь, уже в дорозі, а пробі, валяється у турків на якомусь канцелярському столі в Алеппо чи, чого доброго, мандрує Стамбулом.

Вони мовчки йдуть далі. Стефан трепетно зволікає, щоб батько заговорив із ним знову. Адже це – татова батьківщина. Стефан жадає почути розповідь про батькове дитинство, таємничі речі, про які йому так рідко розповідали. Але батько, ймовірно, не випадково затіяв цю прогулянку, у нього є певна мета. Й ось перед ними відкрилася своєрідна тераса, сюди він і прагнув. Виступаючи з тіла гори, вона нависає над безоднею. Велетенська кам'яна рука, розчепіривши пальці, тримає її, як чашу, на долоні. Це – усипана камінням скеляста плита. Вона величезна, на ній умістилися б два будинки. Морські бурі, яким тут є де розгулятися, пожаліли тільки кілька кущів та агаву з жорстким, немов шкіряним, листям.

Ця зависла в повітрі плита так далеко виступає вперед, що коли людина, котра прагне смерті, кинеться звідси в морську безодню, що на чотири сотні метрів нижче, то відразу ж потрапить на дно, навіть не розбившись об скелі.

Стефан, як це вчинив би кожен хлопчик, хоче підбігти до краю виступу, але батько рвучко відтягує сина і довго не відпускає його руку. Вільною кінцівкою він показує околиці:

– Там, на півночі, ми могли б побачити Александреттську бухту, якби не мис Рас-ель-Ханзір, Свинячий ніс, а півден-

ніше – навіть гирло Оронта, але гора там несподівано утворює дугу…

Стефан уважно стежить за вказівним пальцем батька, яким той обводить півколо бурхливого моря, і раптом питає те, що не має стосунку до мапи місцевості:

– Тату! А ти справді підеш на війну?

Ґабріель не помічає, що все ще судомно стискає руку сина.

– Так! З дня на день чекаю наказу.

– А це обов'язково?

– Інакше не можна, Стефане. Усі турецькі офіцери запасу зобов'язані з'явитися в свій полк.

– Ми ж не турки. І чому вони тебе відразу не забрали?

– Очевидно, в артилерії поки що катма гармат. Коли будуть сформовані нові батареї, закличуть усіх офіцерів запасу.

– А куди вони тебе пошлють?

– Я перебуваю в розпорядженні четвертої армії, вона дислокується в Сирії та Палестині.

На Багратяна заспокійливо діє думка про те, що він на якийсь час буде відряджений в Алеппо, Дамаск чи Єрусалим. Може, вдасться взяти з собою Жульєтту та Стефана. Син відгадав те, про що міркує батько:

– А ми, тату?

– Ото ж бо й річ…

Не давши йому закінчити, Стефан пристрасно просить:

– О, тату, будь ласка! Залиши нас тут! Мамі також дуже подобається жити в нашому домі.

Синові хочеться заспокоїти батька, запевнити його в добрих почуттях матері, адже вона тут на чужині. З рідкісною чуйністю вловлює він боротьбу двох світів у житті своїх батьків. Але Багратян задумливо каже:

– Найкраще було б спробувати відвезти вас через Стамбул у Швейцарію, але, на жаль, столиця зараз також стала театром воєнних дій…

Стефан притискає стиснуті п'ястуки до грудей:

– Ні, не треба в Швейцарію! Залиши нас тут, тату!

Ґабріель із подивом дивиться в благальні очі хлопчика. Чи не дивно це? Дитина, котра ніколи не бачила вітчизну праотців, наперекір усьому з нею пов'язана! Те, що живе в самому Ґабріелі, прихильність до цієї родової гори Багратянів, Стефан, котрий народився в Парижі, ввібрав із кров'ю, успадкував, не маючи власного емоційного досвіду. Батько обіймає хлопчика за плечі, але відповідає:

– Дасться чути.

Коли вони знову сходять на вершину Дамладжка, з Йогонолука долинає ранковий благовіст. Шлях у долину займає близько години. Їм треба поквапитися, щоб почути хоча б другу половину літургії. В Азіру дехто із зустрічних вітає Багратянів:

– Доброго ранку!

Жителі Азіру ходять у йогонолукську церкву. Туди всього

п'ятнадцять хвилин пішки. В Азіру на вулицях біля будинків стоять столи, між ними перекинуті великі дошки. На дошках білосніжна маса – кокони гусениці шовкопряда, вони виводяться на сонці.

Ґабріель розповідає Стефану, що прадід хлопчика, Аветіс Багратян, був сином шовківника і свій життєвий шлях почав із того, що замолоду, в п'ятнадцять років, їздив до Багдада закуповувати шовкопрядів.

На півдорозі до Йогонолука Багратянам трапляється старий жандарм Алі Назіф. Поважний заптій[10] належить до числа тих десяти турків, котрі ось уже скільки років живуть у вірменських селах у мирі та злагоді з місцевими. Під його керівництвом служить п'ять жандармських чинів. Вони, втім, часто змінюються, тоді як сам Алі Назіф, як і раніше, на своєму посту непорушний, як Муса-Даг. Є, крім них, ще один представник султана: горбань-листоноша з родиною. По середах і неділях він розносить пошту з Антіохії.

Алі Назіф сьогодні чимось засмучений і стурбований. Цей кошлатий представник оттоманської влади, мабуть, дуже поспішає у службових справах. Рябе обличчя під насунутою на брови облізлою папахою лисніє від поту. Зброя войовничої кавалерії, шабля, бовтається між кривих ніг. При зустрічі з ефенді Багратяном він зазвичай стає по стійці «струнко», а нині тільки відкозиряв, і вигляд у нього був при цьому дещо спантеличений. Ґабріель настільки здивований поведінкою

---

[10] *Заптій* – жандарм (*турец.*).

жандарма, що довго дивиться йому вслід.

Церковним майданом Йогонолука квапливо пробираються парафіяни, котрі прибули здалеку і тому спізнилися. Жінки – в яскравих, вишитих гладдю хустках, у зібганих спідницях. Чоловіки – в шароварах, поверх яких носять ентарі – щось на зразок жупана. Обличчя їхні суворі, зосереджені.

Сонце сьогодні гріє по-літньому, заливає світлом яскраву білизну отинькованих будинків. Оселі ці здебільшого одноповерхові і нещодавно побілені. Це – будинок священика Тер-Айказуна, будинок лікаря, будинок аптекаря і великий муніципальний дім, що належить йогонолукському дуці, мухтару[11] Товмасу Кебусяну.

Церква Примноження чинів янгольських стоїть на широкому цоколі. До її порталу ведуть просторі сходи. Засновник Аветіс Багратян наказав архітекторові збудувати церкву за зразком, але менших розмірів, знаменитої національної святині, яка є на Кавказі. З відчинених дверей ллється спів хору, що супроводжує літургію. Крізь густий натовп видніється в темряві, в мерехтінні свічок, вівтар. Сяє золотий хрест на червоному фелоні Тер-Айказуна.

Ґабріель і Стефан заходять у портал. Їх зупиняє вихователь Стефана, Самвел Авакян. Він нетерпляче чекає їх.

– Пройдіть уперед, Стефане, – наказує він хлопчикові. – Ваша матінка чекає на вас.

І коли Стефан зникає в гомінкому натовпі тих, хто мо-

---

[11] *Мухтар* – війт (*турец.*).

литься, Авакян рвучко звертається до Багратяна:

– Маю повідомити вам, що у вас відібрали паспорти. Іноземний і місцевий, дозвіл на проживання. З Антіохії прибули три чиновники.

Ґабріель уважно розглядає обличчя цього студента, котрий уже кілька років живе спільним життям із сім'єю Багратянів. Обличчя вірменського інтелігента. Високе, трохи похиле чоло. Насторожений, глибоко стурбований погляд за скельцями окулярів. Печать вічної покірності долі і водночас ясно виражена готовність до опору, готовність будь-якої миті відбити удар супротивника. З хвилину Ґабріель вивчає це обличчя і лише потім питає:

– І що ви зробили?

– Мадам усе віддала чиновникам.

– І звичайний паспорт також?

– Так. Закордонний і тескере[12].

Багратян сходить з паперті, запалює цигарку і в задумі робить кілька затяжок. Тескере – дозвіл на проживання, документ, що дає право вільно пересуватися територією Османської держави. Без цього клаптика паперу підданий султана теоретично з одного села в інше не має права поїхати. Ґабріель відкидає цигарку і виправляє плечі.

– Це означає тільки те, що сьогодні або завтра я маю з'явитися в Алеппо, в свою частину.

Авакян переводить погляд на глибоку колію, прокладену

---

[12] *Тескере* – паспорт (*турец.*).

нещодавнім дощем на церковному майдані.

– Навряд чи це означає, що вас викликають в Алеппо, пане Багратян.

– Нічого іншого це не може означати.

Голос Авакяна звучить зовсім тихо:

– Від мене також зажадали паспорт.

Багратян стримує сміх.

– Отже, і вам треба з'явитися в Антіохію на огляд у військовий комісаріат. Цього разу це не жарт. Але не переймайтеся. Ми ще раз визволимо вас, заплатимо податок за звільнення від військової повинності, ось і все. Ви потрібні мені для Стефана.

Авакян не зводить очей із колії.

– Добре, я молодий, але доктор Алтуні, аптекар Грікор, пастор Нохудян, либонь, не підлягають мобілізації. А тескере відібрали й у них.

– Це точно? – схоплюється Ґабріель. – Хто відібрав? Що це за адміністративні органи? Чим вони це пояснюють? І взагалі, де ці добродії є? Мені дуже хочеться з ними поспілкуватися.

Авакян відповідає, що чиновники разом із загоном кінної жандармерії півтори години тому відбули у напрямку Суедії. А розпорядження про паспорти поширюється тільки на вищий прошарок суспільства, адже простий селянин чи ремісник ніякого тескере все одно не має, в кращому випадку йому видають дозвіл торгувати на базарі в Антіохії.

Багратян широкими кроками ходить туди-сюди, забувши про вчителя. Потім зупиняється і каже владно:

– Ідіть до церкви, Авакяне. Я також потім прийду.

Але він не має наміру слухати літургію, хоча скорботний хор звучить зараз особливо до ладу і потужно. Повільно, опустивши у роздумах голову, перетинає чоловік площу, звертає на поперечну вулицю і виходить до того місця, де дорога в маєток утворює рогачку. Не заходячи в будинок, Ґабріель зупиняється біля стаєнь і наказує сідлати баского коня – колишню гордість брата Аветіса.

«Шкода, що Христофора немає на місці, взяв би його з собою». Чоловік бере в поводирі конюха. Чіткого уявлення про те, що буде робити, у нього немає. Однак якщо пустити коня риссю, до полудня можна встигнути в Антіохію.

Розділ другий
Конак Хам Селамлік[13]

Антіохійський хюкюмет, як називають тут конак – резиденцію начальника округу, каймакама, – розташований у нижній частині нагірної фортеці. Це брудний, але місткий будинок, бо Антак'я – одна з найзалюдненіших провінцій Сирії.

Ґабріель залишив конюха з кіньми біля Оронтського моста і давно вже чекає у великій конакській канцелярії. Він вручив секретареві свою візитівку, сподіваючись потрапити на прийом до самого каймакама.

Приймальня була облаштована на турецький манір. Багратян знає все тут досконало. З сирої стіни обсипається штукатуркою незграбна олеографія, що зображує султана, два-три вислови з Корану, в рамочках. Шибки майже всюди розбиті та затулені фанерою. Підлога запльована, усіяна недопалками, в корості бруду.

За порожнім канцелярським столом сидить чиновник і, втупившись удалечінь, час від часу цокає язиком. Ніхто не зважає на хмару тлустих м'ясних мух, що влаштували тут свій огидний концерт. Уздовж стін тягнуться низькі лави. На них очікують кілька відвідувачів. Турецькі й арабські селя-

---

[13] *Конак Хам Селамлік* – резиденція начальника окру-гу (*турец.*).

ни. Один із них не погидував сісти на забруднену підлогу, розстеливши під собою свій довгий бурнус, немов мав намір зібрати все сміття. Кислуватий, що віддавав кирзою, запах поту, курива, відсталості й убогості. Ґабріель знав, що в кожній країні канцелярії урядових установ пахнуть по-своєму. Але всім канцеляріям властиве одне: повітря, насичене міазмами страху та покори, з якими маленькі люди сприймають як невідворотне стихійне лихо свавілля державної влади.

Нарешті строкато одягнений секретар із поблажливим виглядом провів відвідувача в меншу та чистішу кімнату, яка відрізнялася від інших ще й тим, що вікна в ній були цілі, стіни обклеєні шпалерами, а на письмовому столі лежали розкладені теки.

Замість портрета султана на стіні висіла велика світлина Енвера-паші на коні. Ґабріель побачив парубка, котрий сидів за столом, рудого, в ластовинні, з короткими, за англійською модою, вусиками. Ґабріеля прийняв не каймакам, а мюдір[14], у чийому віданні було узбережжя – Суедія. Найвизначнішими в зовнішності господаря кабінету були неймовірно довгі, ретельно доглянуті нігті. Занадто щільно облягаючий його маленьку, субтильну постать сірий костюм у поєднанні з червоною краваткою та канарково-жовтими черевиками на шнурках довершував образ.

Ґабріель одразу ж здогадався: «Він – із Салонік!» Ніяких даних для цього чоловік не мав, судив тільки за зовнішністю

---

[14] *Мюдір* – керуючий (*турец.*).

молодого чиновника. Салоніки були колискою молодотурецького національного руху, затятих прихильників західної орієнтації, котрі сліпо схилялися перед усіма формами європейського прогресу. Мюдір, без сумніву, належав до прихильників, а можливо, навіть і до членів «Іттіхата» – таємничого «Комітету єдності та прогресу», який зараз користувався необмеженою владою в імперії каліфа.

Мюдір прийняв відвідувача дивовижно чемно і навіть підсунув йому крісло ближче до письмового столу. Запалені очі чоловіка з рідкими, як у всіх рудих людей, віями весь час дивилися повз, уникаючи погляду Багратяна. Ґабріель знову, деще підкреслено, назвався. Мюдір злегка схилив голову:

– Знатний рід Багратянів нам відомий.

Не можна було не визнати, що слова і вся звичка мюдіра справили на Ґабріеля приємне враження. Голос відвідувача зазвучав упевненіше.

– Сьогодні у декого з моїх земляків, та й у мене також, відібрали паспорти. Це було зроблено за розпорядженням місцевої влади. Ви про це знаєте?

Мюдір довго мізкував, гортав папки, даючи зрозуміти, що, будучи вкрай перевантажений справами ввіреного йому відомства, не може тримати в пам'яті всілякі дрібниці. Нарешті він зволив згадати:

– Авжеж, певна річ! Паспорти. Цей захід вжили не за розпорядженням місцевої влади, а згідно з приписом його ясновельможності пана міністра внутрішніх справ.

Він витягнув видрукуваний на машинці аркуш і поклав перед собою. Либонь, мав намір, якщо відвідувач забажає, прочитати указ міністра внутрішніх справ Талаат-бея повністю.

Ґабріель поцікавився, чи поширюється цей припис на всіх без винятку. Відповідь прозвучала дещо ухильно: широких народних мас це навряд чи торкнеться, адже паспорти найчастіше є тільки у багатих купців, гендлярів та інших осіб такого штибу.

Ґабріель не міг відірвати очей від довгих нігтів мюдіра.

– Я провів усе життя за кордоном, у Парижі.

Чиновник знову схилив голову:

– Нам це відомо, ефенді.

– Тому не звик до протизаконного позбавлення волі…

Мюдір поблажливо посміхнувся.

– Ви переоцінюєте значення цього заходу, ефенді. Адже ми зараз воюємо. Втім, нині німецькі, англійські та французькі громадяни також змушені миритися багато з чим, до чого раніше не були звичні. В усій Європі відбувається саме таке. Прошу також взяти до уваги, що ми перебуваємо безпосередньо в тилу Четвертої армії, а отже, у військовій зоні. Тому й необхідний контроль над пересуванням людей і транспорту.

Пояснення звучало переконливо, і на душі Багратянові стало легше. Те, що сталося сьогодні вранці і через що він щодуху мчав до Антіохії, відразу втратило гостроту. Держа-

ва змушена захиститися. Чутки про шпигунів, зрадників, дезертирів не припиняються. Не можна судити про адміністративні заходи з йогонолукської глушини.

Подальші аргументи мюдіра також провадили до того, щоб розсіяти тривогу та недовіру вірменина. Справді, міністр відібрав паспорти, але це не означає, що у випадку особливих, вагомих обставин не можуть бути видані нові документи. Для цього провінція має компетентні органи в Алеппо. Ефенді Багратяну, природно, відомо, що його вельможність валі[15] Джелал-бей – найдобріший і найсправедливіший губернатор у всій імперії. Прохання з цього приводу можна буде з позитивною резолюцією переправити звідси в Алеппо. Тут мюдір раптом змінив тему:

– Якщо не помиляюся, ефенді, ви – військовозобов'язаний…

Багратян коротко виклав суть справи. Ще вчора, можливо, він попросив би цього чиновника дізнатися, чому його досі не викликали в армію. Але ці кілька годин усе змінили. Думки про війну, Жульєтту та Стефана пригнічували неймовірно. У Багратяна вичерпалося почуття обов'язку, обов'язку турецького офіцера. Тепер він сподівався, що в Алеппо відділ кадрів про нього забув. Уже краще не привертати до себе увагу. Але тут чоловікові відкрилося, як добре обізнана антіохійська влада про все, що стосувалося Габріеля. Запалені очі мюдіра дивилися на нього приязно.

---

[15] *Валі* – губернатор, начальник вілаєта, тобто провінції (*турец.*).

– Бачите, ви військовий і начебто перебуваєте у відпустці, тому тескере вам ні до чого.

– Але моя дружина і син…

Він не договорив, його раптом осяйнув зловісний здогад: «Ми в пастці». В цю мить відчинилися двостулкові двері з суміжної кімнати. У канцелярію увійшли двоє: літній офіцер і – Ґабріель відразу зрозумів – каймакам. Начальник округу був довготелесий, пихатий чоловік у сірому пом'ятому мундирі. Важкі жовтувато-чорні мішки під очима нависали над безкровними одутлими щоками – у каймакама явно була хвора печінка. Багратян і мюдір встали. Каймакам не удостоїв вірменина увагою. Тихим голосом він віддав своєму підлеглому якесь розпорядження, недбало приклав пальці до фески на знак вітання і разом із своїм супутником покинув приміщення, вважаючи, вочевидь, що його трудовий день закінчено. Ґабріель втупився у затраснуті за ним двері:

– Це що, офіцери різними бувають?

Мюдір наводив лад на своєму столі.

– Не розумію, що ви хочете цим сказати, ефенді.

– Я хочу сказати, що є, либонь, два види поведінки: один для турків, інший – для вірменів, чи не так?

Мюдіра це зауваження дуже обурило.

– Перед законом всі піддані Османської імперії рівні! Це – найважливіше досягнення революції 1908 року. Якщо подекуди ще збереглися пережитки минулого, в тому числі і перевага для корінного османського населення на держав-

ній і військовій службі, то це стосується таких явищ, які адміністративним шляхом знищити не можна. Народи змінюються не так швидко, як конституції, і реформи запроваджуються на папері швидше, ніж у житті.

Виклавши свої ідеї про державну політику Туреччини, він на закінчення сказав:

– Війна принесе зміни в усіх галузях.

Ґабріель сприйняв ці слова як добре пророцтво. Але мюдір раптом відкинувся назад, і Ґабріель побачив перекошене безпричинною, здавалося б, злістю веснянкувате обличчя.

– Будемо сподіватися, що не станеться ніяких таких подій, які змусили б уряд дати відчути певній частині населення, що влада може бути і нещадно суворою.

Коли Багратян звернув на вулицю, що виходила до міського базару, він прийняв два рішення. Перше: якщо його покличуть, піти на будь-які жертви, але відкупитися від військової служби. Друге: непомітно та спокійно дочекатися кінця війни в мирній тиші йогонолукського маєтку. Позаяк зараз – весна 1915 року, то загальне перемир'я буде укладено через кілька місяців: у вересні або жовтні. Жодна з воюючих сторін не зважиться на нову зимову кампанію. А поки що треба за можливості зручно влаштуватися і потім якнайшвидше повернутися додому, в Париж.

Базар потягнув його за собою. Той потік, що, на відміну від європейських вулиць, не знає ні поспіху, ні припливів

і відливів, а неухильно і розмірено котиться казна-куди, як час – до вічності. Здавалося, що перебуваєш не у Богом забутому провінційному містечку Антіохії, а в Алеппо чи Дамаску. Настільки нескінченні та багатолюдні були обидва рукави ринкового потоку, що струмує в протилежних напрямках. Турки в європейському одязі, з тростинами, в накрохмалених комірцях і фесках, купці та чиновники. Вірмени, греки, сирійці – також в європейських строях, розпізнати їх можна за своєрідними головними уборами. Між ними раз по раз трапляються курди та черкеси в національних одежах. Більшість із них відкрито носить зброю. Уряд, який підозріло коситься на кожен складаний ножик у християнина, дозволяє нестримним гірським племенам мати сучасні гвинтівки і навіть сам обдаровує їх зброєю.

Ось місцеві селяни-араби. І подекуди – бедуїни з півдня, в довгих, спадаючих складками плащах кольору пустелі, в чудових тарбушах[16], що закінчуються довгою, до плечей, шовковою китицею. Жінки в чаршафах[17] – національному вбранні мусульманок. Трапляються, правда, й емансиповані молодиці, котрі не ховають обличчя, в сукнях, з-під яких видно ноги в шовкових панчохах. Часом у людському потоці продріботить, низько опустивши голову, важко навантажений віслючок, цей безнадійний трудяга тваринного світу.

Ґабріелю здавалося часом, що це одна і та ж тваринка,

---

[16] *Тарбуш* – різновид фески (*турец.*).

[17] *Чаршаф* – головне покривало (*турец.*).

що раз по раз виникає перед очима, невпинно киваючи головою, і, мабуть, той самий халамидник, котрий вів його за повід. Але все тут, весь цей світ – чоловіки, жінки, турки, араби, вірмени, курди, солдати в зеленувато-коричневих однострoях, віслюки та кози – усі вони, корячись єдиному ритму, злилися в якесь невимовне ціле: повільний, широкий крок перевальцем, нестримний потяг до якоїсь мети, пізнати яку не дано. Ґабріель згадав запахи дитинства. Запах киплячої кунжутної олії, що розноситься по всьому провулку з казанів із варивом. Запах рясно приправлених часником баранячих фрикадельок, що клекотіли в підливі на пательнях, поставлених прямо на вугілля. Запах гниючих овочів. І все перекриває людський запах, запах людей, котрі сплять уночі в тому ж одязі, який вони носять удень.

Упізнав чоловік і палкі наспіви вуличних торговців:

– Ja rezzak, ja kerum, ja fellah, ja alim.

Як і раніше, самозабутньо виспівує хлопчик із кошиком, котрий торгує круглими білими хлібинами:

– О, Боже-живильнику, о многомилостивий, о Вседержителю, о Всезнаючий!

Як і раніше, звучало стародавнє зазивання, що славить свіжі фініки:

– О, смуглянко моя, о смуглянко пустелі, о панно!

І, як і раніше, гортанно вигукує торговець салатом:

– Ed doim Allah, Allah ed doim!

А те, що один лише Бог – вічний, мало, вочевидь, втішити

покупця при огляді товару.

Ґабріель купив беразік – булочку, намащену виноградною патокою. Цей «ластів'ячий дзьобик» також пам'ятний із дитинства. Та, ледь надкусивши, чоловік відчув огиду і тут же віддав перепічку хлопчику, котрий, як зачарований, дивився йому в рот. На кілька секунд Ґабріель заплющив очі – до того раптом його знудило.

Що ж сталося і чому так змінився світ? Тут, у цій країні, він народився. Тут він мав би почуватися своїм. Але чи це можливо? Цей базарний потік, що струменить нестримно і розмірено, змусив Ґабріеля засумніватися: а чи тут його батьківщина? Він це відчував, хоча мерехтливі замкнуті обличчя на нього не дивилися. А молодий мюдір? Він прийняв Ґабріеля з повагою, дуже чемно. «Знатний рід Багратянів». Але тепер Ґабріель збагнув, що цей люб'язний прийом укупі зі «знатним родом Багратянів» були просто знущанням. Більше того: ненавистю під маскою ввічливості. Та ж ненависть захопила його в цьому ринковому потоці. Обпікала шкіру, колола спину. А по спині і справді від страху раптом сироти забігали, ніби чоловіка переслідували, хоча нікому тут до нього не було діла. У Йогонолуку, у великій та рідній домівці, він про таке й не здогадувався!

А раніше, в Парижі? Там, незважаючи на весь добробут, він жив животіючи, як усім чужий іммігрант, чиє коріння бере початок десь в іншій країні. Невже тут його коріння? Тільки зараз, на цьому жалюгідному базарі його батьківщи-

ни йому стало безжально ясно, наскільки чужий він усім на Землі. Вірменин! Він – давньої крові, в ньому живе стародавній народ… Чому ж думки його найчастіше вдягаються у французькі, а не вірменські слова? Як, наприклад, зараз. (І все ж сьогодні вранці він виразно відчув велику радість, коли син відповідав йому вірменською!) Кров і народ! Треба бути чесним! А пробі, все ж це – порожні поняття? У кожному столітті люди намагаються приправити кількома новими ідеями, новими прянощами цей гіркий хліб – життя, а він тільки стає ще менш їстівним.

Перед поглядом Ґабріеля відкрився якийсь прохід у ринку. Тут, перед крамницями та виставленим на продаж крамом, стояли здебільшого вірмени: міняйли, продавці килимів, ювеліри. То це й є його брати? Ці лукаві обличчя, лукаві очі, що підстерігають покупця? Ну, ні, дякую за таку рідню, від неї його вернуло. Але хіба дідусь Аветіс Баграт-тян був свого часу іншим, був кращим, ніж такий базарний гендляр? Він просто виявився завбачливішим, талановитішим, енергійнішим. І хіба не завдяки своєму дідусеві став Ґабріель тим, ким він є, не таким, як ці люди на ринку?

Здригаючись від огиди, він пішов далі. Правда, усвідомлював: дуже великі труднощі в його житті виникали тому, що Ґабріель на багато речей дивиться очима Жульєтти. Отже, він не тільки чужий для інших, але й для себе, в своєму внутрішньому світі. Господи Ісусе! Невже не можна бути просто людиною, як він був сьогодні вранці на Муса-Дагу,

незалежним від цієї брудної, неприязної юрби?

Ніщо так не виснажує, як такий самоаналіз, перевірка своєї істинної сутності! І Ґабріель біг із Довгого ринку – Узун-Чарч, як називається турецькою цей базар. Він не міг більше терпіти цей ворожий ритм.

Чоловік вийшов на невеликий майдан між кількома сучаснішими спорудами. В очі йому впала ошатна будівля, хам – лазня, збудована, як це водиться в Туреччині, не без розкоші.

Йти з візитом до старого аги Ріфата Берекета було зарано. До того ж Ґабріелеві не усміхалося гаяння часу в тутешніх сумнівних тавернах, тому він зайшов у лазню.

Двадцять хвилин чоловік провів у загальній залі, в парній, в клубах пари, що повільно піднімаються і крізь які не тільки далекими примарами здавалися тіла купальників, а й власне тіло немов неслося кудись удалечінь. Це було схоже на малу смерть. До його свідомості раптом дійшов прихований сенс цього дня. По тілу, як би відокремлюючись від Ґабріеля, стікали краплі, а з ними випаровувалася і та вистраждана віра, якої він раніше стійко дотримувався.

Багратян ліг на порожній тапчан у прохолодній сусідній кімнатці, віддавши себе, як годиться, в руки масажиста. Його тіло здавалося йому ще більш голим, якщо можна так сказати, ніж у парній. Служка наліг на клієнта і почав за всіма правилами мистецтва – а це справді було мистецтво – місити його. Удари по спині були подібні до трелів на цимба-

лах, під цей акомпанемент масажист щось хрипко наспівував. На сусідніх тапчанах таким же чином обробляли якихось турецьких беїв. Вони мовчки корилися шаленій ретельності служки і лише блаженно стогнали. Час від часу, перебиваючи ці солодкі стогони, до них долинали уривки бесіди, яку вели якісь голоси. Ґабріель спочатку і не думав прислухатися. Але голоси настирливо лізли у вуха, проникаючи крізь дзижчання його демона-мучителя. Вони були настільки незвично характерні і різнилися між собою, що Багратяну стало здаватися, ніби він бачить ці голоси.

Перший – жирний бас. Характер, безперечно, самовпевнений, він дивовижно тремтить над інформацією про все, що відбувається, отримує її, можливо, навіть раніше за довірених чиновників. У цього поінформованого чоловіка є таємні джерела інформації:

– Англійці доставили його на узбережжя міноносцем із Кіпру… Було це біля Ошлаки… Підозрюваний цей мав із собою гроші та зброю і тиждень займався підбурюванням до бунту в цьому селі… Заптії, звісно, нічого не знали… Мені відомо навіть його ім'я… Цю наволоч звати Кешкерян…

Другий голос – високий і боязкий. Мабуть, мирний дідок, котрому дуже не хочеться слухати про щось неприємне. Голос цей рангом нижчий за інших і дивиться на них знизу вгору. Свої хтиві зітхання перетворює на піднесені слова Корану – так підбирають слова до музики:

– Ла мулу іла'лла[18]… Великий господь… Це нікуди не годиться… Але, вочевидь, це неправда… Ла мулу іла'лла… Теревенять усіляке… Либонь, і це пуста балаканина…

Жирний бас сповнений презирства:

– Я маю дуже важливі листи від однієї високопоставленої особи… вірного друга…

Третій голос – гугнявий голос-підбурювач, політикан-базікало, у котрого серце радіє, коли все на світі йде шкереберть:

– Не можна ж такого допускати… Треба покласти цьому край… Куди дивиться уряд? Куди дивиться «Іттіхат»?.. Військова повинність – ось у чому причини нещастя… Ми самі озброїли це бидло… Спробуйте-но тепер із ними впоратися… Війна… От уже кілька тижнів, як я волаю про це до хрипоти…

Четвертий голос, заклопотано:

– А Зейтун?

Мирний дідок:

– Зейтун? Як же? Боже всемогутній! Що ж сталося в Зейтуні?

Підбурювач, багатозначно:

– У Зейтуні? Повідомлення про це вивішено в читальній залі хюкюмета… Кожен може переконатися…

Поінформований бас:

– У цих читальнях, які всюди повідчиняли німецькі кон-

---

[18] *Ла іла іла'лла* – Немає бога, крім Аллаха (*турец.*).

сули…

Із найвіддаленішого тапчана його перебиває п’ятий голос:

– Читальні відчиняли ми самі.

Темний морок незрозумілих натяків: «Кешкерян… Зейтун… Треба покласти цьому край».

І все ж Ґабріель усе втямив, не розчувши лише деяких подробиць. І поки служка гупав п’ястуками в його плечі, турецькі голоси настирливо дзюркотіли, вливалися у вуха, як вода.

До болю соромно! Він, котрий ще недавно гидливо дивився у бік вірменських ринкових торговців, почувався зараз відповідальним за них, міцно спаяний із цими людьми спільною долею народу.

Тим часом добродій, котрий лежав на найдальшому тапчані, крекчучи, підвівся. Він підібрав свій бурнус, що служив також купальним халатом, і, похитуючись, зробив кілька непевних кроків приміщенням.

Тепер Ґабріель його розгледів: дуже високий і гладкий. Ґрунтовна мова чоловіка і те, як беззаперечно присутні його слухали, наводили на думку, що це – особа, наділена владою.

– Про уряд судять несправедливо. У політиці на одній нетерплячці далеко не заїдеш. Обставини складаються зовсім інакше, ніж уявляють собі неосвічені простолюдини. Угоди, капітуляції, дотримання прийнятих зобов’язань, закордон! Можу, однак, довірливо повідомити шановним панам, що з військового міністерства, від його ясновельмож-

ності, самого Енвера-паші надійшов наказ військовій владі роззброїти melum ermeni millet (зрадницьку вірменську націю), а це означає – видалити з армії військовослужбовців-вірменів і використовувати їх винятково на чорних роботах, на будівництві доріг. Це і є справжня правда! Але про це розповсюджуватися наразі заборонено.

«Цього не можна допускати, я не можу цього терпіти», – думав Ґабріель. А внутрішній голос застерігав: «Але ж тебе також переслідують».

Однак темна сила, що підняла його з тапчана, вирішила результат внутрішньої боротьби. Багратян відштовхнув масажиста і зістрибнув на кам'яні плити підлоги. Потім огорнув навколо стегон простирадло. Палаюче від гніву обличчя, скуйовджене після лазні волосся, могутні плечі та груди – хто б упізнав у ньому зараз пана в англійському спортивного крою костюмі? Він стрімко ступив і опинився віч-на-віч із наділеним владою. За жовтувато-чорними мішками під очима і кольором шкіри, що буває при хворобі печінки, він упізнав того самого каймакама. А впізнавши, знову відчув приплив люті:

– Його ясновельможність Енвера-пашу разом із його штабом врятувала на Кавказі вірменська військова частина. Його фактично майже захопили в полон росіяни. Вам це так само добре відомо, як і мені, ефенді. Далі. Ви знаєте також, що після цього його ясновельможність Енвер-паша в послан-

нях до католікоса[19] Сиса і до єпископа Конії[20] з удячністю і похвалою відгукувався про хоробрість sadika ermeni millet (вірної вірменської нації). Це послання було, за наказом уряду, опубліковано до загального відома. Ось це і є справжня правда! Хто отруює цю правду, поширює брехливі чутки, той послаблює обороноздатність країни, підриває її єдність і той – ворог Османської імперії та державний зрадник! Це кажу вам я, Ґабріель Багратян, офіцер турецької армії.

Він замовк, чекаючи на відповідь. Але беї, приголомшені цим спалахом люті, не вимовили ні звуку, і навіть каймакам промовчав, він тільки щільніше загорнувся в бурнус, прикриваючи свою наготу. Тож Ґабріель ішов із купальні переможцем, хоч і тремтячи від збентеження. А коли одягався, то зрозумів, що, піддавшись пориву гніву, зробив найбільшу, можливо, дурість у своєму житті. Шлях до Антіохії тепер для нього закритий. А це був єдиний шлях до повернення в світ. Перш ніж критикувати каймакама, треба було подумати про Жульєтту та Стефана. І все ж він був не такий уже невдоволений собою.

Серцебиття у Ґабріеля ще не впокоїлося, коли слуга аги Ріфата Берекета запровадив його у вітальню, в селамлік про-

---

[19] *Католикос Сиса*, або *католикос Малої Вірменії* – другий за духовним впливом і становищем церковно-адміністративного охоплення порівняно з Католикосом усіх вірмен у Ечміадзіні.

[20] *Конія* – місто на півдні Туреччини, адміністративний центр однойменного вілаєта.

холодного турецького будинку. Тут була напівтемрява. Ґабріель ходив туди-сюди по величезному пружному килиму. Годинник, який він через недогляд усе ще ставив за європейським часом, показував другу годину пополудні. Священна година домашнього дозвілля, недоторканна година післяобідньої млості, відвідувати когось у цей час означає грубо порушувати звичай. Багратян прийшов занадто рано. Й ага, непідкупний хранитель старотурецьких правил поведінки, звісно ж змусив себе чекати. Ґабріель продовжував міряти кроками порожню кімнату, в якій, крім двох довгих низьких тапчанів, стояли ще жаровня і маленький кавовий столик. Він намагався виправдати перед самим собою свою нечемність: «Щось відбувається, точно не знаю, що, і я маю, не гаючи ні хвилини, все з'ясувати».

Ріфат Берекет був другом сім'ї Багратянів із найдавніших часів, у славетні дні старого Аветіса. З ним був пов'язаний один із найсвітліших і побожних спогадів Ґабріеля, тому після приїзду в Йогонолук Ґабріель відвідав благодійника вже двічі. Ага не тільки надавав молодому Багратяну послуги при купівлі необхідних речей, час від часу він посилав йому людей, котрі за сміховинно низьку ціну пропонували для колекції старожитностей знайдені при розкопках артефакти.

Господар будинку увійшов нечутно в своїх тонких капцях зі шкіри цапа, тому застав Ґабріеля зненацька. Той усе ще бесідував із самим собою. Азі Ріфатові Берекету було за сімдесят. Смаглява блідість обличчя, сива борідка клинцем,

опущені повіки та маленькі білі руки, що немов світилися. А на голові – феска, зав'язана палевою шовковою хустиною. То була ознака правовірного мусульманина, котрий відбував релігійні обряди ревніше та постійніше, ніж широкі маси віруючих.

Старий підвів свою маленьку руку і повільно, врочисто приклав її на знак вітання до серця, губ і чола. Ґабріель відповів тим же, так само врочисто, хоча нерви його були вкрай напружені від нетерплячки. Потім ага підійшов ближче, простягнув праву руку до серця Ґабріеля, легко торкнувшись кінчиками пальців його грудей. Це був символ «серцевого контакту», найпотаємнішого злиття душ, містичний обряд, запозичений побожними людьми в одного ордена дервішів. При цьому крихітна рука засяяла ще яскравіше в ласкавій напівтемряві селамліка. Багратяну здалося, що ця рука – також личина, можливо, навіть тонша та чутливіша, ніж саме обличчя.

– Друг мій і син мого друга, – ага починав мову здалеку, і цей зачин був також частиною церемонії. – Щойно ти обдарував мене несподіваною радістю – своєю візитівкою. А зараз ти прикрасив своєю присутністю мій сьогоднішній день.

Ґабріель знав етикет і знайшов для відповіді правильну форму в дусі антифону[21]:

– Покійні мої батьки покинули мене дуже рано, але ти для мене – живе нагадування, що відтворює їхні образи та лю-

---

[21] *Антифон* – церковний спів, у якому один голос (або хор) відповідає іншому.

бов. Який я щасливий, що знайшов у тобі другого батька!

– Я – твій боржник, – старий підвів гостя до тапчана. – Сьогодні ти втретє удостоїв мене своїми відвідинами. Я давно мав би провідати тебе у твоєму домі. Але ти бачиш, що я старий і немічний. Шлях до Йогонолука – далекий і важкий. І без того мене чекає невідкладна та довга поїздка, для якої я маю поберегти своє слабке тіло. Тому даруй мені!

На цьому ритуал прийому гостя закінчився. Сіли. Хлопчик приніс каву та цигарки. Господар будинку сьорбав свій напій і мовчки курив. Звичай наказував, аби молодший роками відвідувач дочекався, поки старший надасть бесіді таке спрямування, що дозволить гостю викласти своє прохання. Але ага, мабуть, не був на таке налаштований, відмовившись від свого затемненого світу, зануритись у суєту буднів. Він подав слузі знак, і той вручив своєму панові шкіряну скриньку, яку тримав напоготові. Ріфат Берекет натиснув на ґудзик, кришка відкинулася, і той погладив своїми одухотвореними старечими пальцями оксамит, на якому лежали дві старовинні монети – срібна та золота.

– Ти дуже вчений чоловік, учився в паризькому університеті, вмієш читати письмена і вмієш тлумачити їх. Я ж тільки неосвічений любитель старожитностей, то чи мені з тобою рівнятися? І все ж я кілька днів тому приготував для зустрічі з тобою ось ці дві дрібнички. Одну монету – срібну – тисячу років тому наказав викарбувати вірменський цар, його ім’я звучить схоже на твоє: Ашот Багратуні. Знайшли її в око-

лицях Ванського озера, це – велика рідкість. Інша ж золота монета – еллінського походження. Ти і без лупи прочитаєш напис на ній: «Незбагненним у нас і над нами».

Ґабріель прийняв дарунок стоячи.

– Ти присоромив мене, батьку! Не знаю навіть, як висловити свою подяку. Ми завжди пишалися співзвучністю нашого імені з тим, стародавнім. До чого ж пластична ця голова! І риси обличчя – настільки вірменські. А грецьку монету краще носити на шиї як амулет, заповідний дар. «Незбагненним у нас і над нами»! І як, либонь, по-філософськи мислили люди, котрі платили цими монетами. До чого ж низько ми опустилися!

Ага кивнув, йому до душі був такий консерватизм.

– Маєш рацію. До чого ж низько ми впали!

Ґабріель поклав монети назад на оксамит. Однак було б нечемно занадто швидко перейти від розмови про подарунки до іншої теми.

– Від щирого серця хотілося б просити тебе прийняти у відповідь дар із моєї колекції старожитностей. Але я знаю, що твоя віра забороняє ставити у себе скульптури, бо вони відкидають тінь.

На цьому пункті старий зупинився з явним задоволенням:

– Так, саме через цей мудрий закон ви, європейці, не поважаєте наш священний Коран. Але хіба в забороні, накладеній на ті витвори мистецтва, що відкидають тінь, не криється високий сенс? З наслідування Творцеві та Його

творінню і починається та несамовита зарозумілість людини, що веде її до безодні.

– Так виглядає, що час і ця війна підтверджують слушність пророка і твою рацію, ага.

Тепер місток бесіди перекинувся до старого. І той вступив на нього:

– Істинно так! Людина, ставши ревним наслідувачем Бога, оволодівши технікою, підпадає під владу атеїзму. Така справжня причина війни, в яку втягнули нас люди Заходу. Нам на біду. Бо що ми від цього виграємо?

Багратян зробив ще одну спробу:

– І вони заразили Туреччину своєї небезпечною недугою – ненавистю до народів іншої крові.

Ріфат Берекет трохи відкинув голову. Тонкі пальці втомлено перебирали намистини бурштинової вервечки. Здавалося, від рук старого ллється слабке сяйво.

– Немає згубного за таке вчення, що вчить приписувати сусідам власні гріхи.

– Благослови тебе Боже! Приписувати сусідам власні гріхи – ось вчення, що володіє умами в Європі. Але сьогодні я, на жаль, дізнався, що прихильники його є і серед мусульман і турків.

– Яких турків ти маєш на увазі? – пальці аги завмерли на вервиці. – Ти маєш на увазі цю зграю смішних імітаторів у Стамбулі? І наслідувачів цих наслідувачів? Мавп у фраках і смокінгах? Цих зрадників, цих атеїстів, котрі руйнують Бо-

жий світ заради влади та грошей? Це – не турки і не мусульмани, це – жалюгідні нечестивці та жадібні до грошей вимагачі!

Ґабріель узяв крихітну філіжанку, в якій було більше гущі, ніж кави. Збентеженно повів плечем і сказав:

– Зізнаюся, що багато років тому я сидів за одним столом із цими людьми, бо чекав від них добра. Я вважав їх ідеалістами, і, можливо, вони такими тоді й були. Молодості властиво вірити всьому новому. Але сьогодні я, на жаль, змушений поглянути правді у вічі, побачити її такою, якою бачиш її ти. Нині в хамі я випадково був присутній при розмові, яка мене глибоко стривожила. Саме вона і спонукала мене з'явитися до тебе такої неналежної для відвідин години.

Ага схоплював на льоту, подальші пояснення не знадобилися.

– Чи не йшла мова про таємний наказ по армії, що принижує вірменів, зводить їх на щабель вантажників і будівничих доріг?

Багратян вдивлявся у квітковий візерунок на килимі, намагаючись розгадати його зміст.

– Ще до сьогоднішнього дня я чекав виклику в полк… Але в хамі розповідали про Зейтун… Допоможи мені! Що, власне, відбувається? Що трапилося?

Бурштинові намистини вервечки безпристрасно заковзали крізь пальці аги.

– Щодо Зейтуна, то я добре знаю, що там сталося. Те, що в

горах відбувається щодня. Якась історія зі зграєю розбійників і заптіями. Серед дезертирів були один чи два вірмени. Ніхто раніше не звертав уваги на такі речі…

І він трохи повільніше продовжив:

– Але що таке події? Лише те, на що перетворюють їх тлумачі.

Ґабріель ледь не схопився з місця:

– У тому-то й справа! У моїй самоті я нічого не міг про це знати. Але ж є спроби дати підле тлумачення цих подій. Які наміри уряду?

Втомленим рухом руки мудрець відмахнувся від гнівних слів гостя.

– Дещо я скажу тобі, друже мій і син мого друга. Над вами тяжіє грізний, зумовлений кармою фатум, бо частина вашого народу живе в Російській імперії, а інша – у нас. Війна вас розколює. Ви розсіяні по різних державах… Але все в цьому світі взаємопов'язане, тому і ми підвладні фатуму, що володіє вами.

– А чи не краще було б, якби ми знову спробували, як і 1908 року, прагнути компромісу й умиротворення?

– Умиротворення? Це – також лише порожній звук для мудрагелів світу цього. Немає на Землі умиротворення. Ми живемо тут серед розпаду та самозвеличення.

І щоб підкріпити це судження, ага вимовив – з модуляціями в голосі, як наказано законом, – вірш із шістнадцятої

сури[22]: «І знай: все, що створив Він на Землі, розрізняється за кольором, це воістину знак для того, хто дослухається до застережень».

Ґабріелю вже несила було сидіти на дивані, тому він встав. Але погляд аги, здивований та осудливий, повернув гостя на місце.

– Ти хочеш знати наміри уряду? Я знаю тільки те, що стамбульські атеїсти використовують національну ворожнечу задля власних інтересів. Бо приховані двигуни безбожництва – страх і передчуття поразки. Ось вони і відчиняють у кожному містечку читальні зали і вивішують там листки з останніми новинами, які розповсюджують злісні наклепи… Це добре, що ти до мене прийшов…

Рука Багратяна судомно стисла шкатулку з монетами.

– Якби справа була тільки в мені! Але, як тобі відомо, я не один. Мій брат Аветіс помер, не залишивши спадкоємців. Таким чином, мій тринадцятирічний син – останній у нашій родині. Крім цього, я одружений із чужоземкою, вона належить французькому народові і не повинна безвинно страждати за те, до чого зовсім не причетна.

Ага не без строгості заперечив:

– Якщо ти з нею одружився, відтепер вона належить і твоєму народові і не уникне його карми[23].

---

[22] *Сура* – розділ Корану, загалом у Корані 114 сур (*араб.*).

[23] *Карма* – одне з основних понять індуїстської філософії, частина вчення про перевтілення. Згідно з кармою, після смерті людини душа її переселяється в ін-

Не варто було й намагатися пояснювати цьому закостенілому прихильникові Сходу характер і волю до самоствердження жінки Заходу. І Ґабріель пропустив повз вуха його випад.

– Я мав відвезти родину за кордон або хоча б у Стамбул. Але сьогодні у нас відібрали паспорти, а від каймакама я добра не чекаю.

Турок поклав свою легку руку на коліно гостя.

– Я б тобі настійливо не радив їхати з сім'єю у столицю, навіть якби випала нагода.

– Але чому? У Стамбулі у мене живе багато друзів у всіх колах суспільства, в тому числі й урядових. У столиці – центр нашого торгового дому. Моє ім'я там добре відоме.

Рука на коліні Ґабріеля стала важкою.

– Саме тому, що ім'я твоє добре відоме, я і хотів би стримати тебе навіть від самої короткої поїздки туди.

– Через війну в Дарданеллах?

– Ні, не тому.

Обличчя старого стало непроникним. Він ніби прислухався до свого внутрішнього голосу, перш ніж знову озвався:

– Ніхто не може знати, наскільки далеко зайде уряд. Але достовірно одне: першими постраждають імениті та видатні люди вашого народу. І в цьому випадку доноси й арешти

ше тіло. Вчинки людини при її житті визначають характер цього переселення, або перевтілення душі – якщо вчинки були шляхетні та справедливі, душа після смерті людини переселяється в благородніше тіло, а якщо були непорядні – в тіла нижчих істот, тварин.

почнуться саме в столиці.

– Ти таке припускаєш, чи в тебе є якась інформація, щоб застерігати мене?

Ага опустив вервечку в широкий рукав своєї хламиди.

– Я знаю точно.

Самовладання покинуло Ґабріеля. Він схопився.

– Що ж нам робити?

Слідом за гостем чемно підвівся і господар.

– Якщо дозволиш дати тобі пораду, я б сказав: повертайся додому в Йогонолук, живи там у мирі і чекай. За таких обставин ти не знайшов би місця, приємнішого для себе та сім'ї.

– Жити там у мирі? – іронічно повторив Ґабріель. – Та це ж уже в'язниця!

Ріфат Берекет відвів погляд, його дратував цей занадто гучний голос у його тихому селамліку.

– Маєш зберігати холодне серце. Шкодую, що моя відверта мова тебе збентежила. Для тривоги немає навіть найменших підстав. Ймовірно, все поступово вщухне. Нічого поганого в нашому вілаєті трапитися не може, адже валі у нас, хвала Аллаху, – Джелал-бей. Він не потерпить жодних крайнощів. Але чому судилося бути, те початково закладено в собі, як у насінні – брунька, квітка і плід. У Бога вже сталося те, що здійсниться з нами в майбутньому.

Ґабріеля розсердила барвиста вульгарність цієї теології і, нехтуючи всіма правилами етикету, він перестав стримува-

тися:

– Найжахливіше, що це – поза досяжністю, з цим неможливо боротися!

Ага підійшов до зневіреного гостя і міцно стиснув його руки.

– Не забувай, друже, що нечестивці з того «Комітету» представляють лише незначну меншість. Наш народ – дуже добрий. І якщо все ж десь проливається кров, то в цьому ви винні не менше за них. До того ж в текке, в монастирях, живе чимало божих людей. Невпинно вправляючись у святому зикрі, вони змагають за чистоту майбутнього. Або вони переможуть, або все загине. Відкриюся тобі: я їду в Анатолію та Стамбул у справі вірменів. Тому прошу тебе, здайся на милість Божу.

Маленькі руки старого мали особливу силу, вони заспокоювали.

– Ти маєш рацію, я тебе послухаю. Найкраще для нас – принишкнути в Йогонолуку і не рушати з місця до кінця війни.

Але ага не випускав рук гостя.

– Пообіцяй мені нічого не розповідати про все це вдома. Та й що з того? Якщо все залишиться по-старому, ти тільки марно налякаєш людей. Якщо ж трапиться якась неприємність, зайві хвилювання цим людям ні до чого. Сподівайся і мовчи!

При прощанні він наполегливо повторив:

– Чекай і мовчи… Ти не побачиш мене багато місяців. Але пам’ятай, що весь цей час я буду намагатися вам допомогти. Твої рідні зробили мені багато добра. І нині Бог сподобив мене, в мої роки, їм віддячити.

Розділ третій
Еліта Йогонолука

Дорога назад була довгою. Кінь ішов ступом, Ґабріель лише зрідка пускав його клусом. До того ж він забув звернути вчасно на коротшу дорогу, що йде уздовж Оронта. Тільки побачивши далеко на горизонті море – по той бік розсипаних кубиками будинків Суедії й Ель-Ескеля, – вершник прокинувся від задуми та круто повернув на північ, до долини, де лежать вірменські селища. Займалися довгі весняні сутінки, коли вершник виїхав на дорогу, якщо можна так назвати жалюгідний путівець, що з'єднував сім сіл. Йогонолук лежав десь приблизно посередині. Щоб до настання ночі потрапити додому, Ґабріелю треба було перетнути південні селища – Вакеф, Кедер-біг, Аджи-Абіблі, втім, це навряд чи вдалося б. Але той і не поспішав.

У цей час у селах Муса-Дага панувало пожвавлення. Народ юрмився біля будинків. Ласкаве тепло недільного вечора зближувало людей. Тіла, очі, слова – все тягнулося один до одного, і щоб повніше відчути радість життя, людям хотілося і потеревенити про сімейні справи і, як заведено, поскаржитися на важкі часи. Збиралися купками, за віком і статтю. Похнюплено стояли статечні жінки, з гідністю трималися осторонь святково одягнені молодиці, пересміювались дівчата – дзенькали намистом, виблискували бездоган-

ними зубами. Ґабріеля вразила безліч придатних для військової служби, але не призваних до армії хлопців. Парубки сміялися, горланили, немов і не було на світі Енвера-паші. У виноградниках і фруктових садах гугняво і млосно дзеленчав тар – вірменська гітара. Якісь старанні працівники готували до завтрашнього дня свій робочий інструмент.

У Туреччині сонячний захід означає кінець дня. Закінчується день, закінчується і недільний відпочинок. Старанним трударям хотілося ще щось перед сном вдіяти. Села ці можна було б називати не турецькими за назвами, а відповідно до ремесла, яким їхні мешканці займалися. Виноград і фрукти розводили тут усі, хліб майже зовсім не сіяли. Але славу цим селам принесли їхні вправні майстри. Аджи-Абіблі, наприклад, можна назвати різьбярським селом: майстри тут виготовляли з твердого дерева і кістки не тільки чудові гребені, люльки, мундштуки для цигарок та інші предмети буденного вжитку, але й вирізали розп'яття, фігурки Богородиці і святих, на які був попит навіть в Алеппо, Дамаску та Єрусалимі. Ці різьблені роботи, несхожі на грубі вироби селян-аматорів, вирізнялися своєрідністю, породжені звісно ж тим, що майстри, котрі їх зробили, мешкали в тіні Муса-Дага.

А от село Вакеф було помережане. Тому що витончені скатертини та носовички, виткані тамтешніми мереживницями, знаходили покупців навіть у Єгипті. Правда, самі майстрині про це й гадки не мали, бо збували свій крам на ан-

тіохійському ринку, та й то не частіше, ніж двічі на рік.

Про Азіру досить сказати, що це селище-шовковиця, тут розводять шовкопрядів. А в Кедер-бігу шовк тчуть, тому і село могло називатися Ткачі шовку. У Йогонолуку ж і Бітіасі – двох найбільших селищах – процвітали всі ці ремесла. Зате Кебусія, загублене і найпівнічніше село, було «Пасічним». «Мед із Кебусії – найкращий у світі, – подейкував Баграт-ян, – іншого такого не знайти». Бджоли добували цей нектар із самого єства Муса-Дага, того, що складає чарівну його благодать, яка звеличує його над усіма журливими шпилями навколишніх гір.

Чому саме Муса-Даг посилав незліченні струмки в море, куди вони падали вуалевими каскадами? Чому Муса, а не якась там мусульманська гора, хоча б Наулі-Даг або Джебель-Акра? Погодьтеся, це схоже на диво! Чи то справді богиня води, розгнівавшись на сина пустелі – мусульманина, покинула в нікому не відомі стародавні часи його голі, спраглі вологи вершини заради християнської гори і щедро обдарувала її своєю милістю? Заткані квітами луки на родючих схилах Муса-Дага, розлогі пасовиська на його складчастому хребті, виноградники, абрикосові й апельсинові сади, що ліпляться до його підніжжя, дуби та платани в балках, наповнених темною говіркою вод, кущі рододендрона або квітучий мирт та азалія, що спалахують раптовою радістю в потаємних куточках, тиша, збережена янголами, що навіває сон чабанам та отарі, – все тут відрізнялося від реш-

ти Малої Азії, що стогне від безводдя та безпліддя, цієї кари за первородний гріх. Через маленьку неточність у світоустрої Творця, допущену по доброті серця одним недбайливим херувимом, патріотом Землі, Мусадазькій окрузі дісталися вершки раю, його чудовий відблиск і неземна насолода. Вони – саме тут, на Ірійському узбережжі, а не нижче, в Країні між чотирьох рік, куди схильні помістити сад Едему географи, коментатори Біблії.

Певна річ, добра дещиця благодаті, посланої горі, дісталася і її семи селам. Наскільки ж не йдуть у порівняння з ними жалюгідні селища, які траплялися Ґабріелю на шляху рівниною! Тут, на горі, не було глинобитних халуп, схожих швидше на прибиту до берега купу мулу, в якому викопали темну нору, де туляться разом люди і худоба. Будинки на Муса-Дагу найчастіше будувалися кам'яні, і в кожному було по кілька кімнат. Навколо зовнішніх стін – маленькі веранди. Двері та вікна сяяли чистотою. Лише в небагатьох садибах вікна, як це звично на Сході, виходили не так на вулицю, як у двір. У густій тіні, яку відкидав на землю Дамладжк, панували доброзичливість до людей і процвітання. А по той бік тіні починалася пустеля. Тут – виноград, фрукти, шовковиця, тераси над терасами, там – рівнина з одноманітними полями, засіяними кукурудзою чи бавовною, між якими, як шкіра жебрака крізь лахміття, часом проступав голий степ.

Однак справа була не тільки в благословенній горі. Навіть зараз, через півстоліття, відчувалася енергія дідуся, Аветіса

Багратяна, або, вірніше – любов цього підприємливого чоловіка, яку він без залишку віддав клаптику рідної землі, наперекір усім спокусам світу. І тепер його онук із зацікавленням дивився на тутешніх людей – вони здавалися йому на диво гарними. Побачивши Ґабріеля, люди, котрі стояли купками, замовкали, оберталися обличчям до нього і голосно віталися:

– Bari irikun – добрий вечір!

Ґабріель зауважив, а пробі, йому й привиділося: в очах цих людей зажеврів вогник, іскра правдивої подяки, і йому подумалося, що це відноситься не до нього, а до старого благодійника Аветіса Багратяна. Жінки та дівчата проводжали Ґабріеля допитливим поглядом, продовжуючи прясти, – маленькі веретенця так і миготіли в їхніх вправних руках.

Ці люди були йому не менш чужі, ніж сьогоднішній натовп на базарі. Що спільного у нього з ними, у того, хто лише кілька місяців тому їздив гуляти в Bois[24], відвідував лекції філософа Бергсона[25], сперечався зі знайомими про книги і друкував свої статті у вишуканих журналах з мистецтва? І все ж від цих людей надходив надзвичайний спокій. І у нього виникло до них якесь батьківське почуття – тому що він знав про небезпеку, що насувається, в той час як вони ні про що

---

[24] *Bois* – Булонський ліс (*франц.*).

[25] *Анрі Бергсон* (1859–1941) – один із найбільших західних мислителів кінця XIX – першої половини XX ст. Філософ-ідеаліст, представник так званого інтуїтивізму в філософії, лауреат Нобелівської премії з літератури 1927 року.

й не підозрювали. Ґабріель затамував у душі глибоку турботу, – він один мав захищати цих людей від біди, поки це можливо. Старий Ріфат Берекет – не марний мрійник, хоч і присмачує свою мову східними притчами. Він сказав правильно: «Залишатися в Йогонолуку і чекати». Муса-Даг лежить далеко від світу. Якщо гроза і вдарить, вона пройде повз Йогонолук.

У Багратянові росло тепле почуття до земляків. «Так, радійте життю довше, завтра, післязавтра…» І, не зупиняючи коня, він на знак вітання підняв руку, немов благословляючи односельців.

Прохолодної зоряної ночі підіймався Ґабріель алеєю додому. У густе листя, немов у кокон, замкнули його дерева, відсторонили від світу, як траплялося чоловікові під час перебування «людиною в собі», в тому нереальному «стані абстрактності», з якого його вивів цей день, аби дати відчути всю ілюзорність такого захисту від світу. Втома знову пробудила в цьому вірменинові приємну оману.

Чоловік увійшов у просторий передпокій. Старовинний, кованого заліза, ліхтар, що звисав зі стелі, потішив його своїм м'яким світлом. За незбагненною примхою свідомості ця висяча лампа асоціювалася у нього з образом матері. Не тієї літньої пані, котра зустрічала його поцілунком у знеособленій паризькій квартирі, коли підліток приходив із гімназії, а тихої втіхи тих днів, більше нереальних тепер, ніж світ сновидінь.

– Hokud matagh, kes kurban.

Чи промовляла вона насправді ці слова на сон майбутній, схиляючись над його дитячим ліжечком?

«За тебе, душа моя, хрест прийму».

Залишилася ще лампадка перед Богоматір'ю в сходовій ніші. Все інше мало відбиток епохи Аветіса-молодшого. А це, якщо судити по передпокою, була епоха полювання і воєн. На стінах висіли мисливські трофеї та зброя – ціла колекція допотопних бедуїнських рушниць із неймовірно довгими люфами. Однак про те, що їхній дивакуватий власник не був схильний до брутальних пристрастей, свідчили чудові полотна, світильники, старовинні шафи, килими, які він привозив зі своїх мандрівок і якими тепер захоплювалася Жульєтта.

Поки Ґабріель у стані повної відчуженості підіймався на другий поверх, до нього майже не добігав гул голосів знизу. Тим часом відомі люди Йогонолука вже зібралися у вітальні.

Прибулець довго стояв біля відчиненого вікна у своїй кімнаті, не зводячи очей із чорного силуету Дамладжка, який у цей час виглядав особливо переконливо.

Хвилин через десять Багратян викликав дзвоником слугу Мисака: після смерті Аветіса-молодшого Мисак разом із управителем Христофором, кухарем Ованесом та іншою прислугою перейшов на службу до Ґабріеля.

Багратян помився з ніг до голови, змінив одяг. Потім зайшов до кімнати Стефана. Хлопчик уже спав міцним дитячим

сном, його не розбудив навіть колючий промінь кишенькового ліхтарика. Вікна були відчинені навстіж, у загадковій дрімоті повільно гойдалися крони платанів. Чорний лик Муса-Дага було видно і звідси. Але за лінією гребеня розливалося рівне сяйво, немов за гірським хребтом ховалося не звичайнісіньке море, а море матерії, що світиться.

Багратян сів на ослінчик біля ліжка. І, як уранці син підслуховував, що сниться батькові, так зараз татусь підслуховував сни малого. Але йому це було дозволено.

Чоло Стефана – в точності його, Ґабріеля – сяяло прозорою білизною. А під чолом тіні – заплющені очі, немов два листочки, занесені вітром. І які ці очі великі, було видно навіть зараз, коли їх ховав сон. А ось ніс – гостренький, тонкий – не батьківський, чужий. Хлопчик успадкував його від Жульєтти. Стефан переривчасто дихав. За стіною його снів ховалося бурхливе життя. Підліток міцно притискав до тіла стиснуті п'ястуки, ніби натягував повіддя, намагаючись стримати сни, що гарцювали щодуху.

Син спав неспокійно. Батько не ворушився. Він був цілком поглинений спогляданням свого хлопчика. Боявся за Стефана чи хотів відновити єдність, що колись була закладена Богом?

Нічого він не знав. Жодних думок не спадало на гадку. Нарешті відвідувач встав і, почуваючись украй розбитим, несамохіть застогнав. Невпевнено, навпомацки рухаючись кімнатою, наткнувся на стіл. Нічне відлуння посилило цей легкий

шум. Ґабріель завмер, злякавшись, що розбудив Стефана. Сонний дитячий голос пробелькотів у темряві:

– Хто тут?.. Це ти, тату?..

Й одразу ж почулося рівне дихання. Багратян, котрий поспішив згасити ліхтарик, за мить запалив його знову. Промінчик висвітлив стіл і креслярські аркуші. Он воно що! Син почав уже роботу, зробив для батька незграбну поки що мапу Муса-Дага. Рисунок майорів численними червоними поправками Авакяна. Ґабріель не відразу згадав, що він сам подав цю ідею хлопчикові під час їхньої ранкової прогулянки. І розчулився від того, як пристрасно син шукав близькості з батьком і прагнув висловити свої почуття. Покреслена схема стала символом їхньої єдності.

Перед великою вітальнею була простора кімната, що примикала до передпокою. Вона була порожня і служила лише прохідною. Дід Аветіс, будуючи свою резиденцію, розраховував на численне потомство, але самотній дивак, брат Ґабріеля, і сам Ґабріель зі своєю маленькою сім'єю користувалися тільки частиною будинку.

У порожній кімнаті горіла висяча гасова лампа. Багратян постояв, прислухався до голосів, що лунали зовсім близько. Він почув сміх Жульєтти. Отже, їй приємно подобатися цим простакуватим вірменам. Що ж, це, мабуть, прогрес.

Двері розчинилися, звідти вийшов старий лікар Петрос Алтуні, намагаючись непомітно зникнути. Він запалив свічку в своєму ліхтарі та простягнув руку за шкіряною торбою,

яку поклали на крісло. Алтуні розгледів господаря будинку, тільки коли той тихо його покликав:

– Hairik Pertos! Татку Петросе!

Алтуні здригнувся. Це був маленький сухорлявий дідок зі скуйовдженою бородою. Він належав до числа тих вірменів, котрі, на відміну від молодого покоління, винесли на своїх зігнутих плечах усі незгоди, що випали на долю гнаного народу. Замолоду він користувався підтримкою Аветіса-старшого, на його кошти закінчив медичний факультет у Відні та побачив світ. Благодійник Йогонолука мав тоді грандіозні плани і думав навіть побудувати тут лікарню. Але далі прилаштування Алтуні на посаду повітового лікаря він не пішов, хоча за тодішніх умов навіть цього було забагато. Довше за всіх своїх ще живих знайомих Ґабріель знав старого лікаря: екім[26] допоміг йому з'явитися на світ. Багратян ставився до нього з шанобливою любов'ю. Почуття це звісно ж родом було з дитинства.

Доктор Алтуні насилу натягнув на себе пальто з непромокаючої грубововняної тканини, яке, здається, пам'ятало ще роки навчання у Віденському університеті.

– Я більше не міг тебе чекати, мій хлопчику… Ну, і що ж ти нам привіз із хюкюмета?

Ґабріель глянув на його зморщене личко. Все в цьому старому було пооране. Рухи, голос, дотепи, до яких він часом вдавався в розмові. Він був зовні та внутрішньо вкрай зно-

---

[26] *Екім* – лікар (*турец.*).

шений. Дорога з Йогонолука в Аджи-Абіблі, а потім в Кебусію збіса нудна, особливо якщо відбувати її кілька разів на тиждень на жорсткій спині віслюка. Ґабріель упізнав цю вічну шкіряну торбу, в якій поряд із липким пластирем, термометром, набором хірургічних інструментів і німецьким медичним довідником 1875 року лежали допотопні акушерські щипці. Вигляд цієї лікарської торби відбив у Ґабріеля бажання ділитися враженнями від своєї поїздки в Антіохію.

– Нічого особливого, – недбало відповів він.

Алтуні надягнув свій ліхтар на пояс і застебнув пряжку.

– Мені разів сім у житті доводилося подавати прохання про новий тескере. Вони забирають його, щоб отримати із нас податок, який стягується щоразу при обміні паспорта. Справа відома. Але від мене вони більше нічого не отримають. У цьому світі новий паспорт мені вже не знадобиться…

І з властивою йому різкістю додав:

– Та й раніше не можна сказати, щоб він особливо був мені потрібен. Бо я за сорок років жодного разу звідси так і не виїжджав.

Багратян озирнувся на двері.

– Ну що ми за народ, терпимо все мовчки?

– Терпимо? – лікар ніби смакував це слово. – Ви, молодь, поняття не маєте, що таке терпіння. Ви виросли в інший час.

Але Ґабріель повторив:

– Що ми за народ?

– Ти, милий хлопчику, все життя провів в Європі. І я б

міг, якби залишився тоді у Відні! Це моя велика біда, що я не залишився у Відні. З мене була б користь. Та ось бачиш, дід твій був такий же дивак, як і твій брат, відірвався від людей і про те, що робиться в світі, по інший бік гори, знати не бажав… Я дав йому підписку, що повернуся. Це моє велике нещастя. Вже краще б він нікуди мене не посилав…

– Заборонено ж вічно жити чужим серед чужих.

Парижанин Ґабріель сам здивувався своїм словам. Алтуні хрипко засміявся:

– А що, тут жити можна?! В місці, де нас завжди підстерігає невідомість? Тобі, либонь, у мріях усе уявлялося інакше.

У Багратяна майнула думка: «Треба б усе ж таки людей підготувати». Алтуні, проте, поклав свою торбу назад на крісло.

– Трясця! До чого ж ми з тобою добалакалися? Ти сьогодні витягуєш з мене всі ці старі історії. Я медик і ніколи особливо твердо не вірив у Бога. І тому, мабуть, колись я частенько вступав із ним у суперечку. Можна бути росіянином, турком і бозна-ким, але вірменом бути неможливо. Бути вірменом – річ неможлива…

Схаменувшись, він відступив від прірви, на краю якої опинився:

– Досить! Облишмо цю тему! Я лікар! Медик. Все інше мене не стосується. Тільки-но мене викликали до породіллі. Вірменські діти, бач, неодмінно мають прийти на світ. Шаленство якесь!

Він сердито схопив свою торбу. Ця розмова, наче мимохіть, відбувалася, по суті, про життєво важливі позиції лікаря і, либонь, засмутила його не на жарт.

– А ти, тобі що треба? У тебе красуня дружина, чудовий син, турбот жодних, багатий казково, чого тобі ще бажати? Живи своїм життям. Не ламай голову над тим, чому не можна зарадити! Коли турки воюють, вони залишають нас у спокої, це давно перевірено на досвіді. А після війни ти поїдеш назад у Париж і забудеш про всіх нас і про Муса-Даг.

Ґабріель відказав із посмішкою, ніби питав несерйозно:

– А якщо вони не залишать нас у спокої, тоді що, татку Алтуні?

З хвилину Ґабріель стояв ніким не помічений у дверях вітальні. Гостей було з десять-дванадцять. За маленьким столиком мовчки сиділи три жінки похилого віку, до котрих – імовірно, за дорученням Жульєтти – підсів студент Авакян. Утім, важко було сказати, щоб він намагався підтримувати розмову. Одна з матрон, дружина лікаря, належала до числа ожилих спогадів дитинства Ґабріеля. Mairik Antaram – Матінкою Антарам кликав він її. Жінка була в чорній шовковій сукні. Зачесане нагору волосся з сивиною відкривало чоло. Обличчя з широкими вилицями виражало сміливість. Лікарка також не брала участі у розмові, але сиділа спокійно, спрямувавши на оточуючих відверто уважний погляд. Цього не можна було сказати про її сусідок по столу – дружину пастора Арутюна Нохудяна з Бітіаса і дружину сільського вій-

та Йогонолука, мухтара Товмаса Кебусяна. Було видно, що вони напружені і почуваються невпевнено, хоч і одягли все найкраще, що знайшлося в їхньому гардеробі, щоб не вдарити обличчям у багно перед француженкою.

Найважче доводилося пані Кебусян: вона ні слова не розуміла французькою, незважаючи на те, що вчилася в школі американських місіонерів у Мараші. Мружачись, оглядала вона неощадно сяючі люстри та настінні канделябри. О, мадам Багратян може не економити! Де ж це вони купують такі товсті воскові свічки? Отримують, мабуть, із Алеппо, а може, навіть зі Стамбула. Мухтар Кебусян був, либонь, найбагатшим фермером в окрузі, але в його оселі, крім гасових ламп, дозволялося палити тільки тонкі стеаринові та сальні свічки. А тут біля рояля горіли у високих канделябрах дві кручені свічки з кольорового воску. Як у церкві. Та це вже занадто, еге ж?

Таке ж запитання ставила собі і дружина священика, самолюбство котрої дуже зачепили. Але до честі їмості треба сказати, що до її почуттів не долучилися ні заздрість, ні образа. Совісні руки жінки лежали на колінах, сумуючи за спицями та гачками, з якими вона ніколи не розлучалася, а нині ось залишила вдома з нагоди урочистого прийому. Дружина священика та дружина мухтара спостерігали за своїми чоловіками і дивувалися своїм старим. І справді, обидва вони – і непоказний священик, і дужий мухтар – поводилися досить незвично. Вони приєдналися до групи чоловіків, ко-

трі обступили Жульєтту. (Вона пояснювала гостям археологічні знахідки Ґабріеля, які той виставив у залі.) Обидва статечних чоловіки показували дружинам свої спини, точніше, спини своїх старомодних, наглухо застебнутих маринарок, які догідливо їх облягали. Особливо старався преподобний Нохудян, усім своїм виглядом демонструючи готовність виконати будь-що-будь кожен наказ Жульєтти, але так його і не дочекався. Священик, правда, стояв достатньо далеко від господині, позаяк його відтіснила молодь.

Найпомітнішими серед них були двоє вчителів. Перший, Апет Шатахян, прожив колись кілька тижнів у Лозанні і вивіз звідти бездоганну, як він вважав, французьку вимову і не забув тепер скористатися приємною можливістю продемонструвати свої знання. Другий учитель, Ґрант Восканян, був присадкуватий здоровань із чорною кучмою волосся, що починалося мало не від брів. Іншомовному красномовству свого колеги Шатахяна він протиставляв глибокодумне мовчання. Воно було до того наповнене пихою, що, здавалося, мовчун ось-ось лусне. Його метою було показати, що одна річ – розв'язна поверховість, а інша – суто людські цінні якості. Втім, уперте мовчання Восканяна, так виглядало, не дуже бентежило Шатахяна. Коли Ґабріель увійшов до зали, то почув гучну французьку Шатахяна, котрий пишався своєю вимовою:

– О, мадам, як ми вдячні вам за те, що ви принесли світло культури в нашу пустелю!

Цього дня Жульєтті довелося пережити певну внутрішню боротьбу. Їй захотілось одягти для своїх нових земляків вечірню сукню. Раніше вона в таких випадках одягалася нарочито просто, бо вважала, що демонструвати пишноту перед «недосвідченими напівдикунами» не гідно і ні до чого. Однак минулого разу жінка помітила, що її чари, під які підпадають гості, так би мовити, рикошетом повертаються до неї самої. Тож не встояла перед спокусою й одягла свою найвишуканішу сукню. «Ах, вона пошита минулої весни, – бідкалася жінка, оглядаючи плаття. – Вдома я б не наважилася в ній з'явитися». Після нетривалих сумнівів одягла й коштовності – такий блискучий вечірній туалет без них немислимий. Ефект цього цілком навмисного рішення, хоч жінка трохи його соромилася, вразив і саму Жульєтту. Бути вродливою серед красунь – приємно, але це почуття тішить недовго. Адже ти – тільки одна з багатьох на паризьких бульварах, у театральних залах і ресторанах такого далекого західного світу, там ти лише гарненька статистка. Але бути тут недосяжною іконою серед химерного натовпу віруючих, чарівним паладіумом, кумиром для цих сором'язливих волооких вірменів, єдиною і незрівнянною золотоволосою володаркою сердець – це ж неабика доля, це воістину подія у вашому житті, від цього по-дівочому пашіють щоки, червоніють губи і полискують очі.

Ґабріель побачив свою дружину, оточену смиренними шанувальниками. Природно, що вони не сміли навіть відчу-

вати до неї якийсь потяг. Багратян бачив, що щоки дружини розпашіли, а губи палають, як у двадцятирічної юнки. Коли Жульєтта рухалася, він упізнавав її іскристу ходу, так він якось її назвав. Здавалося, що Жульєтта тут, в Йогонолуку, знайшла дорогу до своїх нових співвітчизників, хоч у Європі так часто опиралася спілкуванню навіть із найосвіченішими і найблагороднішими вірменами. І що найдивовижніше: коли в Бейруті їх застала світова катастрофа і вони втратили можливість повернутися додому, Ґабріель побоювався, що Жульєтта буде тужити за батьківщиною. Франція вела найважчу в своїй історії війну. Тут, у Йогонолуку, Багратяни були повністю відрізані від решти світу. Європейські газети навіть випадково не потрапляли в цю глушину. Після довгих блукань прийшов один-єдиний лист, датований листопадом. Від матері Жульєтти. Щастя, що Жульєтта не має братів і не треба про них турбуватися. З обома сестрами вона перебуває в доволі прохолодних стосунках. Шлюб із іноземцем віддалив її від сім'ї. Так чи інак, її нинішній спокій, щоб не сказати легковажність, став для Ґабріеля повною несподіванкою. Дружина жила миттю. Думка про батьківщину тривожила її рідко. На чотирнадцятому році їхнього шлюбу сталося, здається, нечуване: тут, у цьому будинку, Жульєтта нарешті стала ближчою до світу чоловіка. Та давня напруга, що їх і пов'язувала, і віддаляла, – невже вона відпустила їх сьогодні, цього вечора?

І справді, було щось нове в тому, як дружина обняла його

і сказала:

– Нарешті, мій друже. Я так хвилювалася.

І поспішила наказати, мабуть із трохи недоречним запалом, подати Ґабріелю вечерю та вино.

Але Ґабріелю повечеряти не дали. Його обступили з усіх боків із розпитуваннями про поїздку в Антіохію. Мухтар Кебусян старанно витягав шию, щоб не упустити жодного слова. І тому, що він був трохи зизоокий, виразнішим ставав недовірливо-боязкий вираз його мужицького обличчя.

Звісно, годі було й думати, що адміністративні заходи, вжиті сьогодні вранці турками, не залишили сліду в головах і душах мусадагців. Одне вже те, що турецька влада вибрала для цього недільний день, до того ж час літургії, можна було розглядати як явно зловмисний вчинок і прояв ворожнечі. Правда, криваві події 1896-го і 1909 року не торкнулися селищ Муса-Дага. Але такі люди, як Кебусян і маленький священик із Бітіаса, мали достатньо чуйний слух, аби при кожному підозрілому звуці гострити вуха. День цей вони провели в тривозі. Правда, вечір у Багратянів і чарівність Жульєтти дещо розсіяли зневіру, що заволоділа всіма. Коли ж Багратян, пам'ятаючи свою обіцянку, дану Ріфату Берекету, повторив сказане мюдіром, ніби вжито лише звичайного в умовах війни заходу, смуток поступився місцем найсвітлішому оптимізму.

Найпереконанішим оптимістом виявився вчитель Шатахян. Він підвів голову і, звертаючись із полум'яною тира-

дою до мадам Багратян, оголосив, що середньовіччя скінчилося, тепер сонце цивілізації зійде і над Туреччиною. Війна – це тільки кривава зоря. В усілякому разі, пригніченням, звірствам і погромам назавжди покладено край. Світ, хода до прогресу, такого більше не потерпить. До того ж турецький уряд перебуває під контролем своїх союзників…

Шатахян вичікувально дивився на Жульєтту. Хіба він не чистісінькою французькою мовою оспівує прогрес? Присутні, здається, схвалили його мову, якщо тільки її збагнули. І лише мовчун Восканян презирливо пирхнув. Правда, він робив це завжди, коли його приятель Шатахян давав волю своєму красномовству. Але тут озвався новий голос:

– Досить про турків. Поговорімо про важливіші речі.

Слова ці вимовив аптекар Грікор, найколоритніша особа в цьому товаристві. Що його ні з ким не можна було сплутати, свідчив насамперед одяг аптекаря. Тоді як усі чоловіки, в тому числі і мухтар, з'явилися в європейських костюмах (в Йогонолуку працював кравець, котрий повернувся з еміграції в Лондоні), Грікор був одягнений у щось на зразок російської косоворотки, але з першокласної чесучі. Обличчя аптекаря – без жодної зморшки, незважаючи на шістдесят його років, з білою цапиною борідкою і дещо розкосими очима – було кольору пожовклого паперу і швидше нагадувало обличчя мудрого мандарина. Промовляв він високим, при цьому на диво глухим, ніби надірваним від надлишку знань голосом. І правда, тутешній провізор не тільки володів бібліотекою,

рівної якій у Сирії не було, але і сам міг слугувати цілою бібліотекою – всезнаючий чоловік у нікому не відомому закутку Землі. Про що б не йшлося – про рослинність Муса-Дага чи геологічну структуру пустель, про рідкісний різновид птахів на Кавказі або виплавку міді та метеорологію, про Отців Церкви чи Коран, нерухомі зірки або показники експорту верблюжого гною, про секрети виробництва перської рожевої олії чи таємниці кулінарії, – на все це незмінно давав відповідь сиплий голос Грікора, тихо, наче крізь зуби, немов задавати такі дріб'язкові запитання всезнайці ну зовсім уже нешанобливо.

Усезнайство – риса дуже поширена. Але не тільки в цьому проявилася своєрідність натури Грікора. Ні, з фармацевтом усе було так само, як і з його бібліотекою. У ній було кілька тисяч томів, але переважали книжки мовами, яких Грікор не знав. Так, не міг він користуватися своїм енциклопедичним словником Брокгауза німецькою мовою і був змушений черпати знання зі скупих вірменських джерел. Аби втамувати свою пристрасть, аптекареві доводилося долати важкі перешкоди, на які Провидіння не скупиться. Найслабшим місцем у його книгозбірні виявилися саме доступні для нього вірменські та французькі книги. Однак Грікор був не тільки вчений, але й книголюб. А справжньому книголюбові дорожче володіти тією чи іншою книгою, ніж знати її зміст, йому навіть не обов'язково її читати. (Хіба з великим коханням не буває так само?) Грікор не заможний. Він не міг дозволи-

ти собі замовляти дорогі видання в книжкових крамницях Стамбула, а вже за кордоном – і поготів. Навряд чи він міг оплатити навіть поштові витрати за їхню доставку. Тож доводилося брати те, що само йшло в руки. Аптекар розповідав, що почав збирати книжки з дитинства і в роки мандрів. А тепер у нього були агенти і покровителі в Антіохії, Александретті, Алеппо, Дамаску – саме від них час від часу і приходили великі пачки з книгами. Яке це було свято, коли надходили такі дари! Це могло бути все що завгодно: фоліанти арабською або давньоєврейською мовами, французькі романи, якась макулатура, байдуже. Головне – що це були книги, друкований текст. Фармацевт збирав навіть газети, прейскуранти та проспекти!

У своєму серці цей чоловік, здавалося, вмістив увесь той жагучий потяг до духовності, яким одержима вірменська нація (таємниця всіх стародавніх народів, що вижили наперекір часу). Бібліотека Грікора вкоренилася в Йогонолуку, як гірська гвоздика «травянка», що примудряється пустити коріння на голій скелі. Цієї дивної, найсуттєвішої своєї частини нечитабельної бібліотеки навряд чи вистачило б для того, щоб закласти фундамент його величезних знань. Заповнювати прогалини допомагала творча відвага Грікора. Він сам заповнював свій світ. На запитання з будь-якої галузі – від богослов'я до статистики – мудрагель відповідав, як сам це розумів. І аж ніяк не вважав себе псевдовченим. Коли він нагромаджував перед слухачами великі наукові істини, йо-

го переповнювала чистісінька радість творчості. У такої людини, певна річ, були учні, і звісно ж, із учителів, котрі викладали в семи селах Муса-Дага. Вони шанували свого диво-оракула, і навіть скептику Восканяну не спадало на гадку сумніватися в його непогрішності. Аптекар був мусадазьким Сократом і, як і той філософ, здійснював із учнями прогулянки ночами. І ось тут виникали нагоди підігріти палке поклоніння учнів.

Вказуючий перст здіймався до зоряного неба:

– Апете Шатахян, відома тобі он та червона зірка?

– Яка? Ота? Це, либонь, планета. Хіба ні?

– Неправильно, учителю. Це – зірка Альдебаран. А знаєш, чому вона видається червоною?

– Чому? Може… атмосфера…

– Хибно, учителю. Зірка Альдебаран складається з розплавленого магнітного залізняку, тому вона червона. Тієї ждумки дотримується знаменитий Камілл Фламмаріон, про що він мені і пише в останньому своєму листі.

Лист великого астронома також не був вигадкою. Він справді існував. Але тільки… Грікор сам адресував його собі від імені Камілла Фламмаріона. Правда, таку «пошту» він організовував украй рідко і в особливо врочистих випадках. Зазвичай учні не знали про ці послання. Однак до своїх кореспондентів він додавав не лише сучасних чи віднедавна покійних гігантів духу. Навіть Вольтер і великий вірменський письменник Раффі змушені були неодноразово і деталь-

но відповідати на його писанину. Так в особі Грікора існував на землі член-кореспондент Олімпу.

Вражаюче, але навіть старожили не пам'ятають, щоб цей різнобічно обізнаний чоловік хоча б раз виїжджав із Йогонолука. Всі інтелігентні люди Муса-Дага принаймні раз на рік їздили кудись, хоча б в Алеппо або Мараш, де покращували свої знання в американських, німецьких і французьких місіонерських школах.

Чимало тутешніх старожилів із народу повернулися вже в похилому віці з Америки, щоб у спокої навтішитися достатком, набутим своєю працею. І перед самою війною знову подався за океан гурт таких легких на підйом земляків Грікора. Один лише аптекар не проявляв ані найменшого потягу до зміни місця. За його словами, він замолоду вдосталь надивився всіляких пам'яток земної кулі. Іноді натякав на свої мандри, що сягали далеко на захід і схід, але під час яких він принципово не користувався залізницею. Чи було це так само правдиво, як лист Фламмаріона, з'ясувати не вдалося. У тирадах і розповідях Грікора не було нічого, що хоча б віддалено нагадувало вихваляння чи вигадки. Його розповідь буяла настільки зримими подробицями, що навіть у такого чоловіка, як Ґабріель, не виникало жодних сумнівів. І все ж аптекар запевняв, що пристрасть до мандрів йому чужа. Нехай доктор Алтуні, відомий скиглій, нарікає на своє загублене в сирійському селі життя – Грікору в Йогонолуку добре. Чи не байдуже, де жити, адже зовнішній світ – тільки

частина світу внутрішнього. Мудрець нерухомий, як павук посеред променеподібної павутини, яку він виткав навколо власного всесвіту.

Але коли заходила мова про політику, війну, чи пекучі питання сучасності, аптекар втрачав спокій. Йому не подобалося дізнаватися про такі речі. Світ, ця іграшка зовнішніх обставин, втручаючись у внутрішнє життя, стає ганебною перешкодою. Цінність для Грікора він набував тільки відсунутим у далечінь самозабутнього споглядання. Ось межа зарозумілості духу! Що Грікору до подій у «глибокому тилу», що йому до того, що діється в Стамбулі, Алеппо чи Месопотамії? Війни, які ще не стали книгами, до уваги не беруться. Тому аптекар засуджував учителя Шатахяна за його політичні висловлювання, тому і сказав:

– Не збагну, чому потрібно постійно озиратися на інших? Війна, адміністративні заходи, валі, каймакам… Та нехай турки роблять, що хочуть! Якщо ви не будете звертати на них уваги, то й вони не стануть про вас згадувати! У нас тут своя власна земля. Й у неї є поціновувачі, до того ж навіть вельми досвідчені… Прошу…

І Грікор репрезентував господареві обійстя незнайомця, котрий до цього чи то ховався за спинами гостей, а чи просто не був Багратяном помічений. Аптекар із явним задоволенням вимовив дзвінке ім’я прибульця:

– Ґонзаґо Моріс.

Судячи з вигляду та постави, молодик був європейцем або

дуже європеїзованим левантинцем[27]. Чорні вусики на блідому та незвично люб'язному обличчі були настільки ж французькі, як і ім'я Моріс. Але особливо характерною рисою цього обличчя були брови, що під тупим кутом сходилися на переніссі. Грікор продовжував виконувати роль герольда при чужинцях:

– Мсьє Ґонзаґо Моріс – грек.

І тут же, щоб не образити гостя, виправився:

– Чистокровний, а не турецький грек. Європеєць.

У гостя були дуже довгі вії. Він посміхнувся і примружив очі, а відтак їхні жіночно довгі вії, що майже зовсім сховали їх.

– Мій батько був греком, мати – француженка, а сам я – американець.

Його скромна, навіть сором'язлива манера триматися справила на Ґабріеля приємне враження. Він похитав головою:

– Яким вітром, даруйте, занесло сюди американця, та ще й сина француженки? Саме сюди.

Ґонзаґо знову посміхнувся, опускаючи вії:

– Дуже легко. У зв'язку з роботою мені довелося кілька місяців провести в Александретті. Там я занедужав. Лікар

---

[27] *Левантинці* – від французького слова Levant – Схід. Так називали всі країни східної частини Середземного моря – Сирію, Ліван, Єгипет, Грецію, Кіпр, а частіше – Сирію і Ліван. Левантинці – нащадки європейських колоністів, котрі переселилися в Сирію та Ліван на початку хрестових походів і змішалися з місцевим населенням.

послав мене в гори, в Бейлан. Але в Бейлані мені стало зле…

Аптекар повчально підняв палець:

– Атмосферний тиск! У Бейлані атмосферний тиск завжди нижчий за норму.

Ґонзаґо запопадливо схилив перед аптекарем свою ретельно причесану на проділ голову:

– В Александретті мені стільки розповідали про Муса-Даг, що мене розібрала цікавість. Який же це був сюрприз для мене, що на безвідрадному Сході можна знайти таку красу, таких освічених людей і такий приємний притулок, як у мого господаря, пана Грікора! Мене вабить усе невідоме. Був би Муса-Даг в Європі, він би став загальноєвропейською пам'яткою. Але я радий, що він належить тільки вам.

Аптекар глухо промовив тим байдужим тоном, яким зазвичай робив найважливіші свої повідомлення:

– Він – письменник і буде займатися творчістю тут, у моєму будинку.

Ґонзаґо, мабуть, присоромила така заява.

– Я – не письменник. Час від часу посилаю в одну американську газету невеликі нариси. Це – все. Я навіть не журналіст по-справжньому.

Невизначений жест, далебі, мав означати, що займається він усім цим тільки для заробітку. Але Грікор не відпускав свою жертву. Виставляючи напоказ свого підопічного, він вивищував власний престиж.

– Але ж ви ще й артист, музикант і віртуоз. Ви давали

концерти, чи не так?

Парубок підняв руку, ніби боронячись:

– Та не так усе це було! Крім усього іншого, я просто працював і акомпаніатором, багато чого довелося перепробувати…

Він глянув на Жульєтту в надії, що та його виручить.

– До чого ж світ тісний! – сказала вона. – Хіба не дивно, що тут зустрілися два співвітчизники? Адже ви наполовину мій співвітчизник.

Учитель Шатахян не встояв перед спокусою зайвий раз продемонструвати красномовство:

– А хіба не дивно, що нам дозволено перебувати в настільки обраному колі і що ми, бідні вірменські селяни, завдяки великодушності мадам, насолоджуємося таким вишуканим товариством?

Тим часом ображений Восканян мовчав якось особливо велично та похмуро і навіть відсів подалі. Він давав зрозуміти, що нітрохи не здивувався б, якби таку видатну постать, як він, вітали з належною повагою. Бо Восканян був відомий у Мусадазькій окрузі не тільки як поет, котрий постачав землякам вірші на всі врочисті випадки життя, веселі та сумні, але й як каліграф і художник.

Однак аптекар Грікор вважав за належне ще раз вишпетити свого учня Шатахяна:

– У нас, вірменів, є один фатальний недолік: боязкість, яка часто доводить нас до самознищення. Ми забуваємо, що

ми – один із найдавніших культурних народів на землі. Й оскільки мадам – дружина нашого Ґабріеля Багратяна, то вона знає, звісно, що ми були першою нацією, яка прийняла християнство і зробила його своєю державною релігією набагато раніше за Рим. У нас було чудове царство. Було місто Ані з тисячею церков, це загальновизнане диво світу. Монархи, в чиїх жилах текла вірменська кров, царювали у Візантії. У ті часи, коли Франція ще не прокинулася від глибокого сну варварства, у нас вже існувала класична література. Я особисто маю уривки з творів таких великих авторів, як Лазар Парбеці[28] та Мовсес Хоренаці[29]. Але нам і тепер є чим пишатися. Навіть тут, у цій глушині, де немає навіть хоч трохи порядних доріг, поступово була створена рідкісна бібліотека. Так що даруйте, мадам, ми не станемо применшувати себе перед нею.

Свою горду тираду аптекар виголосив, як зазвичай, із незворушним спокоєм мандарина. На Жульєтту він і не глянув. Як мудрець істинно сократівського штибу, Грікор із жінками був напрочуд холодний і стриманий. Зате на цей мусадазький світоч злітається молодь чоловічої статі – з тих,

---

[28] *Лазар Парбеці* – відомий вірменський історик V ст. Його «Історія Вірменії» починається з 387-го і закінчується 485 роком. У центрі її – події визвольної боротьби вірменського народу проти Персії.

[29] *Мовсес Хоренаці* – видатний вірменський історик V ст., названий «батьком вірменської історії», «батьком вірменської словесності» та «вірменським Геродотом». Його головна праця «Історія Вірменії» була написана в 480–483 рр. Хоренаці перший виклав вірменську історію з доісторичних часів до 440 р.

хто не був чужий духовним запитам. Доказом притягальної сили Грікора слугувало, либонь, і те, що юний Ґонзаґо Моріс оселився у нього, а не у мухтара, де йому пропонували хорошу кімнату.

Тим часом Жульєтта, упокорена своїм успіхом, зважилася відповісти Грікору своєю ламаною вірменською. Зробила це чарівно.

– Чого ж ви хочете?.. Я і сама ж вірменка, бо вийшла заміж за вірменина… Згідно із законом… Або, пробі, я туркеня?.. О, я жахливо погано в цьому розбираюся…

Цю спробу вірменської мови зустріли захопленими оплесками. За все своє життя Ґабріелю довелося чути з вуст дружини лише два-три вірменських слова. Йому б і зараз подивуватися, зрадіти. Але Ґабріелю було не до того: він, здавалося, був цілком поглинений спогляданням голови Мітри[30] – скульптури II століття християнської ери, знайденої в руїнах Селевкії, неподалік від Суедії. Втім, думки чоловіка витали далеко від Мітри. Ніхто з присутніх не збагнув гнівно сказаних ним раптом слів:

– Жива істота, яка втрачає впевненість у тому, що може захищатися, – гине! Прикладів цьому є чимало і в природі, і в історії!

І чомусь посунув підставку з головою Мітри трохи ліворуч. Через те, що Жульєтта була в ударі, вечір видався чу-

---

[30] *Мітра* – у стародавніх східних релігіях – один з головних індоіранських богів, що втілює доброзичливу щодо людини сторону божественної суті.

довий. Більшість місцевих вірменів вели життя суто східне, тобто бачилися лише в церкві і на вулиці. В гості ходили тільки в особливо врочистих випадках. Кав'ярень, які є навіть у крихітних турецьких селах, тут не було. Причиною цього замкнутого домашнім колом способу життя була боязкість жінок. Але тут, у Багратянів, вони помалу смілішали. Їмость, котра ревно опікувалася довголіттям свого чоловіка, а отже, і своєчасністю його сну – бо довгий сон подовжує життя, – цього разу забула нагадати йому, що час додому. А дружина мухтара навіть зважилася підійти до Жульєтти та помацати шовк її сукні. І тільки Майрік Антарам непомітно зникла: чоловік послав за нею сільського хлопчиська, позаяк пологи, на які викликали Алтуні, виявилися важкими. Антарам знадобилася йому як помічниця, та й для того, щоб розігнати старих відьом, котрі щоразу беруть в облогу будинок породіллі, нав'язують свої знахарські витребеньки. За прожиті з чоловіком десятки років Антарам стала майстерною асистенткою лікаря, до неї навіть перейшло кілька його пацієнток. «У неї це виходить краще, ніж у мене», – казав доктор Алтуні.

Й ось пролунав хор похвал матінці Антарам: вона особлива, жертвує собою заради людей, всім жінкам – молодим і старим, – яка біда б у них не трапилася, завжди готова дати пораду. Їй навіть пишуть листи з різних місцин, і це тому, що Asganwer Hajuhiaz Engerutiun – Загальновірменська спілка жінок – обрала її своєю представницею в усій окрузі.

Одна лиш пані Кебусян вважала за потрібне применшити гідності Антарам:

– Вона ж бездітна.

Між тим її чоловік, косячи оком і витягнувши шию, від чого здавалося, що він тугий на вухо, слухав лекції аптекаря, котрий докладно описував переваги китайського способу обробки шовку перед вітчизняним. Мухтар ляснув себе по коліну:

– Який наш Грікор, га! Ходиш до нього десятиліттями, купуєш у нього гас і шлунковий порошок і не знаєш, що це за чоловік!

Господар будинку не відразу відтанув. Але мало-помалу пожвавішав і він. Невдоволено оглянувши великий стіл, на якому стояли кльоші з печивом, кавові та чайні горнятка та дві карафки самогонки, Ґабріель схопився:

– Друзі мої! Нам із вами треба випити чогось трохи кращого!

І пішов із Христофором і Мисаком у льох за вином.

Аветіс-молодший напхав винний льох винами найкращих сортів і найкращого розливу. Відав ними управитель маєтку Христофор. Однак вина Муса-Дага недовго зберігали свою міцність. Можливо, тому, що зберігалися не в діжках, згідно зі старовинним звичаєм, а у великих запечатаних глиняних глечиках. Це був хмільний напій, кольору червоного золота, схожий на вина, виготовлені у Ксарі, в Лівані.

Коли келихи були наповнені, Багратян підвівся і виголо-

сив тост. Слова пролунали туманно та похмуро, як і все, що він сьогодні казав:

– Так, це чудово, що ми сидимо тут усі разом і радіємо життю. Хтозна, чи зустрінемося так само безтурботно знову, вдруге чи втретє? Але нехай не затьмарюють сумні думки ці години, бо яке в цьому пуття?

Свій тост, точніше, завуальоване застереження Багратян виголосив вірменською мовою. Жульєтта простягнула до нього свій келих:

– Я тебе добре зрозуміла, кожне твоє слово… Але звідки така журба, любий?

– Просто я – поганий оратор, – почав виправдовуватися Ґабріель. – Кілька років тому мені написали в Париж, пропонуючи пост в «Дашнакцутюні». Я відмовився не тільки тому, що не хочу мати нічого спільного з політикою, але й тому, що не міг би сказати і двох слів перед великими зборами. Ні, народний вождь із мене не вийшов би.

– Рафаель Патканян[31], – уставив тут же аптекар, звернувшись до Жульєтти, – був одним із наших найбільших національних діячів, справжній натхненник народу і при цьому неймовірно поганий оратор. Затинався жахливіше, ніж молодий Демосфен. Але якраз це і надавало його словам особливої ваги. Колись я сам мав честь бути з ним знайомим і

---

[31] *Рафаель Патканян* (псевдонім – Гамар-Катіпа, 1830–1902) – відомий вірменський письменник. У своїй поезії він прагнув пробудити національну самосвідомість вірменського народу, закликав до визвольної боротьби.

чути його в Єревані.

– Тож, на вашу думку, ніщо може перетворитися на щось, – сміючись, зуважив Багратян.

Міцне вино зробило свою справу. Німі повернули собі дар мови. І тільки вчитель Восканян наполегливо зберігав мовчанку, на це у нього були свої причини. Слуга Божий Нохудян, котрий не звик пити, відбивався від намагань дружини відібрати в нього келих.

– Жінко! Нині ж свято, чого ти?

Ґабріель відчинив вікно, щоб помилуватися ніччю, й озирнувся, за ним стояла Жульєтта.

– Ну як? Було дуже мило, еге ж? – прошепотіла вона. Чоловік обійняв дружину.

– І кому, як не тобі, я цим маю завдячувати? – Але з ніжними словами так погано в'язався його вимушений тон.

Після випитого вина гостям захотілося музики. Стали просити заспівати парубка, котрий належав до гуртка вчителів і був одним із «учнів» Грікора. Асаян, так звали цього тонкого, як жердина, молодика, мав славу хорошого співака і знав безліч народних пісень. Але Асаян, як це водиться у співаків, відмовлявся: без акомпанементу співати неможливо, тар він залишив удома, піти за ним – надто багато часу піде… Жульєтта хотіла вже послати нагору за своїм грамофоном, мабуть, тільки кільком жителям Йогонолука було знайоме це диво техніки.

Врятував становище аптекар. Кинувши на свого постояль-

ця багатозначний погляд, він проголосив:

– Але ж тут серед нас є музикант.

Ґонзаґо не змусив себе довго вмовляти і сів за рояль.

– Один із дванадцяти роялів, наявних у Сирії, – сказав Ґабріель, – чверть століття тому був виписаний із Відня для моєї матері. Христофор розповідав, що мій брат Аветіс запросив із Алеппо настроювача, щоб привести інструмент до ладу. Останні тижні перед своєю кончиною Аветіс часто грав. А я і не знав, що він музикує…

Ґонзаґо взяв кілька акордів. Але, як видно, піаніст був не в настрої, його сковувало те, що треба грати для недосвідчених слухачів, що був пізній час і що всім хотілося легкої музики. Схилившись над клавіатурою, він сидів у недбалій позі, з цигаркою в зубах, а пальці музиканта все глибше і глибше грузли в мінорних акордах. «Засмучений, дуже засмучений», – бурмотів він, можливо, і від того, що не в силах був вирватися з цієї скорботної гармонії. Тінь нудьги й утоми лягла на його обличчя, ще недавно таке привабливе.

Багратян крадькома спостерігав за чоловіком. Обличчя Ґонзаґо зараз не здавалося йому по-юнацьки сором'язливим, а двозначним і досвідченим. Він озирнувся на Жульєтту, котра підсунула своє кріселко до рояля. Жінка виглядала немолодою, якось раптом змарніла. На запитальний погляд Ґабріеля вона тихо відповіла:

– Голова розболілася… Від цього вина…

Ґонзаґо раптово обірвав гру й опустив кришку інструмен-

та.

– Даруйте, будь ласка, – вибачився він.

Як не вихваляв учитель Шатахян гру заїжджого піаніста і сипав термінами, щоб похизуватися своїми пізнаннями в музиці, веселощі згасли. Роз'їзд гостей дуже скоро очолила дружина пастора Нохудяна – сьогодні вони ночують у друзів, в Йогонолуку, але завтра вдосвіта вирушають до себе, в Бітіас. Довше за всіх затримався мовчун Восканян. І коли всі гості вже були в парку, він раптом повернувся і, гупаючи своїми короткими ніжками, з таким суворим і рішучим виглядом підійшов до Жульєтти, що та навіть трохи злякалася. Але мовчун лише вручив їй великий аркуш із текстом вірменською мовою, каліграфічно виписаним кольоровим чорнилом. Потім зник. Це були полум'яні вірші, данина благоговійному коханню.

Коли вночі Жульєтта раптом прокинулася, то вона зауважила, що Ґабріель сидить поруч із нею на ліжку немов закам'янілий. Він запалив свічку на своєму нічному столику і, либонь, давно вже спостерігав за сплячою. Вона зрозуміла, що її розбудив погляд Ґабріеля. Чоловік торкнув плече дружини:

– Я навмисне не будив тебе, мені хотілося, щоб ти прокинулася сама.

Вона відкинула волосся з чола. Обличчя жінки було свіжим і ніжним.

– Ти міг без страху мене розбудити. Що мені зробиться? Ти ж знаєш, я ніколи не відмовляюся потеревенити вночі.

– А я, бач, все думав і думав, – невизначено почав той.

– Я божественно виспалася. І голова у мене розболілася не від вашого вірменського вина, а від гри на роялі мого comment dire? – Demi-compatriote[32]. Що за безглузда ідея – оголосити Йогонолук курортом і жити на пансіоні у пана Грікора! Але ще безглуздіший той низенький чорнявий учитель, котрий підніс мені згорнутий у рурку манускрипт. Та й інший, котрий так протяжно завиває в ніс! Він, мабуть, гадає, що розмовляє вишуканою французькою мовою: якийсь гуркіт каміння упереміж із собачим вереском… У всіх вас, вірменів, доволі дивна вимова. Навіть ти, друже мій, не зовсім цього позбувся. Але не будемо до них занадто суворі. Вони, далебі, дуже гарні люди.

– Це бідні-бідні люди, Жульєтто.

Ґабріель вимовив ці слова з важким болем у голосі.

– А я на тебе образилася: помчав до міста, ні слова мені не сказавши. Я б дала тобі харчів у дорогу…

Либонь, турботливі слова дружини не дійшли до чоловіка.

– Я не спав ні хвилини. Багато що згадалося. Обід у професора Лефевра і мій перший лист до тебе…

Жульєтта ніколи не помічала в чоловіка сентиментальності. Тим більше здивував він її зараз. Жінка мовчки диви-

---

[32] *Comment dire*? – *Demi-compatriote* (*франц.*) – Як би це пояснити? – Мого напівсспіввітчизника.

лася на Ґабріеля. Свічка стояла у нього за спиною, тому обличчя було невиразним, і тільки смутно виднілося тіло по пояс, схоже на велику темну брилу. А Багратян бачив перед собою світлу, залиту мерехтливими відблисками істоту, бо на Жульєтту падало не лише світло свічки, але й відблиск передранкових сутінків, зорі, що займається.

– У жовтні було чотирнадцять років… Найбільший подарунок у моєму житті, але і найважчий гріх. Я не мав відривати тебе від усього твого, не мав права піддавати тебе примхам чужої долі…

Вона взяла сірники, хотіла запалити свічку на своєму нічному столику. Ґабріель перехопив руку Жульєтти, і та продовжувала слухати голос чоловіка, який звучав із тієї безформної чорноти.

– Правильніше було б позбавити тебе цього… Нам треба розлучитися!

Жінка довго мовчала. Їй і на гадку не спадало, що ця дика, абсолютно незрозуміла пропозиція пов'язана з якимись важливими подіями. Пані Багратян підсунулася ближче до чоловіка.

– Я тобі зробила боляче, образила, дала привід для ревнощів?

– Ніколи ще ти не була такою доброю до мене, як сьогодні ввечері. Я давно так тебе не кохав, як сьогодні… Тим це жахливіше!

Він здійнявся на подушках, і темна брила його тіла стала

зовсім уже ні на що не схожою.

– Жульєтто, постався серйозно до того, що я скажу. Тер-Айказун зробить усе, щоб розлучити нас якомога швидше. Турецька влада в таких випадках не створює перешкод. Тоді ти вільна. Перестанеш бути вірменкою, не будеш ділити зі мною страшну долю, яка з моєї вини тобі загрожує. Ми поїдемо в Алеппо. Ти попросиш притулок у якомусь консульстві – американському, швейцарському, байдуже якому. Тоді ти опинишся у безпеці, що б тут або деінде не трапилося. Стефан поїде з тобою. Вам дозволять виїхати з Туреччини. Мої прибутки і статки, певна річ, я перепишу на ваше ім'я…

Чоловік промовляв рвучко і швидко, боячись, що Жульєтта його зупинить. Обличчя дружини було зараз від нього зовсім близько.

– І цю нісенітницю ти кажеш серйозно?

– Коли все скінчиться і я залишуся живий, то буду знову з вами.

– Вчора ще ми так спокійно обговорили, що буде, коли тебе заберуть…

– Вчора? Вчора все було помилкою. Світ став іншим.

– Іншим? А що змінилося? Те, що у нас відібрали паспорти? Отримаємо нові. Ти ж сам кажеш, що нічого поганого в Антіохії не дізнався.

– Хоч я там дізнався багато поганого, але не про це мова. Поки що фактично змінилося дуже небагато. Але це впаде раптово, як вихор із пустелі. Це чують у мені мої предки, ці

безіменні мученики. Це відчуває в мені кожна клітина. Ні, тобі, Жульєтто, цього не збагнути. Той, хто ніколи не випробовував на собі расової ненависті, збагнути цього не може.

Розділ четвертий
Перша «подія»

Напад слабкості та відчаю минувся так само швидко, як і з'явився. І все ж після незабутньої поїздки в Антіохію Ґабріель став уже не той. Раніше він годинами працював у себе в кімнаті, тепер часто повертався додому тільки ночувати. Приходив дуже втомлений і спав як убитий. Про те, що їм загрожує і що минулої недільної ночі настільки глибоко його вразило, Багратян не згадував більше жодним словом. Уникала згадувати про це і Жульєтта. Вона була впевнена, що серйозних підстав для занепокоєння немає. За час заміжжя їй разів три-чотири довелося спостерігати у Ґабріеля душевну кризу: тижнями тривала важка, безпричинна туга, дні гнітючої німоти, яку неможливо здолати і розвіяти ні ласкою, ні добрим словом. Це було їй знайоме. У такі дні між ними виростала стіна, виникало відчуження, безвихідь, і тоді Жульєтта жахалася: з якою ж дитячою сміливістю вона вирішила пов'язати життя з таким важким чоловіком! Правда, в Парижі все було інакше. За нею стояв її світ, а Ґабріель там був чужинцем. Це давало жінці перевагу. Тут же, в Йогонолуку, вони помінялися ролями, і цілком зрозуміло, чому Жульєтта намагалася, всупереч власній іронічності, пройнятися добрими почуттями до «цих напівдикунів».

Ґабріеля краще залишити в спокої. У тій болісній нічній

розмові жінка бачила тільки прояв іпохондрії, напади якої їй були знайомі. Для француженки, котра виросла в умовах цілковитої безпеки, те, що Ґабріель називав «вихором пустелі», було просто неймовірним. Європа стала театром воєнних дій. Це означало, що люди в Парижі змушені проводити ночі в підвалах, рятуючись від нальотів ворожої авіації. А вона живе тут у цьому весняному раю. Чудово може потерпіти ще кілька місяців. Рано чи пізно вони все одно повернуться додому, на авеню Клебер. А тут у Жульєтти справ під саму зав'язку, і вони якнайкраще заповнюють день. Ніколи навіть замислитися. У жінці прокинулося самолюбство господині великого обійстя, поміщиці. Й отже, за її уявленнями, слід було «долучити прислугу до цивілізації».

Ось коли Жульєтта навчилася цінувати стихійну обдарованість вірменського народу: кухар Ованес мало не за кілька тижнів став справжнім французьким кулінаром; слуга Мисак виявився настільки багатогранно талановитим, що Жульєтта мізкувала, чи не взяти його з собою до Франції; обидві дівчини, котрі були у неї на побігеньках, могли стати зразковими камеристками. Сама вілла була в задовільному стані. Але гостре жіноче око помічало подекуди ознаки занедбаності та старіння.

У будинок покликали робітників. Поважний майстер на прізвище Товмасян керував усіма столярськими роботами. Але боронь Боже звернутися до нього як до простого ремісника. Сам він називав себе будівельним підрядником, но-

сив усе життя на масивному золотому ланцюжку медальйон із портретом покійної дружини, намальованим, між іншим, учителем Восканяном, і не пропускав жодної нагоди згадати, що його діти – син і донька – здобули освіту в Женеві. Був він набридливо розважливою людиною і змушував Жульєтту ретельно обмірковувати різні деталі робіт. Зате теслі вдалося за короткий термін не тільки усунути всі вади старої будівлі, але й обладнати її відповідно до звичок європейців. Майстри працювали вправно і на подив безшумно.

На початок квітня Жульєтта могла вже з повним правом сказати, що на відрізаному від світу Сирійському узбережжі має будинок, який за впорядкованістю, якщо не брати до уваги примітивне освітлення та водопостачання, не поступається будь-якому курортному куточку в Європі.

Але найулюбленішою справою був для неї догляд за фруктовим садом і розарієм. Очевидно, і в цій жінці озвалася кров пращурів – хіба в силу спадковості кожен француз не садівник? Але і вірмени – природжені садівники, особливо жителі Муса-Дага. Майстром у цій справі був Христофор, керуючий маєтком. Жульєтта і не підозрювала, які можливості таяться в такому плодовому саду. Урожай у ньому збирали мало не весь рік. Той, кому не доводилося скуштувати вірменських абрикосів, й уявити собі не може, до чого вони солодкі та соковиті. Навіть тут, по інший бік вододілу Тавра, вони зберігали всю свіжість, притаманну їм на батьківщині, на півночі, біля багатого садами озера Ван. У своєму садоч-

ку Жульєтта раз по раз дізнавалася про такі види фруктів, ярини та квітів, про які раніше й не чула.

Але більшу частину часу вона гаяла на плантації троянд, – бриль на голові, величезні садові ножиці Христофора в руках. Для такої шанувальниці троянд це було справжньою пристрастю. Гігантська клумба, що була засаджена трояндами, але не на західний манір, рядами, а впереміш, – строкатий сумбур барв і ароматів на темно-зелених хвилях. Близько був Дамаск, неподалік була і Персія. Тут росли нащадки тисяч видів троянд із тієї та іншої їхньої вітчизни. Коли Жульєтта вузькою садовою доріжкою перетинала це море квітів, вона безперервно всотувала в себе поглядом і подихом усі відтінки трояндового царства. Аптекар Грікор пообіцяв, що якщо вона надасть йому потрібну кількість кошиків свіжих троянд сорту *Moschata damascena*, він вичавить із них крихітний флакончик тієї олійки, виготовлення якої освячене віковим звичаєм.

Фармацевт розповів пані Багратян про старовинне повір'я: у цієї олійки дивовижно стійкий запах, якщо капнути у волосся небіжчика одну краплю цих пахощів, але тільки свіжих, – він буде так пахнути на Страшному суді, що приверне до себе всіх янголів.

Жульєтта зі Стефаном іноді об'їжджали верхи околиці Муса-Дага. Аветіс Багратян залишив їм у спадок чотирьох коней. Одну з них, маленьку сумирну конячку, подарували хлопчикові. Під час цих верхових прогулянок або в степ Су-

едії, або на інший бік, через Азіру та Бітіас в Кебусію, їх супроводжував стайничий, для котрого за ескізом Жульєтти пошили мальовничий костюм. Її потяг до краси, до декоративної пишноти проявлявся не тільки стосовно до своєї особи, але й до всього свого оточення. І коли кінь плавно виносив її на церковний майдан або головну вулицю, а за нею слідували Стефан і пишно вдягнений форналь, жінка почувалася володаркою цього казкового світу. Часом вона згадувала про матір і сестер у Парижі. І тоді її власнє життя здавалося і справді гідним заздрощів. Де б Жульєтта не з'являлася, її зустрічали з пошаною, навіть у мусульманських селах, які вона проїжджала під час далеких прогулянок. Отже, зрозуміло: у бідного Ґабріеля знову проблеми з нервами. А ось вона, пані Багратян, переконана, що світ анітрохи не змінився.

Вранці Ґабріель виходив із домівки. Але тепер це були не просто прогулянки Муса-Дагом, він блукав навколишніми селами. Потребу воскресити й осягнути картини дитинства змінило зріліше почуття: прагнення пізнати цей світ якнайдостовірніше, збагнути його людей із їхнім життєвим укладом, запитами, побачити самому їхнє життя-буття.

Водночас він написав листа у Стамбул своїм вірменським друзям із «Дашнакцутюна» і – цьому він надавав особливого значення – колишнім друзям із «молодих турків». Правда, чоловік передбачав, що цензура каймакама Антіохії ускладнить доправлення цих листів, але вони якось таки дістануть-

ся до адресата. Від відповіді залежало майбутнє Багратянів. Якщо в столиці все, як і раніше, якщо мова йде про заходи суто військового призначення, він, незважаючи на застереження аги Ріфата Берекета, покине рідну домівку та ризикне поїхати в Стамбул без обов'язкового посвідчення особи. Якщо ж у листі-відповіді буде щось недобре або відповіді не буде зовсім, отже, побоювання старого турка виправдалися, пастка затраснулася, і шлях до відступу відрізаний. Тоді залишається тільки сподіватися, що котрийсь добродій, наприклад валі Джелал-бей, не допустить ніяких «пригод» у своєму вілаєті і що такий сільський район, як округа Муса-Даг, залишиться в стороні від репресій, які зазвичай відбуваються у великих містах. У цьому випадку будинок у Йогонолуку може і справді виявитися ідеальним, як висловився ага, притулком. Що ж стосується відсутності ладу з викликом у полк, то Багратяну здавалося, що він розуміє наміри оттоманського генералітету: вірменські частини повертають із фронту і роззброюють. Чому? Та тому, що турки бояться, аби така сильна національна меншина, як вірмени, озброєна найсучаснішою зброєю, не надумала, в разі поразки, силою вирвати у панівної нації свої права. Особливо небезпечні вірмени-офіцери, позаяк вони в зручну хвилину можуть захопити в свої руки командування.

Хоч яким переконливим було це пояснення, Ґабріель ні на мить не знаходив собі спокою. Але тепер його занепокоєння не було нервозністю, воно перетворилося на енергію,

плідну та цілеспрямовану. Ґабріель проявляв педантичність, яку раніше помічав за собою тільки в науковій роботі. Тепер при вивченні реальних умов людського існування ця педантичність була дуже доречною. Він не ставив питання, із якою метою бере на себе таку працю і кому планує допомогти. Бозна, скільки місяців їм ще жити в цій долині. Чоловік хотів знати все про ці вірменські селища, про цих людей. Бо усвідомлював свою братерську відповідальність перед ними.

Багратян подався – це була його перша розвідка – до війта Йогонолука. Це найбільше село відало загальними справами й усіх інших сіл. Мухтара Товмаса Кебусяна не було на місці. Сільський писар зустрів Ґабріеля незліченними поклонами – відвідини глави легендарного роду Багратянів сприймалися як особлива честь.

Чи є у старости списки місцевих жителів? Писар величним жестом вказав на запилену етажерку біля стіни. Звісно ж такі списки є. І не тільки в належних церковних книгах ведеться подушний запис. Адже ми не якісь курди і кочівники, ми – християни. Кілька років тому тодішні мухтари провели на власну руку перепис населення. Якраз 1909 року, після реакції на «молодих турків» і після великого погрому в Адані[33], прибув наказ від вірменських депутатів провести перепис у семи селах. За приблизними підрахунка-

[33] *Адана* – місто в рівнинній Кілікії, адміністративний центр однойменного вілаєта в Туреччині. 1909-го, як тільки «молоді турки» прийшли до влади, вони організували в Адані велику різанину, вбивши з 1-го по 4 квітня і з 12-го по 14 квітня в Аданському й Алеппському вілаєтах понад 30 тис. вірменів.

ми, в їх-ній окрузі набралося шість тисяч християн. Але якщо ефенді бажає, він може за кілька днів отримати точніше число. Ґабріель підтвердив, що бажає. Потім спитав, як справи з військовозобов'язаною молоддю. Це виявилося вже делікатнішим сюжетом. Писар навіть став косити оком, як його начальник, мухтар. Згідно з наказом про мобілізацію, сказав він, військовозобов'язаними визнаються всі чоловіки від двадцяти до тридцяти років, хоча за законом граничним призовним віком вважається двадцять сім років. У всій сільській окрузі під мобілізацію підпало близько двохсот чоловіків. З них рівно сто п'ятдесят внесли в скарбницю бедел – відкуп, у сумі, встановленій законом, а саме п'ятдесят фунтів з особи. Ефенді, правда, знає, що тутешні люди дуже ощадливі. Зазвичай батько родини починає збирати гроші на викуп синів від солдатчини з дня їхнього народження. Щоразу, як починається новий призов до армії, мухтар Йогонолука в супроводі місцевого жандарма збирає військовий податок і особисто відвозить його в антіохійський хюкюмет.

– Як же це, однак, виходить, – продовжував свій допит Ґабріель, – що з шести тисяч душ тільки двісті чоловіків придатні до військової служби?

Відповідь писаря не стала для Ґабріеля несподіванкою: ефенді треба взяти до уваги, що недолік міцних чоловіків є спадщиною минулого, наслідок неймовірного кровопускання, якому піддається вірменський народ принаймні раз на десять років.

Явна відмовка. Багратян сам бачив більше двохсот здорованів у селах. В тому-то й річ, що був ще один спосіб ухилитися від військової служби, не заплативши бедел повністю. І звісно ж, цей спосіб добре відомий рябому заптію Алі Назіфу. Відвідувач продовжував свої розпитування:

– Отже, п'ятдесят хлопців вирушили на огляд в Антак'ю. Що з ними сталося?

– Сорок взяли до війська.

– І в яких полках, на яких фронтах воюють ці сорок чоловіків?

Це щось незбагненне. Сім'ї тижнями, навіть місяцями не отримують ніяких звісток від своїх синів. Але ж турецька польова пошта відома своєю акуратністю. Вони, можливо, перебувають у казармах в Алеппо, де генерал Джемаль-паша заново формує свою армію.

– А чи не подейкує хто в селах, що вірменів хочуть зробити «іншаат табурі» – солдатами військово-будівельних батальйонів?

– Багато про що пліткують у селах, – ухильно зауважив писар.

Ґабріель розглядав маленьку етажерку біля стіни. «Список домовласників» стояв поруч із випуском «Кодексу законів Османської імперії» і тут же – іржаві поштові терези. Відвідувач раптом рвучко повернувся до співрозмовника:

– А як щодо дезертирів?

Допитуваний сільський писар із таємничим виглядом

підійшов до дверей, відчинив їх, потім, так само дотримуючись конспірації, зачинив:

– Певна річ, і тут, як і скрізь, є дезертири. З чого б вірменам не дезертирувати, якщо самі турки подають приклад? Скільки дезертирів? П'ятнадцять-двадцять. Ось так! За ними навіть полювали. Кілька днів тому. Патруль, який складався із заптіїв і регулярної піхоти під командою мюлазіма[34]. Весь Муса-Даг обнишпорили. Сміхота!

Гостре обличчя моргаючого чоловічка освітилося раптом виразом хитрого та дикого вдоволення:

– Сміхота, пане! Бо наші хлопці свою гору ще й як добре знають!

Будинок священика, в якому жив Тер-Айказун, був поряд із будинком мухтара та школою, найпомітнішою будівлею на церковному майдані Йогонолука. Одноповерховий, із пласким дахом і п'ятивіконним фасадом, він міг би стояти в якомусь маленькому південно-італійському містечку. Будинок священика належав до тутешньої церкви. Обидві ці споруди одночасно побудував у сімдесятих роках Аветіс-старший.

Тер-Айказун був очільником григоріанської церкви всієї округи. У його віданні були також селища зі змішаним населенням і маленькі вірменські громади в турецьких торгових селах Суедії й Ель-Ескеля. Він був висвячений в сан вардапета цієї єпархії й оголошений самим патріархом у Константинополі главою окремих вірменських церков та їхніх одру-

---

[34] *Мюлазім* – лейтенант (*турец.*).

жених священиків. Тер-Айказун навчався в семінарії в Ечміадзині під керівництвом католікоса, котрого християнський світ Вірменії шанує як свого верховного главу, тому Тер-Айказун і був у всіх сенсах визнаним аторитетом у своїй парафії.

А пастор Арутюн Нохудян? Звідки взялися раптом протестантські священики в цьому азійському закутку? Так ось: в Анатолії та Сирії жило чимало протестантів. Євангельська церква зобов'язана цими прозелітами німецьким та американським місіонерам, котрі з такою готовністю взяли на себе турботу про вірменських жертв погромів і сиріт. Преподобний Нохудян сам був одним із тих осиротілих хлопчиків, котрого милосердні батьки послали вчитися богослов'я у Дерпт. Однак і він підпорядковувався в усіх справах, що не стосувалися безпосередньо турбот про спасіння душ, авторитету Тер-Айказуна. Догматичні відмінності у віросповіданні не відігравали якоїсь реальної ролі, бо народ постійно перебував у загрозливому становищі і головне місце духовного наставника – а Тер-Айказун був ним у повному розумінні цього слова – не викликало ні критики, ні нарікань.

Старий паламар припровадив Ґабріеля в кабінет вардапета. Порожня кімната, підлога встелена великим килимом. І тільки біля вікна – маленький письмовий столик, поруч, для відвідувача, очеретяне крісло з просидженим сидінням.

Тер-Айказун устав з-за письмового столу і ступив назустріч Багратяну. Йому було сорок вісім років максимум,

але в бороді чоловіка двома широкими білими пасмами вже проступала сивина. Великі очі владики (очі у вірменів майже завжди великі, розширені від жаху очі на обличчях із печаттю тисячолітньої скорботи) відображали дві суперечливі властивості: відчуженість від світу і рішучість людини, котра пізнала світ. Вардапет був у чорній рясі, в насунутому на чоло гострому клобуці. Він раз по раз ховав руки в широкі рукави одежі, немов його морозило від холоду цього теплого весняного дня. Гість обережно сів у ненадійне очеретяне кріселко.

– Дуже шкодую, ваша святосте, що жодного разу не мав можливості вітати вас у своїй оселі.

Вардапет опустив очі та розвів руками:

– Шкодую про це ще більше, пане Багратян. Але недільний вечір – єдиний вільний вечір, який ми можемо мати у своєму розпорядженні.

Ґабріель оглянув кімнату. Він думав, що побачить у цій церковній канцелярії теки та фоліанти. Нічого схожого. Лише на письмовому столі лежало кілька папірців.

– На ваші плечі лягає чималий тягар. Уявляю собі, як вам.

Тер-Айказун цього не заперечував:

– Найбільше сил і часу забирають далекі відстані. Я в такому ж становищі, як і доктор Алтуні. Адже наші співвітчизники в Ель-Ескелі і в горах, в Арзусі, також вимагають опіки.

– Так, така далечінь, – дещо неуважно відзначив Ґабріель, – ну, тоді я цілком можу уявити собі, що у вас немає

ні часу, ні бажання бувати в товаристві.

Тер-Айказун глянув на гостя з таким виглядом, ніби його неправильно зрозуміли.

– Ні, ні! Я ціную надану честь і прийду до вас, пане Багратян, щойно настане певне полегшення…

Він не закінчив – уникав, мабуть, уточнювати слово «полегшення».

– Те, що ви збираєте у себе наших людей, гідне всілякої похвали. Вони багато чого тут позбавлені.

Ґабріель спробував перехопити погляд вардапета.

– А ви не думаєте, святий отче, що зараз не дуже слушний час для світських розваг?

Швидкий, дуже уважний погляд.

– Навпаки, ефенді! Саме зараз час бувати людям разом.

Ґабріель не одразу відповів на ці дивно багатозначні слова. Минула добра хвилина, поки він не зауважив, начебто мимоволі:

– Інколи просто дивуєшся тому, як безтурботно тече тут життя і як ніхто, либонь, ні про що не тривожиться.

Вардапет знову опустив очі, готовий, здавалося, терпляче вислухати будь-який осуд.

– Кілька днів тому, – повільно продовжував Ґабріель, починаючи своє зізнання, – я був в Антіохії і дещо там дізнався.

Мерзлякуваті руки Тер-Айказуна визирнули з рукавів ризи. Він склав їх, міцно сплів пальці.

– Люди в наших селах рідко бувають в Антіохії, і це – на краще. Вони живуть, не перетинаючи меж власного існування, і мало знають про те, що діється на білому світі.

– Скільки ж їм ще жити в цих межах, Тер-Айказуне? А якщо, наприклад, в Стамбулі заарештують усіх наших керівників і знатних людей?

– Їх уже заарештували, – тихо, майже нечутно сказав вардапет. – Вони вже три дні сидять у стамбульських казематах. І їх багато, дуже багато.

Це був вирок долі – шлях до Стамбула відрізаний. І все ж в цю мить сама значущість того, що сталося, справила на Ґабріеля менше враження, ніж спокій Тер-Айказуна. Він не сумнівався в достовірності сказаного. Духовенство, незважаючи на наявність ліберального «Дашнакцутюна», як і раніше, було найбільшою силою і єдиною справжньою організацією вірменського народу. Сільські громади жили в місцинах, віддалених одна від одної далекими відстанями, і про хід світових подій найчастіше дізнавалися, лише коли вже були затягнуті в їхній вир. Священик же отримував відомості задовго до того, як зі столиці прибували газети. Найшвидшими та таємними каналами йому першому ставало відомо про кожну подію, що загрожує небезпекою. І все ж Ґабріелю хотілося переконатися, що він правильно зрозумів повідомлення.

– Справді заарештовані? І хто? Це правдива інформація?

Тер-Айказун поклав мляву руку з великим перснем на па-

пери, що лежали на столі.

– Щонайправдивіша.

– І ви, духовний наставник семи великих громад, кажете про це так спокійно?

– Від того, що я буду не спокійний, мені легше не стане, а моїм парафіянам – одна шкода.

– Чи є серед заарештованих священики?

Тер-Айказун похмуро кивнув.

– Поки що семеро. Серед них архієпископ Амаяк і троє високопоставлених владик.

Якою б нищівною не була ця новина, Багратян знемагав від бажання курити. Він витягув цигарку і сірники.

– Я мав би раніше прийти до вас, Тер-Айказуне. Ви навіть гадки не маєте, як болісно мені було мовчати.

– Ви зробили добро тим, що мовчали. Ми і далі маємо мовчати.

– А чи не доцільніше підготувати людей до майбутнього?

Немов відлите з воску обличчя Тер-Айказуна було байдужим.

– Майбутнє мені не відоме. Але мені відомо, якими небезпеками можуть загрожувати моїм парафіянам страх і паніка.

Християнський священик промовляв майже такими ж словами, що і правовірний мусульманин Ріфат. Але перед Ґабріелем раптом постало бачення, сон наяву. Величезний пес, із тих бездомних тварин, які тримають в страху всю Туреччину. На його шляху – старий, він завмер від страху перед

собакою, переминається з ноги на ногу, потім раптом рвучко обертається, кидається навтьоки… Але лютий звір уже наздогнав його, вп'явся зубами в спину…

Багратян провів рукою по чолі.

– Страх, – сказав він, – найвірніший спосіб заохотити ворога до вбивства… Але хіба не гріх і не небезпечно приховувати від народу правду про його долю? Доки можна її приховувати?

Здавалося, Тер-Айказун прислухається до чогось далекого.

– Часописам заборонено писати про все це – не хочуть розголосу за кордоном. До того ж навесні багато роботи, часу у людей обмаль, наші селяни і поготів рідко кудись виїжджають… Тому з Божою поміччю страху ми на якийсь час позбавлені… Але колись це станеться. Рано чи пізно.

– Що станеться? Як ви собі це уявляєте?

– Це неможливо уявити. Наші солдати роззброєні, наші вчителі заарештовані!

Так само незворушно Тер-Айказун продовжував перелік злочинів, буцімто йому потай було приємно робити боляче собі та гостю:

– Серед заарештованих – Вардгес, близький товариш Талаата й Енвера. Частину в'язнів вислали. Можливо, їх уже немає в живих. Уся вірменська преса заборонена, всі вірменські підприємства та крамниці зачинені. І поки ми тут

із вами бесідуємо, на майдані перед сераскеріатом[35] стоять шибениці з повішеними ні в чому не винними вірменами, п'ятнадцять шибениць…

Ґабріель рвучко схопився, перекинувши очеретяне крісло.

– Що за божевілля! Як це зрозуміти?

– Я розумію це тільки так, що уряд готує нашому народу такий удар, якого не посмів би завдати навіть сам Абдул-Гамід.

Ґабріель звернувся до Тер-Айказуна з такою злістю, немов перед ним був ворог, іттіхатист:

– І ми що, зовсім безсилі? Справді маємо, навіть не пискнувши, сунути голову в зашморг?

– Безсилі. Повинні пхати голову в зашморг. Кричати, сподіваюся, наразі дозволяється.

«Нехай буде проклятий Схід зі своїм кисметом[36], його пасивністю», – майнуло в свідомості Багратяна. Й одразу ж у пам'яті вигулькнула ціла купа імен, зв'язків і можливостей. Політики, дипломати, з котрими він був знайомий, – французи, англійці, німці, скандинави! Треба сколихнути світ! Але як? Пастка зачинилися. Туман знову згустився. Багратян ледь чутно зронив:

– Європа цього не допустить.

– Не дивіться на нас чужими очима, – нестерпною була це

---

[35] *Сераскеріат* – військове міністерство (*турец.*).

[36] *Кисмет* – доля (*араб.*).

безпристрасність Тер-Айказуна. – Зараз є дві Європи. Німці потребують турецького уряду більше, ніж турецький уряд німців. А інші нам допомогти не можуть.

Ґабріель втупився у вардапета. Ніщо не могло спотворити тривогою це розумне, схоже на камею обличчя.

– Ви – духовний пастир багатьох тисяч душ, – голос Багратяна звучав майже по-командирськи, – і весь ваш вплив надається лише для того, щоб приховувати від людей правду, як приховують нещастя від дітей і людей похилого віку, щоб уберегти їх від страждань. І це все, що ви робите для вашої пастви. Що ще ви робите?

Цього разу докір Ґабріеля глибоко зачепив вардапета. Руки його, що лежали на столі, повільно стислися в п'ястуки. Голова схилилася на груди.

– Молюся… – пошепки відповів парох, наче йому було соромно відкрити іншому, яку духовну боротьбу веде він удень і вночі з Богом за порятунок своєї пастви.

А якщо онук Аветіса Багратяна – вільнодумець і підніме його на глум? Але Ґабріель, важко дихаючи, міряв кроками кімнату. І раптом із усієї сили ляснув долонею по стіні, так що посипалася штукатурка.

– Моліться, Тер-Айказуне!

І тим же командирським тоном:

– Моліться! Але Богу іноді треба й допомогти!

Перша «подія», внаслідок якої таємне стало для Йогоно-

лука явним, сталася того ж дня. В п'ятницю. Теплого похмурого квітневого дня. На прохання Стефана Ґабріель наказав поставити в парку кілька простих гімнастичних снарядів. Хлопчик був дуже спритний у всіх фізичних вправах і до того ж вельми честолюбний. Іноді в спортивних іграх брав участь і батько. Але улюбленим їхнім заняттям була стрілянина в ціль. Жульєтта, природно, удостоювала своєю увагою тільки крокет.

Сьогодні Ґабріель, Авакян і Стефан відразу ж після обіду, за яким Ґабріель не промовив ні слова, вирушили в тир, розташований за огорожею вілли, в лісистому передгір'ї. Там за розпорядженням Багратяна у невеликій балці вирубали весь підлісок. Під високим дубом поставили лежак, із якого можна було брати на приціл мішень, прибиту до стовбура дерева на іншому кінці галявини. Багратян-молодший залишив братові у спадок цілий арсенал зброї: вісім мисливських рушниць різного калібру, дві гвинтівки системи «Маузер» і силу-силенну боєприпасів.

Ґабріель стріляв непогано, але цього разу з п'яти пострілів у нього трапилося тільки одне повноцінне влучання. Авакян був короткозорий і відмовився стріляти, щоб не випробовувати свій авторитет вихователя. Зате його вихованця довелося визнати чемпіоном стрільби в ціль: з десяти пострілів, зроблених із найменшого карабіна, шість потрапили в гральну карту, прикріплену в центрі мішені, і чотири – в фігуру, зображену на карті. Перемога над батьком дивовижно надих-

нула Стефана. Тримати в руках зброю, відкривати затвор, заганяти в люфу патрони, цілитися, чути звук пострілу, відчувати в плечі віддачу, – весь цей військовий ритуал приваблює і п'янить кожного підлітка! Стефан, захоплений цією мужньою грою, грався б у неї до вечора, якби батько не махнув раптом рукою:

– Годі!

У цю мить на Ґабріеля найшло щось незрозуміле, такого він за собою не пам'ятав, якесь завмирання. Сухий язик немов набряк у роті. Похололи руки та ноги. Кров відлила від голови. Але все це були тільки зовнішні ознаки чогось, що відбувалося в осередді самого життя. «Мені зовсім не стало погано, – мізкував він після того, як із хвилину перечекав, намагаючись збагнути, що з ним таке. – Ні, мені не те щоб погано, просто хочеться втекти від себе, скинути шкуру». І він одразу ж відчув шалене бажання бігти, бігти звідси – байдуже куди.

– Підемо, Стефане, погуляємо трохи, – вирішив батько.

Ґабріель боявся залишитися наодинці, – його тягнуло йти не озираючись усе далі і далі, йти швидким, частим кроком до того часу, поки не опиниться за межами світу.

Авакян поніс зброю в будинок.

Батько і син вийшли з парку і спустилися на дорогу до Йогонолука. Село було приблизно в десяти хвилинах пішки. Ґабріель відчув себе раптом немічним дідуганом, і власне тіло виявилося такою важкою ношею, що довелося спертися

на Стефана.

Не доходячи до церковного майдану, вони почули гомін голосів. На відміну від арабів та інших східних людей, неабияк галасливих, вірмени поводяться в громадських місцях тихо й стримано. Сам стародавній фатум наказує їм не втручатися в гучні збіговиська, так само як і влаштовувати їх. Але сьогодні тут зібралося близько трьохсот селян, вони півколом огорнули церкву. Дехто з цих чоловіків і жінок, селян і ремісників голосно вигукували лайку, прокльони та погрожували п'ястуками. Лайка призначалася заптіям – їхні потерті смушкові шапки тут і там миготіли над натовпом. Правоохоронці, вочевидь, намагалися відтіснити натовп від церкви, звільнити прохід на сходи і в арку. Ґабріель узяв Стефана за руку і став разом із ним пробиратися крізь гущу щільної юрби.

Першим кинувся у вічі довготелесий обірванець зі сплетеним із соломи вінком навколо високої чорної шапки. У руці він тримав соняшник на короткому стеблі, яким він час від часу розмахував. Прибулець із серйозним виглядом виробляв па якогось танцю, втомлено тупцяючи ногами, ніби підкоряючись якомусь внутрішньому ритму. Однак його рухи зовсім не були схожі на п'яне тупотіння. Це відразу було видно. І все ж натовп дивився не на танцюриста із соняшником. Погляди людей були прикуті до іншого видовища.

На ґанку сиділо четверо. Чоловік, дві молоді жінки і дівчинка років дванадцяти. Кожен був такою заціпенілою груд-

кою людського горя, якого Ґабріель ніколи ще не бачив: мертвий дух у живому тілі. У такій позі знаходять на розкопках тіла людей, котрі збереглися в двотисячолітній лаві після виверження вулкана:

«Як живі». Всі четверо безмовно дивилися перед собою. Байдужий погляд широко вирячених очей, в яких нічого не відбивалося: ні схвильований натовп, ні будинок аптекаря, що стояв навпроти. (Що таке, по суті, людський погляд? Ледве помітна зміна зіниці: він трохи світлішає або темніє. І в той же час – окрилена істота, янгол, із яким людина посилає світові звістку. Але тут янголи-провісники пролітали повз, прикривши свій лик крилом.)

Чоловік із худим, зарослим щетиною обличчям був у довгому сірому люстриновому костюмі, які зазвичай носять тутешні протестантські священики. Його м'який солом'яний бриль скотився на сходи. Краї дуже пошарпаних штанів звисали френзлями. Подерті черевики, товстий шар пилу на обличчі й одязі свідчили про те, що чоловікові довелося багато днів іти пішки. Жінки також були в європейських сукнях і, можна було здогадатися, – колись навіть витончених. Та, що сиділа, притулившись до священика, – без сумніву, його дружина – не в змозі, мабуть, подолати нудоту або серцевий напад, раптово відкинулася назад і вдарилася б потилицею об сходи, якби чоловік не підхопив її. (Так ця група прибульців уперше вийшла із заціпеніння.) Друга жінка – ще зовсім юна – не втратила своєї привабливості навіть у цьому стані. Очі

її на безкровному схудлому личку палали гарячковим блиском, напіввідкритий рот жадібно хапав повітря. Її, либонь, мучив біль чи то від рани, чи від перелому, бо ліва рука дівчини безсило звисала на бандажі. І нарешті, дівчинка – субтильне, схоже на горобця створіння в смугастому халаті, в яких ходять діти в сиротинцях. Вона гидливо підбирала босі ноги, боячись ними чогось торкнутися. «Так підбирає лапи хворий звір», – подумав Ґабріель. Бідні дитячі ноги спухли, були в чорно-синіх синцях, у відкритих ранах. Цілий і неушкоджений і в повному здоров'ї був, мабуть, лише танцюрист із соняшником.

Через майдан до церкви біг літній чоловік. Його, либонь, викликали з роботи, бо він навіть не встиг зняти синій робочий фартух. Стефан упізнав майстра Товмасяна, котрий керував ремонтними роботами на їхній віллі. З цікавості хлопчик часто навідувався до майстрів на роботі, і тоді Товмасян із гордістю розповідав йому про свого сина Арама, видатного чоловіка в Зейтуні, тамтешнього священика і директора притулку для сиріт. «Той, хто на сходах, мабуть, і є його син», – здогадався Багратян-молодший.

Старий Товмасян із безмовним запитанням простяг руки до втомлених мандрівників. Пастор Арам насилу відвів порожній погляд від якоїсь невидимої далечіні, з удаваною легкістю зістрибнув і спробував бадьоро усміхнутися, ніби нічого особливого й не сталося. Встали зі своїх місць і жінки, їм також це коштувало великих зусиль. Молодшій заважа-

ла зламана рука, а дружина священика була вагітна. І тільки дівчинка в смугастому халаті залишилася сидіти, підозріло та пильно розглядаючи своїх товаришів по нещастю. З перших зойків, сумних запитань і відповідей нічого не можна було втямити. Але коли пастор Арам обійняв батька, той на мить втратив самовладання. Голова його схилилася на плече старого, почулося коротке схлипування, хрипкий видих муки. Це тривало не довше секунди, супутниці чоловіка мовчали. Але тут по натовпу пробіг електричний струм, він відгукнувся зітханням, стогонами та плачем. Тільки переслідувані, пригноблені народи – такі хороші провідники страждання. Біль одного поділяють усі. Тут, у церкві Йогонолука, триста дітей одного народу були охоплені єдиним, спільним горем, про причини якого вони ще не встигли дізнатися.

Навіть Ґабріель, приїжджий парижанин, громадянин світу, що давно вже здолав у собі владу роду, навіть він ледве впорався з чимось, від чого перехоплювало подих. Ґабріель непомітно зиркнув на сина. З обличчя чемпіона зі стрільби зникли всі барви. Жульєтта злякалася б, але не тільки блідості та виразу здивованого жаху на обличчі хлопчика. Вона злякалася б і того, що Стефан став таким схожим на вірменина.

Незабаром на церковному майдані з'явилися один за одним доктор Алтуні з дружиною Антарам, обидва вчителі, за котрими послали в школу, і нарешті Тер-Айказун, що повернувся з Бітіаса, куди їздив верхи на своєму віслючку. Варда-

пет гукнув турецькою заптію Алі Назіфу, щоб той нікого не впускав до церкви. Потім парох завів родину Товмасянів і сирітку в храм. Лікар із дружиною, вчителі та мухтар пішли за ними слідом. Увійшли в церкву і Багратяни. Іззовні, під спекотним полуденним сонцем, залишилася юрба і танцюрист із соняшником, котрий заснув у знемозі на сходинках під церквою.

Тер-Айказун завів потомлених людей до ризниці – просторої, світлої кімнати, де стояло кілька лавок і тапчан. Паламаря послали за вином і гарячою водою. Доктор Алтуні й Антарам негайно взялися за справу. Перш за все надали допомогу дівчині з хворою рукою – Іскуї Товмасян, сестрі священика. Потім перев'язали рани Сато, дівчиська зі сирітського притулку, котру священик взяв із собою з Зейтуна.

Як особа стороння, або наразі ще стороння, Ґабріель стояв віддалік, тримаючи сина за руку, і прислухався до сумбурного діалогу: безладні запитання перебивалися безладними відповідями. Так, поступово, якою б хаотичною та непослідовною була розповідь, Багратян дізнався про сумну історію міста Зейтуна, а також історію пастора Арама та його близьких.

Зейтун – це стародавнє гірське селище, що тягнеться далеко вгору західним схилом Кілікії Тавра. Населяли його, як і села Муса-Дага, з давніх-давен вірмени. Це був достатньо великий населений пункт із тридцятьма тисячами жителів, тому турецький уряд тримав там велику кількість жан-

дармерії та війська, офіцерів і чиновників із сім'ями, як відбувалося всюди, де треба було встановити чисельну перевагу і контроль над нетурецьким населенням. Ця всесвітньо відома тактика всіх держав, де так звана панівна нація безроздільно панує над національними меншинами. У Туреччині таке чинилося особливо брутально, бо османи, хизуючись своїм «шляхетним походженням», не мали навіть чисельної переваги над іншими націями – міллетами. Тільки такі люди, як Багратян, котрі жили в Парижі або в інших європейських столицях, могли в своєму ідеалізмі сподіватися до весни цього року, що можна примирити суперечності, знищити расову ворожнечу, домогтися справедливості під молодотурецьким прапором. Ґабріель знав чимало адвокатів і журналістів, котрі зайняли високі посади після революції. Коли готувалася змова, він у монмартрських кафе проводив із ними в суперечках цілі ночі. Присяги вічної вірності чергувалися з взаємними зізнаннями в месіанській ролі турецького та вірменського народів. В ім'я оновленої вітчизни (з якою він мав дуже мало спільного) Багратян, тоді вже одружений чоловік, вступив до Військової академії та пішов на війну, що здогадалися зробити лише зовсім небагато турецьких патріотів у Парижі. А зараз? Він подумки бачив перед собою їхні обличчя, і спогад ще живого, не втраченого тепла, запитував: «Як? Мої старі друзі – відтепер мої смертельні вороги?»

Жорстоку відповідь на це дали події в Зейтуні.

Уявіть собі високу в балках гору, увінчану природною цитаделлю, в неї ніби врізані соти старого міста. Неприступна, пихата піраміда нагромаджених одна на одну вуличок, що обриваються тільки в новій частині міста, на рівнині.

Сіллю в оці був Зейтун для турецького націоналізму. Бо якщо є в світі священні місця та реліквії, які ваблять прочан і занурюють їх у побожне споглядання, то поряд із цим є й такі місця, які збуджують люту злість і ненависть фанатиків-шовіністів.

Причини такої ненависті до Зейтуна були цілком зрозумілі. По-перше, в цьому місті майже до кінця XIX століття існувало вільне самоврядування, такий порядок речей, який панівній нації нагадував про якийсь неприємний досвід, здобутий у старі часи. По-друге, в зейтунських вірменів збереглося споконвіку притаманне їм упродовж усієї їхньої історії прагнення до незалежності, що часом обертається зарозумілістю та пихою. Але не могли пробачити вірменам несподівану поведінку 1896 року. Вона залишилася незабутнім спогадом, постійним джерелом для ненависті турків.

Саме тоді «добрий» султан Абдул-Гамід сформував, серед інших добровольчих загонів, і «Гамід» – банди, завербовані з тимчасово випущених на свободу каторжників, розбійників і кочівників. Створення таких зграй мало лише одну мету: мати в своєму розпорядженні відчайдушних зарізяк, готових без докорів сумління спровокувати події, за допомогою яких

султан сподівався заткнути пельки вірменському населенню, що вимагало реформ.

Ці добровольці усюди досить успішно впоралися зі своїм завданням, а ось у Зейтуні заробили по карку і поплатилися чималою кров'ю, замість того щоб влаштувати веселий і дуже прибутковий погром. Та мало того – зейтунці жорстоко всипали на вузьких вуличках міста і регулярним батальйонам, які поспішили на виручку «Гаміду». Ці підрозділи також зазнали чималих втрат. Жодного успіху не дала після цього й облога міста силами крупних військових частин. Зейтун виявився неприступним. Коли ж врешті-решт європейська дипломатія заступилася за відважне вірменське населення і посли при Високій Порті, що не знала, як вийти з цього ганебного становища, домоглися повної амністії для Зейтуна, тоді і з'явилося у турків це волаюче до помсти почуття безмірного приниження. Всі войовничі нації – не тільки османська – миряться з поразкою, якщо вона завдана однаково сильним із ними супротивником. Але бути побитим представниками раси, чужої військовому ідеалу, книжниками, гендлярами та ремісниками, цього душа воїна ніколи не подарує. Таким чином, новому уряду від старого дістався у спадок і ганебний спогад про поразку в Зейтуні, і люта ненависть. А де, як не на великій війні, випаде нагода помститися? У Туреччині були проголошені закони воєнного часу і надзвичайний стан. Більшість молоді пішла на фронт або перебувала в казармах, на околицях. Залишене ж у тилу вір-

менське населення в перші дні війни після багаторазових обшуків було повністю обеззброєне. Туркам бракувало тільки одного – слушної нагоди.

Війта Зейтуна звали Назарет Чауш. Це був типовий вірменський горянин. Худий, сутулий, блідий, горбоносий, із пишними вусами. Чоловік нездоровий і вже немолодий, він довго відмовлявся від покладеної на нього відповідальності. Майбутнє пахло горілим, він це відчував. Зморшки над переніссям у Назарета ставали глибшими щоразу, як він підіймався крутою стежкою в хюкюмет вивчати нові розпорядження каймакама. Боліла знівечена подагричними вузлами рука, якою старий спирався на сучкувату патерицю. Здоровий глузд підказував Назарету Чаушу, що відтепер треба дотримуватися тільки однієї політики: бути у всеозброєнні проти будь-якої провокації, остерігатися всілякого підступу, щоб не потрапити в пастку, і заради Бога чи нечистого зображати з себе оттоманського патріота.

А загалом урядник так само мало замишляв щось погане проти Туреччини, як і інші зейтунці-вірмени. Туреччина одвіку була долею вірменської нації. Із землею, на якій живеш, із повітрям, яким дихаєш, не посваришся. Чауш не тішився дитячими мріями про звільнення, бо вибір між султанською та царською імперіями був важкий, та врешті-решт і неможливий. Назарет погоджувався з афоризмом, який свого часу був популярним серед вірменів: «Краще фізична загибель у Туреччині, ніж духовна смерть у царській Росії».

Третього шляху, здавалося, не було.

Таким чином, тактика щодо турецької влади була зумовлена завчасу. В очах зейтунців Чауш був утіленням справжнього вождя, тому і вдалося йому підпорядкувати їх залізній дисципліні. Якийсь час жодних інцидентів усупереч таємним задумам адміністрації не було. Кровожерлива військово-медична комісія визнала калік і хворих придатними до військової служби – нехай! Вони і оком не змигнули, пішли у військо. Каймакам запровадив незаконні побори та військові повинності – гаразд! Їм неухильно підпорядковувалися. Той же каймакам наказував із будь-якого нерозумного приводу врочисто святкувати перемогу та виходити на патріотичну демонстрацію. Без проблем! Люди виходили на вулицю, ревно радіючи, і під акомпанемент турецького військового оркестру співали всі належні гімни та переможні пісні.Таким трибом вдавалося уникнути «пригод». Але те, чого турки не домоглися засобами великої провокації, вони намагалися досягти всілякими дрібними прикрощами. Звідкілясь на базарі, в кав'ярнях і готелях, в усіх публічних місцях раптом разом з'явилися якісь прийшлі, але вельми товариські люди. Вони втручалися в розмови, долучалися до гри в карти та кості, проникали навіть у сімейні будинки й усюди гірко нарікали на нестерпне становище і на всезростаючий гніт. Те, чого домоглися ці шпигуни і зайди, не окупало навіть витрат на їхнє утримання. Й ось настала перша військова зима, а в Зейтуні – тиша і спокій, і нізвідки вивудити

«подію», що терміново потрібна вищим інстанціям. Довелося самому каймакаму взяти на себе роль провокатора.

На щастя чи, точніше, на жаль для Назарета Чауша, в особі каймакама він мав справу з неповноцінним супротивником. Це не був кровожерливий тиран, а середній чиновник старого гарту, котрий, із одного боку, хотів жити спокійно, а з іншого – змушений був убезпечити себе в очах начальства.

До такого начальства насамперед належав мутесаріф Марашського санджака, в підпорядкуванні якого перебував Зейтун. Сам мутесаріф був напрочуд жорстоким чоловіком, непохитним іттіхатистом, готовим, навіть усупереч ліберальним наказам свого начальника, валі Алеппо Джелал-бея, нещадно втілювати рішення Енвера та Талаата про «прокляту расу». Мутесаріф засипав каймакама запитами, застереженнями, уїдливими звинуваченнями. Тому міський голова вирішив (набагато охочіше він жив би з вірменами в мирі!) сфабрикувати звинувачення хоча б проти одного поважного представника. Адже сама природа безбарвного чиновника така, що, оскільки власного характеру в нього немає, він стає відображенням начальства. Й ось каймакам став улещувати зейтунського війта, щодня запрошував його, обсипав знаками приязні і навіть пропонував вигідні угоди з державою. Чауш завжди акуратно відповідав на запрошення каймакама і з невинним виглядом приймав усі його ділові пропозиції. Звісно, з кожним побаченням розмова ставала дедалі задушевнішою. Каймакам зізнався співбесіднику, що плекає

найгарячіші дружні почуття до вірменів. Чауш же настійно просив співрозмовника не перестаратися в своїй ласці: всі народи мають недоліки, мають їх і вірмени. Їм ще потрібно заслугами перед вітчизною виправдати визнання.

– А які ж часописи читає мухтар, щоб отримувати правдиві звістки про стан справ?

– Тільки «Танін», офіційну газету, орган уряду, – відповідав Чауш. – Що ж стосується правди, то ми живемо у часи такої нищівної світової війни, що правда зараз всюди стала забороненою зброєю.

Не знаючи вже, як зарадити справі, каймакам став просто чехвостити «Іттіхат». Це, мовляв, влада за лаштунками влади. Ймовірно, це навіть було сказано від щирого серця. Назарет Чауш перелякався:

– Це – великі люди, а великі люди бажають тільки добра.

Каймакам збагнув, що потрапив у халепу, і розлютився:

– А Енвер-паша? Що ти думаєш про Енвера, мухтаре?

– Енвер-паша – найбільший полководець нашого часу. Та тільки я в цьому нічого не тямлю, ефенді.

Але каймакам не вгамовувався і мало не слізно благав Чауша:

– Будь відвертий зі мною, мухтаре! Чи знаєш ти, що росіяни наступають?

– Що ви таке кажете, ефенді? Я цьому не вірю. Преса про це не пише.

– А я ось тобі кажу. Будь відвертішим зі мною, мухтаре.

Хіба це не було б виходом…

У розпачі Назарет обірвав співрозмовника:

– Я маю тебе застерегти, ефенді! Така високопоставлена особа, як ти… Заради Бога, не кажи більше нічого. Це було б державною зрадою. Але не бійся! Я – могила.

Але там, де тонкий підступ безсилий, на зміну йому приходить груба сила.

Певна річ, у Зейтуні і його безлюдних околицях були «елементи». Що довше тягнулася війна, то їх ставало більше. З марашських казарм тікали не лише вірмени, але й мусульмани. Як подейкували в казармах, ущелистий шпиль Ала-Каджі слугував надійним притулком для дезертирів будь-якого штибу. До цих дезертирів приєдналося кілька відчайдухів, з десяток мисливців-мародерів, котрі або в чомусь проштрафилися, або визнали для себе міське повітря шкідливим. Час від часу члени цієї темної спільноти з'являлися вночі в глухих закутках міста – запастися їжею або побачитися з рідними. Крім двох-трьох крадіжок, за місцевими звичаями нешкідливих, вони нікому не чинили зла і навіть намагалися не давати приводу для невдоволення.

Але якось у горах хтось побив погонича ослів, турка, причому зовсім не було доведено, що винні в цьому дезертири. Дехто з невірних навіть стверджував, ніби цей халамидник за бакшиш від уряду сам себе так старанно віддубасив. Але жарти вбік, хлопець і справді лежав, добряче покалічений, у вуличній канаві. Й отже, бажаний привід з'явився. Мюдіри

та нижні чини ходили з непроникним виглядом, заптії тепер патрулювали по двоє, і Назарет Чауш цього разу отримав не запрошення від каймакама, а повістку з викликом.

Каймакам поскаржився, що підступи революціонерів набувають загрозливих розмірів. Його начальники, особливо мутесаріф Мараша, вимагають вжити рішучих заходів. Якщо він, каймакам, буде вагатися та зволікати, йому кінець. Тому чиновник твердо розраховує на допомогу свого приятеля Назарета Чауша, котрий має величезний вплив в окрузі.

– Це ж для мухтара – дрібна справа: в інтересах вірменського міллету видати владі кількох бунтівників і злочинців, із тих, хто ховається в околицях і мало не в самому місті.

І ось тут-то розумний чоловік і попався на гачок до дурня. Йому б сказати: «Ефенді! Я віддаю себе в повне розпорядження його ясновельможності мутесаріфа і твоє. Наказуй, що треба зробити». А він уперше схибив:

– Мені нічого не відомо про злочинців і революціонерів, ефенді.

– То ти не можеш мені назвати те місце, де ховається це бидло, що серед білого дня нападає на чесних людей, османських громадян?

– Оскільки я не ручкаюся із набродом, то і не знаю його місцеперебування.

– Шкода. Але найгірше, що ти в п’ятницю ввечері приймав у себе в будинку двох таких державних злочинців.

Назарет Чауш звів два понівечених подагрою пальці і при-

сягнув, що це неправда. Але звучало це не дуже переконливо. І тут каймакама осінила думка, підказана не підступністю, а, скоріше, його інертною натурою:

– Знаєш що, мухтаре? У мене є прохання до тебе. Мені ця метушня з вами починає набридати. Я мирний чоловік, а не поліційна нишпорка. Зніми з мене цей тягар. Прошу тебе, їдь у Мараш, поспілкуйся з мутесаріфом сам. Ти – батько міста, він – відповідальна особа. Мій рапорт про те, що трапилося, – у нього під рукою. Удвох ви вже знайдете правильне рішення.

– Це наказ, ефенді?

– Я ж кажу тобі, це моє особисте прохання. Ти можеш його відхилити, але мене б це засмутило.

Каймакам вважав, що таким чином виграє подвійно: позбудеться Чауша, не муситиме запроторити його до в'язниці особисто й одночасно передасть у руки мутесаріфа найзначнішу особу в місті.

Назарет Чауш довго мізкував. Зморшки зорали його чоло. Гість устав, важко спираючись на костур. Він якось відразу осунувся.

– Якщо я поїду в Мараш, біди не минути…

Каймакам не забув його втішити:

– Чому? На дорогах спокійно. Я дам тобі свій екіпаж і двох заптіїв у поводирі. Крім цього, ти отримаєш рекомендаційний лист до мутесаріфа, можеш його прочитати. І якщо у тебе є якісь побажання, я їх виконаю.

Помережане зморшками обличчя Чауша стало зовсім сірим. Він стояв раптом змарнілий, старий, як давня скеля, на якій стоїть Зейтун. У розпачі шукав війт зустрічні аргументи, щоб обґрунтувати свою відмову. Але губи його під обвислими вусами не ворухнулися. Якась невідома сила скувала волю чоловіка. Він тільки кивнув.

Наступного дня, не вдаючись у подробиці, війт попрощався з домашніми. Невелика ділова поїздка, він повернеться не пізніше, ніж за тиждень. Старший син проводив батька до екіпажа. Піднятися в нього Назарету було важко через хворі суглоби. Син підсадив вітця.

Занісши ногу на підніжку, Чауш сказав спокійно і тихо, щоб не почув кучер:

– Сину мій, я не повернуся.

Він не помилився. Марашський мутесаріф із Назаретом Чаушем церемонитися не став. Незважаючи на теплий супровідний лист, до нього поставилися, як до особи, що підозрюється в якомусь, прихованому навіть від нього самого злочині. Війта піддали суворому перехресному допиту і кинули до в'язниці Османія як державного злочинця й учасника змови, метою якої було повалення існуючого державного ладу. А позаяк і при подальшому розслідуванні Чауш не дав ніяких свідчень про таємну антидержавну вірменську організацію, та й про дезертирів у Зейтуні також, то було наказано застосувати до нього бастонаду[37] вищого розряду.

---

[37] *Бастонада* – покарання людей кийковими ударами по п'ятах і спині, що за-

Після чого кровоточиві ноги облили їдкою кислотою. Впоратися з цим тілу дідугана вже було несила. Він помер за годину в невимовних муках. Під вікнами каземату грав турецький військовий оркестр. Грав, щоб заглушити барабанним боєм і вереском зурни волання катованого.

Але навіть мученицька смерть Назарета Чауша не спричинила потрібних провокаторам наслідків. У Зейтуні, як і раніше, нічого не відбувалося. Лише скорбота і глухий відчай народу набули майже відчутних форм. У темному гірському гнізді людськими душами заволоділа безпросвітна темрява.

Настав березень. І нарешті два інциденти дали уряду можливість здійснити свій задум. Першим став постріл із вікна. Постовий жандарм, котрий проходив повз оселю убитого Назарета Чауша в дільниці Єні Дюнія, був обстріляний саме з цього будинку. Жандарм відбувся легким пораненням. Каймакам замість того, щоб провести розслідування, оголосив, що в Зейтуні його життю загрожує небезпека, і, розіславши в усі кінці країни телеграми, переніс свою резиденцію в розташовану за містом казарму. Цей учинок також випливав із властивостей його натури, в якій дурна хитрість поєднувалася з боягузливою потребою захистити власну персону від неспокою. Заодно каймакам звелів спорядити загони «громадянської міліції» для захисту мусульманського населення, або, просто кажучи, наспіх завербованим хуліганам розда-

---

стосовується в деяких східних країнах.

ли за зразком і подобою абдулгамідівських банд маузерівські гвинтівки і зелені пов'язки на руку. Обурення з приводу такого непроханого захисту насамперед висловили самі турки, котрі жили в Зейтуні. Як порядні люди вони прийшли до каймакама і зажадали негайно скасувати наказ про охорону. Не допомогло. Влада була непохитною в своєму батьківському «піклуванні» про безпеку турецького населення.

Нарешті «громадянська міліція» дала відповідний привід і для другого інциденту, який і призвів до вибуху.

Маленький сквер у новій частині міста, який називається Ескі-Бостон, був улюбленим місцем прогулянок вірменських жінок і дівчат у післяобідній час. У тіні старих платанів, біля гарного фонтана стояли лавки. Діти гралися біля фонтана. Жінки на лавках розмовляли, займалися рукоділлям. Продавець шербету попихав свій візок скериком.

Раптом у садок увірвалися найзапекліші покидьки з нових частин «громадянської міліції», напали на жінок, стали їх душити, зривати з них одіж, бо не менш сильним, ніж жага вбивати чоловіків «проклятої раси», було шалене бажання пізнати їхніх жінок, ці тендітні створіння з чуттєвими губами та дивним поглядом.

Повітря дзвеніло від жіночих зойків і дитячого плачу. Допомога прийшла миттєво. Виявляється, група чоловіків-вірменів, відчувши недобре, слідувала по п'ятах за «охоронцями порядку». Вірмени переважали турків числом і побили їх до напівсмерті, а потім, на свою біду, природно, відібрали у

бандитів гвинтівки та багнети.

Відкритий бунт проти державної влади! Тепер, коли вірмени «роззброїли допоміжні поліційні загони», склад злочину був у наявності. Того же вечора каймакам опублікував список жителів, котрих муніципальна рада мала видати владі для взяття під варту. Всі зазначені, охоплені люттю й обуренням, урочисто присягнули не здаватися і замкнулися в старовинному текке – покинутому монастирі дервішів, колишньому місці паломництва. До текке було півгодини пішки на схід від міста. Коли звістка про це поширилася, частина дезертирів спустилася з Ала-Каджі й інших вершин гірського хребта і приєдналася до втікачів. Загалом у маленькій фортеці засіло близько ста чоловіків.

Мутесаріф Мараша та вищі урядові інстанції в Стамбулі вважали, що їхня мета близька. Бунт, нарешті, дозрів. Тепер союзники та нейтральні консули більше не зможуть заплющувати очі на підступи вірменів.

Два дні по тому в Зейтун ввели військове підкріплення у складі двох піхотних рот. Юзбаші, котрий командував цими частинами, відразу ж узявся до облоги. Але коли він, чи справді з героїзму, чи здуру, під'їхав на чолі свого підрозділу до текке, наївно розраховуючи взяти цю твердиню з льоту, його і ще шістьох солдатів влучними пострілами поклали на місці.

Це вже було навіть більше, ніж треба. Про геройську загибель майора одразу ж розтрубили по всій країні. «Іттіхат»

докладав усіх зусиль, щоб спрямувати в потрібне русло хвилю обурення. Не минуло й тижня, як Зейтун перетворився на військовий табір. Проти купки людей, котрі зневірилися, і дезертирів виставили війська в складі чотирьох батальйонів і двох батарей. І це тоді, коли у Джемаль-паші в його Четвертій армії на рахунку були кожен солдат і кожна гармата. Незважаючи на всю цю потугу, до обложеного монастиря послали парламентера з вимогою, щоб заколотники, і без того вже приречені, здалися. Відповідь пролунала в дусі античних героїв:

– Коли нам уже судилося померти, ми вважаємо за краще померти в бою.

Але найдивніше, що їм не судилося померти саме тоді.

Артилерійська батарея стрельнула чотири рази, та якось безглуздо, і раптом під впливом якихось таємничих сил обстріл обителі припинився. Чи можливо, що такий нелюдяний вчинок був здійснений заради кількох мусульман, котрі перебували серед обложених? Але як би там було, а після цього потужне військо, розташувавшись на зайнятих позиціях проти жменьки дезертирів і захисників жіночої честі, перебувало в бездіяльності, займалися ж доблесні вояки тим, чим зазвичай на дозвіллі займаються солдати: задовольнялися з солдатського казана, поїли коней, курили і грали в карти.

Жителі Зейтуна небезпідставно побачили в цій гнітючій бездіяльності війська ознаки витонченого підступу.

Охоплені смертельним страхом, вони послали до каймакама делегацію, яка просила, щоб доблесні вояки якнайскоріше позбавили населення клятих бунтівників. Населення не має з ними нічого спільного. Якщо ж хто з лиходіїв надумає сховатися в місті, жителі без зволікання видадуть такого владі. Каймакам висловив глибокий жаль із приводу того, що городяни так пізно взялися за розум. Відтепер усе вирішує військове командування. Каймакам більше не керує.

Делегати канючили, чи не вважатиме в такому разі каймакам можливим просити про заступництво його ясновельможність Джелал-бея? Якщо хтось може в ім'я загального добра знайти вихід зі скрутного становища, то саме цей гідний і доброзичливий чоловік.

Каймакам скривився. Він може тільки порадити не згадувати ім'я Джелал-бея. У мутесаріфа є зв'язки зовсім в інших колах. А в тих колах його ясновельможність валі Алеппо – людина, можна сказати, кінчена. Ось що буває, коли занадто поблажливо ставишся до вірменського міллету. Це каймакам знає і по собі.

Одного сонячного березневого ранку в місті поширилася страшна звістка: залишивши на місці двох померлих, котрих, однак, впізнати не вдалося, обложені вночі втекли і зуміли сховатися в горах. Ті із зейтунців, хто не вірив у дива, питали себе: як же це сотні обірванців, на диво помітним людям, вдалося пролізти крізь ланцюг чотирьох тисяч навчених солдатів і безслідно зникнути? Але хто ставив це

запитання, либонь, знав і відповідь на нього.

І те, чого боялися, сталося опівдні того ж дня. Військовий комендант і каймакам поклали відповідальність за втечу заколотників на все населення міста. Зрадники-зейтунці якимось диявольським чином зуміли пробратися в текке і вивести обложених крізь кільце солодко сплячих солдатів і повз вартових.

Із Мараша у власному екіпажі негайно прибув сповіщений про цей злочин мутесаріф. Глашатаї та мюдіри з барабанним боєм обійшли все місто. За ними слідували численні кур'єри, скликаючи найстаріших і найіменитіших громадян Зейтуна на «нараду спільно з мутесаріфом і комендантом із приводу становища, що склалося».

Запрошені, п'ятдесят відомих у місті людей – лікарі, вчителі, священики, підприємці, великі торговці – не забарилися з'явитися у вказане місце, більшість навіть у робочому одязі. Лише дехто завбачливіший прихопив із собою гроші.

«Нарада» полягала в тому, що цих поважних людей похилого віку зігнали в двір казарми, де їх, як худобу, перелічили брутальні унтер-офіцери. Час покласти край їхній діяльності, заявили старійшинам. Сьогодні ж, у зв'язку з «переселенням», вони вирушають у дорогу через Мараш-Алеппо в месопотамську пустелю Дейр-ель-Зор. «Переселенці» мовчки перезиралися, ніхто не схопився за серце, ніхто не заплакав. Усього півгодини тому це були представницькі, блискучі персони. Зараз вони відразу зблякли, кожен був, як грудка

землі, неживий і безвольний. Новий війт Зейтуна попросив тремтячим голосом лише про одну милість: в ім'я Бога милосердного не чіпати сім'ї, не висилати і їх із Зейтуна. Тоді вони покірно погодяться на свій жереб.

Не забарилася люта, знущальна відповідь. В жодному разі! Ми добре знаємо вірменів і нікому з нас не спаде на гадку розлучати поважних батьків родин із улюбленими й укоханими їхніми рідними. Більше того: кожен із викликаних зобов'язаний письмово сповістити своїх домашніх про те, щоб ті завтра, через дві години після сходу сонця, з'явилися сюди з речами, готові до маршу. Дружини, сини, доньки, онуки – старі та малі. Розпорядження зі Стамбула вказує, що все вірменське населення поголовно підлягає висилці. Аж до грудних немовлят. Зейтун перестає існувати і відтепер буде називатися Султанією, щоб не залишилося навіть згадки про місто, яке посміло чинити опір героїчному османському народові.

Наступного дня в призначений час перший скорботний транспорт рушив у далеку путь, заклавши початок однієї з найстрашніших трагедій, які в історичні часи випадали на долю народів землі.

Висланих супроводжував військовий конвой, і аж тут усім стало ясно, що могутнє військо, викликане для облоги втікачів, котрі ховалися в монастирі, мало ще й інше, буцімто другорядне, але не менш хитро підготовлене завдання. Щоранку тепер повторювалася одна і та ж несамовита вистава.

Після п'ятдесяти шляхетних родин настала черга ста не таких шляхетних, і що нижчим було суспільне становище, що менший їхній достаток, то більшим був етап.

Звісно, у великих тилових областях поблизу європейських військових фронтів також виселяли жителів із усіх міст і сіл, але якою б важкою була доля всіх, хто покидає рідні краї, ніщо не йде в порівняння з долею зейтунців. В Європі евакуйовані перебували під захистом своєї держави, їх вивозили з небезпечної для життя зони. Навіть у ворожій країні їм надавали допомогу та турботу. І люди не втрачали надії повернутися в рідні місця. У вірменів не було жодного просвіту: ні захисту, ні допомоги, ні надії. Вони потрапили не в руки ворога, який на основі взаємних інтересів мав дотримуватися міжнародного права. Вони потрапили в руки страшнішого, нічим не вгамованого ворога – в руки власної держави.

Декотрим людям сумно розлучатися навіть зі старим житлом, міняти його на нове. Адже залишаєш там шмат свого життя. Для кожного переїзд із рідного міста в інше, з країни, де минуло життя, в нову – означає крутий перелом. Навіть бувалому рецидивісту нелегко дається зворотний шлях до цюпи. Але бути безправнішими за злочинців! Адже злодій і той перебуває під захистом закону! В один день позбутися звичного місця проживання, роботи, всього, що створювалося роками наполегливої праці! Стати жертвою ненависті, бути викинутим на азійські манівці, волочитися тисячі миль

по пилюці і камінню, по болотах! Знати, що ніколи більше не знайдеш людського притулку для ночівлі, ніколи більше не будеш їсти та пити за столом, у людських умовах! Але це ще нічого. Адже вони не мали і тієї несвободи, яку має каторжник! Належали до знедолених, оголошених поза законом, котрих будь-хто з перехожих може безкарно вбити. Вони жили, втиснуті в ледь повзуче стадо нещасних людей, перебували в кочовому концтаборі, де без дозволу заборонено навіть відправити природну нужду.

Хто посміє сказати, що зумів би виміряти ту навалу нещасть, яку винесли на собі зейтунці за тиждень, що минув між відправкою першого й останнього етапів?.. Арам Товмасян, молодий ще чоловік, був родом не із самого Зейтуна і тому міг на щось сподіватися, але й він за ці сім днів став схожим на тінь.

Преподобний Арам – всі звали його по імені – вже понад рік жив у Зейтуні, був там священиком при протестантській громаді і директором великого притулку для сиріт. Американські місіонери в Мараші вважали Арама своїм улюбленим учнем, покладали на нього великі надії. Цим і пояснюється те, чому йому довірили в тридцять років керувати таким великим закладом. Свого часу місіонери, давши стипендію, послали його на три роки в Женеву, той здобув там вищу освіту. Ось чому Арам вільно розмовляв французькою та пристойно – німецькою й англійською.

Створення сиротинця в Зейтуні було одним із найпре-

красніших заходів, яким марашські місіонери увінчали півстоліття своєї культурної діяльності. У просторих залах цієї оселі знайшли притулок більше сотні дітей. При притулку працювала школа, яку відвідували і діти, котрі жили в місті. Крім цього, сирітський будинок мав невелике підсобне господарство, що постачало його вихованців козячим молоком, городиною, фруктами й іншими продуктами харчування. Таким чином, керівництво сиротинцем вимагало не тільки педагогічного хисту, але й діловитості та працьовитості.

Преподобному Араму, як і кожному молодому чоловікові, лестила можливість діяти незалежно та повновладно. Працював він із захопленням. Провів чудовий, діяльний рік і будував далекоглядні плани на майбутнє. Минулої весни, незадовго до вступу на посаду, він одружився.

Овсанна, давнє його кохання, була донькою священика, котрий належав до першого випуску Марашської семінарії. На відміну від більшості вірменок, котрі неудатні на зріст, тендітної статури, Овсанна була високою і навіть дещо повненькою дівчиною. Через властиву їй повільність і небалакучість іноді здавалося, що жінка байдужа до оточення. Правда, Іскуя якось сказала братові, що лагідність Овсанни час від часу стримується норовом і злопам'ятством. Але, мабуть, ця жартівлива характеристика виявилася невідповідною, бо яка ж справді примхлива жінка терпіла б у своєму будинку зовицю? Втім, із дев'ятнадцятирічною Іскуєю все було по-особливому. Арам обожнював свою юну сестру.

Тій ішов дев'ятий рік, коли після смерті їхньої матері Арам відвіз Іскую з Йогонолука в Мараш і віддав у місіонерську школу. Пізніше відправив її до Лозанни, де та провела рік у пансіоні. Витрати, яких вимагало таке благородне братерське честолюбство, чоловік покривав, розумно урізаючи свої потреби. Він не уявляв собі життя без Іскуї. Овсанна це знала і сама запропонувала оселитися втрьох.

Іскуя отримала місце вчительки французької мови в сиротинці. У тому, що її любили всі, і до того ж не тільки братньою любов'ю, не було нічого дивного: вабили чудові очі й особливо рот, вишневі губи, гейби відливаючі вологим блиском усміхнені очі, тому часом здавалося, ніби губи у юнки зрячі.

Спосіб життя, який вела ця трійця, був дуже приємний, але зовсім не схожий на місцевий побут. Квартира священика належала сирітському будинку. Під руками Овсанни вона скоро втратила свій службовий вигляд. Овсанна виявляла здібності до прикладного мистецтва, у неї було тонке художнє чуття. Вона обходила місто і навколишні села, скуповуючи у місцевих мешканок чудові старовинні тканини, кустарні вироби з дерева й інші предмети побуту, якими прикрашала свої кімнати. Такими пошуками жінка часто займалася цілими тижнями.

Іскуя віддавала перевагу книгам. Арам, Овсанна й Іскуя жили відособленим життям. Сиротинець і школа були настільки замкнутим світом, що трійко цих добропорядних

людей, либонь, не відчували передгроззя, що нависло над Зейтуном.

Недільні проповіді пастора Арама мали бадьорий, світлий характер аж до самого березня, що, ймовірно, було навіяно його власним щасливим і мирним життям і зовсім не свідчило про розуміння того, що відбувається навколо.

Удар був таким нищівним, що священик розгубився. На його очах гинула справа всього його життя. Чоловік було вхопився за соломинку порожньої надії – уряд не посміє закрити притулок сиріт. Силу духу повернули йому слова Овсанни першого дня висилки: «Тільки в такі миті знаходить свій вищий сенс сан християнського пастиря». Так сказала донька священика. Пам'ятаючи цей заповіт, Арам Товмасян із надлюдською енергією виконував свій обов'язок.

День і ніч тримав він відкритою свою церкву, щоб будь-якої миті прийти на допомогу, надати духовну підтримку, висилати їх на хресну дорогу. Священик ходив від хати до хати своїх парафіян, від сім'ї до сім'ї, заспокоював тих, хто плакав, віддавав свої останні гроші нужденним, встановлював у колоні вигнанців якусь подобу ладу, розсилав листи із закликом про допомогу всім місіям, що містяться на шляху етапу, писав благальні листи всім турецьким чиновникам, котрих вважав доброзичливими людьми, видавав заяви та довідки, намагався домогтися для окремих осіб відтермінування, торгувався з власниками мулів, турками, щоб ті брали дешевше за перевезення, – коротко кажучи, робив усе,

що вдавалося в цьому жахливому становищі, а коли нічим не міг допомогти, коли вже не тішило євангельське слово про страсті Господні, священик мовчки сідав поруч зі скам'янілими від горя людьми і, склепивши повіки, молитовно складав руки, молився подумки до Всевишнього.

Із кожним днем місто все більше нагадувало пустелю, а дорога на Мараш безперервно доповнювалася довгими шеренгами людей, котрі, здавалося, зовсім не просувалися вперед. Якби з висоти зейтунської цитаделі котрийсь спостерігач простежив би їхній шлях, то вжахнувся б безмовності цієї повзучої ходи смертників, безнадії, яка від реготу та вигуків охоронців ставала ще тихішою та моторошнішою.

Тим часом вимерлі вулиці Зейтуна поступово починали оживати, заповнюючись коршаками, що злетілися на попелище, – випадкові грабіжники, професійні злодії, міські покидьки, голота з навколишніх сіл вселялися в покинуті будинки або як слід обирали їх.

Почалося жваве завантаження та перевезення розкраденого майна вірменів. Потяглися гарби та візки, крокували повільно віслюки. На вози і на в'ючних тварин неквапливо вантажили килими, одяг, купи білизни, ліжка, меблі, дзеркала. Влада не чинили перешкод. Навпаки, вона ніби негласно преміювала турецьку голоту за те, що та не завадила депортації вірменів. До того ж – і це було схоже на якусь варварську казку – згідно з наказом влади, з виселених вірменів по шестеро представників кожної професії мали залишити-

ся в Султанії, наче команда на потопаючому кораблі побуту, щоб він не залишився без нагляду. Однак відбирало цих щасливців не начальство, вибір надавався громаді, і це було витонченими, додатковими тортурами, бо прирікало людей на нові моральні муки.

Настав п'ятий день, а преподобний Арам не отримав ще виклику. До нього лише з'явився мусульманський мулла, не з місцевих, і зажадав ключі від церкви. Протестантський храм, ввічливо пояснив він Араму, до вечірньої молитви має бути переосвячений у мечеть. Але Арам усе ще сподівався, що притулок для сиріт не чіпатимуть. Він заборонив виходити з дому і показуватися на вулиці вчителям і дітям, велів удень тримати віконниці на вікнах зачиненими, не запалювати вночі світло та розмовляти упівголоса. В оселі, де колись буяло життя, зачаїлася мертва тиша. Все ніби вимерло.

Але не спокушай Бога, щоб не прогнівити долю. Наступного, шостого, дня посильний, із тих, хто, як янголи смерті, чигали містом, вручив священику повістку з вимогою негайно з'явитися до коменданта.

Арам прийшов у священичому вбранні. Молитва його була почута. Він не принизив себе навіть тінню страху чи збентеження. Пастор стояв перед турецьким офіцером спокійний і прямий. На жаль, ця позиція виявилася хибною. Бінбаші[38] подобалося бачити перед собою плаксивих, принижених істот. Тоді він іноді був готовий навіть дати поблажку, бу-

---

[38] *Бінбаші* – майор (*турец.*).

ти добрим. Але впевнена постава Арама мала зворотну дію: доброзичливість турка зникла, адже джерелом її було усвідомлення власної величі перед благаючим, жалюгідним хробаком.

– Ви протестантський священик Арам Товмасян, уродженець Йогонолука, що під Александреттою?

Для початку бінбаші прогарчав цей перелік прикмет «злочинця», потім накинувся на свою жертву:

– Відбуваєш завтра останнім ешелоном у напрямку Мараш-Алеппо! Затямив?

– Я готовий.

– Я не питаю, чи готовий… Дружина й інші члени сім'ї йдуть із тобою. Ніякої поклажі, крім ручної, не маєте права брати з собою. У міру можливості вас будуть задовольняти хлібом по сто дирхемів[39] на день. Решту дозволяється купувати за гроші. Будь-яка самовільна відсутність у колоні карається комендантом ешелону, в разі повторного порушення – карається смертю. Користуватися транспортними засобами заборонено.

– Моя дружина чекає дитину, – тихо сказав Арам.

Це визнання, мабуть, втішило бінбаші.

– Раніше думати треба було.

Він знову зазирнув у свої папери.

– Вихованці сиротинця, оскільки це вірменські діти, звісно, також підлягають висилці. Їх треба точно в зазначений

---

[39] *Дирхем* – міра ваги, 3,06 г. (*турец.*)

час і в повному складі доправити на місце. Так само як і весь службовий персонал сиротинця.

Пастор Арам несамохіть позадкував.

– Дозвольте спитати: під чию опіку потраплять ці сто невинних дітей? Дуже багато з них молодші десяти років і ніколи не брали участі в далеких походах. І дітям потрібне молоко.

– Ти, священику, тут не для того, щоб ставити запитання, а щоб слухати мої накази! – закричав бінбаші. – Ви вже тиждень перебуваєте в районі воєнних дій.

Якби пастор Арам злякався крику, розгубився, бінбаші, з висоти своєї вдоволеної величі, можливо, зробив би поблажку, дозволив би взяти кіз. Але слуга Божий у своєму спокійному завзятті продовжував:

– Тож я накажу приєднати до ешелону стадо кіз, що належать нашому сиротинцю, щоб діти отримували, як звикли, молоко.

– Ти, священику, будеш тримати свій зухвалий язик за зубами і коритися.

– Я, ефенді, буду надалі вважати вас відповідальним за долю притулку, бо він – недоторканна власність американських громадян, а вони перебувають під захистом американського посла.

Бінбаші не відразу віднайшов дар мови. Погроза, либонь, подіяла. Вельможі такого ґатунку швидко послаблюють тон, ледь на горизонті з'являються боги вищого рангу. Після три-

валої, досить ганебної для бінбаші паузи він промовив:

– Чи знаєш ти, що я можу розчавити тебе, як павука? Варто дмухнути – і тебе наче й не було!

– А я не стану вам у цьому заважати, – відповів священик, і це було сказано всерйоз, бо в цю мить ним опанувала неймовірна жага смерті.

Коли Арама, Іскую й Овсанну питали, коли саме висилка була найстрашнішою, всі троє відповідали:

– Час перед відправкою нашої колони.

Це були хвилини, коли реальне нещастя і вполовину не відчувалося так гостро, як смертна знемога (таке буває уві сні), як початковий жах, що ожив у крові, яка тепер, мабуть, згадувала про глухі прачаси до осілості народу, до його історичного буття. Тисячна маса спаяних між собою безправних і беззахисних людей усвідомлювала, що не тільки безповоротно втратила будь-яку власність і що жити їй відтепер небезпечно, але і крім того, як національна єдність, як частина народу, почувалася позбавленою тих культурних цінностей і духовних висот, які досягалися тисячоліттями надмірних зусиль. Преподобний Арам та обидві його супутниці також були охоплені цією загальною і невимовною журбою.

Похмурий день із низько навислим небом, обкладеним хмарами, в які ховали свої – такі знайомі! – верхівки зейтунські гори: погода набагато сприятливіша для маршу, ніж сонячна. І все ж здавалося, що гніт цього сумного дня був для вигнанців важчим за дозволену ношу, яку тягнули во-

ни на своїх зігнутих спинах. Перший крок був сповнений великого значення, був священним і страшним осяянням, що пронизало душу кожного. І, роблячи цей перший крок, кожна родина ще тісніше зближувала лікті. Жодного слова, ніякого дитячого плачу. Але минуло півгодини, і, ледь позаду залишилися останні приміські будинки, стало легше. На якийсь час запанувала притаманна людям первісна дитячість, їхня зворушливо відхідлива легковажність. Як із першим променем зорі прокидається один скромно щебечучий голосок і слідом за ним негайно вступає весь пернатий хор, так незабаром над рухомою колоною густим мереживом переплелися завзяті дитячі голоси. Їх намагалися втихомирити матері. І навіть чоловіки раз по раз перегукувалися. Подекуди вже чувся приглушений сміх. Багато жінок і дідів їхали на віслюках, нав'ючених постільними речами, ковдрами та лантухами. Начальник конвою це дозволив. Либонь, він вирішив на свій страх і ризик пом'якшити наказ про висилку. Арам також добув віслюка для дружини. Але вона боялася, щоб її не розтрясло, і більшу частину шляху йшла пішки. Сиротинець, хоч розумніше було б поставити його в голові колони, становив її ар'єргард. Колону замикало стадо кіз, яких священик, незважаючи на незабутню розмову з бінбаші, звелів усе ж пригнати. Діти спочатку сприймали все, що відбувається, як кумедну зміну та незвичайну пригоду. Іскуя йшла поруч із ними і скільки могла підтримувала в дітях веселий настрій. Ніщо в ній не видавало хвилювання

та безсонні ночі. Вираз обличчя був привітним, життєрадісним. Яким крихким і слабким не було її тіло, рятувала Іскую всемогутня пристосованість молодості. Вона навіть спробувала заспівати з дітьми славетну пісеньку, яку чула ще в Йогонолуку. Співали її зазвичай при зборі винограду та плодів. Іскуя ввела її в обіг зейтунської школи:

Минуть найгірші, чорні дні,
вони, немов зима, приходять і відходять.
Страждання нам не довіку дані,
ось і купці – приходять і відходять.

Але пастор Арам підбіг до дівчини та заборонив співати. Молодий священик проробляв шлях мало не втричі довший, ніж інші. Він з'являвся то біля передньої шеренги, то біля замикаючої, з незмінною гарбузової флягою через плече, з якої пригощав спраглих виноградною настоянкою. Він, як і Іскуя, випромінював бадьорість, жартував, залагоджував суперечки, намагався і в цьому становищі встановити такий триб життя, за якого на частку кожного випадало певне завдання. Так, наприклад, шевці взяли на себе обов'язок терміново лагодити взуття під час привалів, і таку допомогу надавали багато ремісників.

Товмасян був єдиним священиком серед вигнанців: усіх католицьких і григоріанських панотців викрали в перші два дні депортації. Тому пастор вважав своїм обов'язком піклуватися про душі всіх своїх побратимів. І щоб підтримати в

них сили, він застосовував свою власну тактику. Нестерпна була тільки безцільність існування, він знав це по собі. Ось чому він весело й упевнено твердив:

– Завтра до вечора будемо в Мараші. А там усе зміниться, я впевнений. Імовірно, нас протримають там досить довго, поки не буде віддано наказ повернути нас додому. І ми повернемося, немає жодних сумнівів. Уряд у Стамбулі не може погодитися з тим, що тут відбувається. Врешті-решт, у нас є свої депутати і національний комітет. Консули також, певна річ, здіймуть галас. За два-три тижні все владнається. Найголовніше, щоб ми прийшли в Мараш здоровими, будьмо ж бадьорими та сильними.

Від таких промов ставало легше на душі навіть тим, хто за природою був песимістом, або ж був досить розумним, аби не вірити в непричетність центрального уряду. Схудлі обличчя світлішали. Чудесно перетворювала їх не тільки картина сприятливого майбутнього, але і визначеність: «Завтра ми будемо в Мараші».

Під час тривалого привалу виявилося, що молодий офіцер, котрий командував турецьким конвоєм, чудова людина. Коли солдати закінчили варити їжу, він із власної волі запропонував священику паку-термос для ешелону. Завдяки цьому з'явилася можливість готувати гарячу їжу для втомлених і виснажених. А оскільки передбачалося, що завтра вони прийдуть у Мараш, то й не берегли їстівні припаси. Попоївши, люди кілька годин ішли легко й упевнено. І пізні-

ше, ввечері, коли розбили просто неба табір і напівпритомні від смертельної втоми мандрівники розтягнулися на ковдрах, від душі дякували Богові за те, що перший день пройшов майже гладко.

Неподалік від табору було велике село, називалося воно Тутлісек. Вночі звідти прийшли місцеві горяни провідати конвоїрів-турків. Господарі і гості чинно сиділи пліч-о-пліч, велично курили і, мабуть, вели бесіду про щось важливе. На ранок, коли зейтунці прокинулися і пішли напувати свою худобу, стада не виявилося.

Так почався цей важкий день. Потім, на другій годині маршу, впав замертво старий. Колона зупинилася. Й ось тут молодий офіцер, такий, здавалося, доброзичливий, під'їхав і люто скомандував:

– Уперед!

Кілька людей із колони намагалися підняти нещасного та понести. Скоро, однак, їм довелося опустити старого на землю. Жандарм штовхнув його ногою:

– Встати негайно, встати, шахраю!

Дід не ворушився, очі його закотилися, рот був відкритий. Жандарм зіштовхнув мерця в канаву. Офіцер став підганяти застиглу колону:

– Не зупинятися! Заборонено! Вперед, уперед!

Ні вмовляння Арама, ні журливі волання родини мерця не допомогли: начальник конвою відмовився взяти тіло з собою, не дозволив навіть хоча б нашвидкуруч закопати його.

Родичі трохи підняли голову небіжчика та поклали по боках два великих камені: довелося цим вдовольнитися, скласти руки на грудях вони вже не встигли: відчайдушно лаючись, заптії з кийками накинулися на шеренгу, що гаялася. Колона збурилася і кинулася навтьоки, втеча припинилася, лише коли труп залишився далеко позаду. Над ним кружляли хижі птахи з вершин Тавра.

Ще не минувся жах від цієї першої людської жертви, як ешелон нагнав яйлі – незграбний візок із двома кіньми. Вигнанці змушені були зійти з вузького путівця на заболочене поле. В яйлі сидів дебелий панок років двадцяти п'яти, його пальці були внизані перснями. Вилискуюча камінцями рука простягнула начальнику конвою документ на гербовому папері. Посвідчення зі штампом і печаткою наголошувало, що пред'явникові цього дано право вибрати собі для домашньої обслуги одну або кількох вірменок. А позаяк транспорт зупинився в натовпі дітей-сиріт, то ласкаво-меланхолійний погляд вершника впав на Іскую. Він вказав на неї тростиною і, посміхаючись, поманив до себе. Цей розбещений панок не вважав себе мисливцем за жінками, навпаки, він вважав себе визволителем, адже був готовий позбавити сумної долі одне з цих злощасних створінь, оселити у себе, в зразковій родині, в міському будинку під належною охороною. І як же він здивувався, коли ощасливлена цим вибором красуня не кинулася в його рятівні обійми, а з гучним вереском «Арам!» утекла. Візок рушив за втікачкою.

Ймовірно, ніякі доводи, за допомогою яких священик намагався рятувати сестру, не допомогли б, до того ж він припустився помилки: став доводити, що Іскую не можна перетворювати на служницю, позаяк вона здобула європейську освіту. Цим він не остудив благодійника, а лише розпалив. І тільки рішуче втручання начальника конвою поклало край суперечкам. Не довго думаючи, він розірвав папірець завзятого шукача наречених, сказавши, що тільки він, відповідальний за етап начальник конвою, має право вирішувати долю вигнанців. І якщо ефенді негайно не забереться звідси, то буде заарештований разом зі своїм яйлі. Для більшої переконливості офіцер стьобнув батогом одного з його коней. Ображений у своїх найкращих почуттях, гладкий благодійник помчав геть.

Від цієї пригоди Іскуя швидко очуняла. Все, що сталося, здалося їй фарсом, який не має до неї жодного стосунку. Згадуючи кумедні подробиці, вона заливалася сміхом. Незабаром, однак, у неї зникло бажання сміятися. Біда прийшла в другій половині дня, коли у дітей стали кровоточити стерті до крові ніжки. Дивна річ: біль дійшла до свідомості дітей не поступово, а раптово, й у всіх одразу. Звідусіль, розриваючи серця жінок, лунали стогони, плач і схлипування малюків. Але добросердий начальник в одному пункті був невблаганний. Він не дозволяв зупинятися та затримуватися, крім належних на шляху привалів. Командир отримав наказ до вечора доправити ввірений йому етап у Мараш. І хоча в інших

питаннях часто чинив на власний розсуд, саме цей пункт наказу прагнув виконати точно. Забрав він це собі до голови з честолюбства, тож годі було й думати про привал, під час якого можна було б змастити хворі дитячі ніжки оливковою олією або застосувати інші болезаспокійливі засоби.

– Нічого не допоможе! Прийдете в Мараш, там і будете лікуватися. Вперед!

Доводилося нести декотрих дітей на руках. Робила це і слабенька Іскуя, поки її саму не спіткала важка біда. Брат неодноразово вмовляв сестру не залишатися весь час у кінці колони з дітьми. Це було найнебезпечніше місце, бо колону замикали конвоїри, котрі супроводжували етап, і будь-яка цікава голота, що збігалася із сіл. Але Іскуя вважала своїм обов'язком ні на мить не залишати дітей, тим більше що вони з кожною миттю слабшали і ледве переставляли ноги. Інші вихователі часто відлучалися, тоді як Іскуя залишалася сама і, пускаючи в хід все своє мистецтво, намагалася змусити дітей, котрі плачуть, рухатися вперед.

Через ці постійні прикрі затримки в колоні раз по раз виникав досить великий розрив між її основною частиною й ар'єргардом. Одного разу в таку мить, коли Іскуя з дітьми відстала від своїх, її раптом хтось схопив ззаду за плечі. Панночка закричала і стала вириватися. Над нею виникло страшне, покрите щетиною обличчя з вибалушеними очима, з відкритим ротом, з якого виривалося хрипке, смердюче дихання. Дівчина ще раз пронизливо зойкнула, потім мовч-

ки стала відбиватися від ґвалтівника, від слинявого рота, від брудних лаписьк, котрі зривали з неї плаття, оголювали груди. Юнка втрачала сили. Обличчя над нею росло, набувало розмірів гори, гігантського пекла, що невпинно змінюється. Її обволікало огидне дихання. Брунатні лаписька жбурнули дівчину додолу. На щастя, на відчайдушний зойк дітей прискакав начальник конвою. Гультяй кинувся навтьоки, але офіцер устиг ударити його по потилиці шаблею плазом.

Іскуя зібралася з силами. Плакати вона вже не могла. Спочатку панночка помітила тільки, що ліва рука у неї втратила чутливість, тому, ймовірно, що довелося відчайдушно відбиватися. «Немов оніміла», – подумала дівчина. Але раптом руку пронизав обпікаючий, вражаючий біль. Пояснити братові, звідки взявся раптом цей біль, Іскуя не зуміла. Овсанна й Арам підтримували родичку всю дорогу. А та не зронила ні звуку. Всі почуття в ній згасли. Як юнка зуміла доволоктися до Мараша, залишилося загадкою навіть для неї самої.

Коли місто вже виднілося, Арам Товмасян у розпачі підійшов до офіцера та наважився звернутися з запитанням: скільки часу дозволено вигнаним пробути в Мараші. Офіцер відповів прямо, що це залежить тільки від мутесаріфа, але що на кілька днів вони, либонь, затримаються, позаяк більшість попередніх ешелонів ще в місті. Очевидно, має бути перерозподіл тих, кого висилають.

Арам став благати:

– Ви ж бачите, в якому стані мої сестра та дружина. Доз-

волю собі звернутися з проханням: відпустіть нас сьогодні ввечері в американську місію!

Молодий офіцер довго вагався. Зрештою жалість до бідної Іскуї взяла гору над страхом перед начальством, і він тут же, не сходячи з коня, виписав пропуск для Арама й обох його супутниць.

– Я не маю права відпускати вас. Якщо попадетеся, мене притягнуть до відповідальності. Наказую щодня являтися сюди, до табору.

Батьки-місіонери прийняли трьох своїх вихованців і учнів із ніжністю та сумом. Вони присвятили все своє життя християнському народу Вірменії. І раптом вдарив грім, який, можливо, був тільки провісником масового винищення.

До Іскуї негайно викликали лікаря. Дуже молодого і, на жаль, недосвідченого. Він розгублено вертів руку дівчини, від цього нестерпно хворобливого обстеження й усього пережитого Іскуя на кілька хвилин знепритомніла.

– Перелому немає, – заявив медик. – Однак рука якось дивно вивернута та викривлена. Вся біда в тому, що, ймовірно, пошкоджене плече.

Лікар наклав велику тугу пов'язку та прописав болезаспокійливі ліки. Бажано, сказав він, аби плече хоча б тижнів зо три перебувало в стані повної нерухомості. Тієї ночі Іскуя не склепила повік. А Овсанна в тій же кімнаті, яку відвели їм обом, впала в сон, схожий на непритомність. Тим часом Арам Товмасян сидів за столом із місіонерами й обміркову-

вав з ними, як бути далі.

Усі виступи звелися до одного, і ректор, преподобний Е. С. Вудлі, підсумував:

– Хай діється воля Божа, але ти не можеш іти далі з етапом. Овсанна й Іскуя загинуть раніше, ніж ви дійдете до Алеппо. Крім того, ти ж не постійний житель Зейтуна, туди спрямували тебе ми.

Пастор Арам переживав найважчий у його житті поєдинок, двобій із совістю.

– Як же я можу покинути свою громаду зараз, у хвилину найважчого для неї випробування?

Йому відповіли запитанням: скільки протестантів у ешелоні? Арам зізнався, що більшість тих, кого депортують, за малим винятком, належать або до старовірменської, або до уніатської церкви. Але це не тішить.

– За цих умов я не маю права діяти формально. Я – їхній єдиний духівник.

Е. С. Вудлі намагався заспокоїти підопічного:

– Ми пошлемо з ними іншого. А ти йди на батьківщину. Там ти будеш чекати, поки ми не призначимо тебе в іншу парафію.

– А що буде з дітьми? – зі стогоном вирвалось у Арама.

– Від того, що ти підеш з ними на смерть, дітям не допоможеш. Зейтунський сиротинець був заснований нами. Ти виконав свій обов'язок, доставивши сиріт у Мараш. Інше – наша турбота. Тобі нема чого більше цим перейматися.

Але голос мучительки-совісті не вгавав.

– Хіба я не маю обов'язків, вищих за мій безпосередній?

Ректор Вудлі почав втрачати терпіння, хоча в душі порадів словам Арама.

– Невже ти гадаєш, Араме Товмасян, що ми спокійно поставимося до долі нашого закладу? Останнє слово ще не сказано. А ти, мій хлопчику, стоїш у нас на дорозі. Як зейтунський священик ти скомпрометований, затямив? Отже, я офіційно усуваю тебе з посади директора сиротинця.

Арам усвідомлював, що, якби в нього залишилися сили стояти на своєму ще кілька хвилин, Вудлі більше не протестував би проти його волі і благословив священика на християнський подвиг. Але Арам промовчав і піддався аргументам свого духовного батька. Він вважав, що зробив це заради Овсанни й Іскуї. І тим не менше щоразу, як приходив до тями від своїх неспокійних і строкатих снів, його глибоко мучила свідомість, що це – поразка, що пастир зрадив свій обов'язок. І його охоплював сором за свою слабкість.

Наступного ранку преподобний Вудлі в супроводі консульського агента США подався до мутесаріфа і виклопотав пропуск до Йогонолука для Іскуї та подружжя Товмасянів. Пропуск був дійсний тільки чотирнадцять днів і зобов'язував за цей час доїхати до місця призначення. Довелося на третій день виїхати, незважаючи на важкий стан Іскуї. Існував коротший шлях, через Багче, найближчу станцію анатолійської залізниці. Але Товмасянам наполегливо не ради-

ли ним скористатися, позаяк шлях на Тавр був перевантажений солдатськими ешелонами, що прямують у Четверту армію Джемаль-паші. Заради обережності, особливо жінкам, краще уникати зустрічей із військовими. Пастор Арам, в усьому довірившись місіонерам, не заперечував і проти запропонованого ними маршруту.

Замість того щоб їхати потягом, їм належало відбути багатоденний виснажливий шлях спочатку через перевал в Айнтаб, потім звивистою стежиною через Тавр униз, в Алеппо.

Батьки-місіонери дали Араму екіпаж із двома кіньми й одним запасним, на якому можна було їхати й верхи. Водночас вони телеграфом просили своїх представників в Айнтабі тримати напоготові свіжих коней.

Не встигли Товмасяни виїхати за околицю Мараша, як почули за собою волаючі голоси та благальні зойки, які заглушав цокіт копит. Навздогін за екіпажем бігли, жалібно голосячи, Сато, дівчинка із сиротинця, і двірник Геворк. На щастя, був ранній ранок, вулиці були порожні і сцену цю ніхто не бачив. Священику нічого не залишалося, як прийняти неочікуваних попутників, хоча приємного в цьому для нього було мало. Обидвоє були не цілком нормальні. Маленька, квола Сато, хрест зейтунського притулку, була дитиною, важкою у вихованні. Кожні три-чотири місяці Сато оволодівала пристрасть до швендяння. Вона пропадала на кілька днів, потім поверталася здичавіла, брудна, вошива, але принишкла. Коли на Сато находило таке, впоратися з нею було

неможливо. Дитина втрачала мову й інші, з трудом прищеплені їй навички. Тримати дівчинку під замком було безглуздо: Сато, як привид, проходила крізь стіни. Якщо ж їй не вдавалося втекти, вона ставала справжнім бісеням, наводила жах на весь будинок своїми геніальними за винахідливістю злісними витівками та збоченою жорстокістю. Пом'якшувала цю хвору душу одна лиш Іскуя, можливо, навіть зцілювала, причому зовсім не вдаючись до якихось виняткових методів виховання. У педагогіці Іскуя тямила дуже мало. Просто дівчинка перейнялася до неї всепоглинаючою любов'ю. Іноді це почуття затуманювало хворий мозок Сато, у неї бували спалахи важких ревнощів і, що найнебезпечніше, почуття самознищення. Зараз вона бігла за екіпажем у своєму широкому халатику, що розвівався на вітрі, і безперервно кричала на бігу:

– Кючук-ханум, маленька панночко! Сато одну не кидати, не кидай, будь ласка!

Це жалюгідне людське дитинча, ця дрібнота дивилася на них розширеними від смертельного жаху і все ж нахабними очиськами, випромінюючи таку рішучість і силу, що встояти перед потворкою було неможливо.

Іскуя й Овсанна ніколи не могли здолати в собі якусь огиду до Сато, а часом і страх. Навіть чисто вимита та зачесана, вона була їм фізично гидка. Й ось, хоч і обтяжливий був це додаток, дівчинку примостили на задньому сидінні екіпажа. Двірник Геворк сіл на передок із кучером.

Підлітком, під час однієї з численних «пригод», Геворк отримав удар прикладом по голові. З того часу він став тихим дебілом і затинався. Коли ж у ньому прокидалася пристрасть до танцю, як у Сато – пристрасть до мандрів, – з ним також нічого не можна було вдіяти. Це урочисте безумство, за яке він і отримав прізвисько «танцюрист», було тихою, цілком нешкідливою манією. Проявлялася вона рідко, переважно в миті збентеження. У звичний час Геворк сумлінно виконував обов'язки опалювача, водоноса, дроворуба, садівника і з мовчазною ретельністю працював за двох.

«Скільки повноцінних дітей і дорослих можна було б врятувати, а Бог посилає мені малолітню злочинницю та недоумка», – подумав Арам. Він побачив у цьому багатозначну відповідь, кару за його байдужість, відступництво перед зейтунцями.

У візку Сато бурхливо та недоречно веселилася, штовхала своїми гострими колінами Іскую, реготала, без угаву торохтіла, немов день вигнання був радісним, святковим днем. Дівчинці, вочевидь, ніколи не траплялося їздити на конях. Висунувши худеньку ручку з потворними широкими нігтями за край візка, вона з насолодою занурювала її в струмінь повітря, як занурюють кінцівку в прохолодні струмені води за кормою. Супутників дратувала ця її життєрадісність, що б'є через край. Іскуя відсунулася від сусідки. Священик, котрий їхав верхи біля екіпажа, пригрозив Сато викинути її геть або зв'язати дівчинці руки, якщо вона не вгамується.

Важка дорога до Айнтаба (довелося двічі ночувати у кепських сільських халупах) протікала без надзвичайних подій. В Айнтабі вони залишалися три дні. Місцеві вірмени, отримавши телеграму від преподобного Вудлі, приготували новий транспорт для Товмасянів.

Але після того як напередодні в місто прибув перший зейтунський етап і айнтабські вірмени побачили на власні очі нещасних вигнанців, вони впали у відчай і стали чекати свого кінця. Майже ніхто не виходив із дому. Ширилися страхітливі чутки. Подейкували, що уряд має намір вчинити над Айнтабом коротку розправу: вірменський квартал просто випалять, а жителів перестріляють.

І все ж громада поставилася до священика та його сім'ї з небуденною увагою. Здавалося, в порятунку постраждалих вони сподівалися знайти і власне спасіння. Арам спробував було прилаштувати Сато в місті, але та з таким жахом вчепилася в Іскую, що священик знову посадив дикунку на заднє сидіння екіпажа.

До Алеппо все йшло добре, незважаючи на те, що вони чотири дні таємно перебиралися через перевали Тавра, з великими труднощами діставали на станціях коней і двічі ночували в порожніх коморах. Але велике місто з його величезним ринком, забрукованими вулицями, безліччю палаців, адміністративних і військових будівель, прекрасними садами, розкішними іноземними місіями, готелями, заїздами – стало відпочинком для занепалих духом і виснажених

вигнанців. Незважаючи на суворий обшук, який вчинили заптії на заставі, після кількох тривожних хвилин (Сато та Геворка Товмасянам вдалося провести із собою, видавши їх за слуг) вигляд вулиці і байдужого людського потоку, що пливе нею, створював у цих невільних людей відчуття уявної свободи.

Однак прийом місіонерів і керівників вірменської громади сильно відрізнявся від зустрічі, наданій у Мараші й Айнтабі. Тутешні місіонери були настільки обтяжені справами, обов'язками та турботами, все відбувалося у них так бюрократично, що Арам не захотів вдатися до їхньої допомоги. Він тільки випросив для себе і своєї сім'ї дві скромні кімнатки.

Вірменська громада в Алеппо славилася своїм багатством, і тому тутешні вірмени були черствішими та боягузливішими, ніж скромні жителі Айнтаба. Тутешнім вірменам було страшніше, ніж тамтешнім, – вони більше втрачали. І ще одна обставина: ледь священик згадував про Зейтун, то помічав, що вже сама назва цього зачумленого місця наганяє страх на його столичних одноплемінників. Очевидно, їм не хотілося мати офіційні взаємини з людьми, котрі були затавровані як злісні бунтівники. Поява зейтунського пастора серед них могла накликати неабиякі неприємності. Зараз, аби вціліти, потрібно проявляти надфанатичну відданість державі і не заводити сумнівних знайомств. Священику запропонували грошову допомогу – нічим більше зарадити вони

йому не можуть. Той подякував і відмовився.

Часу було обмаль, і Араму довелося винайняти на стоянці одну з безлічі яйлі, що чекали клієнтів. Спочатку візник навідріз відмовився їх везти. До самого узбережжя, та ще й за Антіохію! Обурений такою дурницею він навіть схопився за феску. Потім після довгих клятв і запевнень – «іншалла!» й «алла Білір!»[40] – виторгував свою ціну і зажадав дві третини наперед, що і отримав. Утім, всі інші візники взяли б стільки ж, священик це знав.

Арам вибрав дорогу на Александретту, хоч це були манівці і доводилося для безпеки робити гак. Він сподівався, що через півтори доби безперервної їзди вони доберуться до рогачки на Антіохію, а через добу будуть уже вдома.

Але першого ж дня, перед самим заходом сонця кучер зліз із передка, похнюплено обстежив копита коней, колеса, осі й оголосив, що з нього досить: коні загнані, візок перевантажений, і він не годився возити по світу якихось там вірменів. Йому буцімто потрібно негайно ж повернутись назад, щоб ще завидна встигнути в Туронт, де у нього живуть родичі. Жодні благання не допомогли, не подіяла навіть досить суттєва надбавка плати за проїзд. Турок великодушно визнав, що свої гроші він отримав, а більше, мовляв, йому не треба. Він навіть готовий задарма довезти клієнтів до Туронта, де вони якнайкраще виспляться на справжніх ліжках, у розкішній оселі його родичів. Священик замахнувся було пали-

---

[40] *Іншалла, алла Білір* – слава Богу, Богу відомо (*турец.*).

цею і, мабуть, провчив би нахабу, якби Овсанна не схопила чоловіка за руку.

А кучер викинув з яйлі всі речі, натягнув віжки – і зник, залишивши п'ятьох змучених людей у цьому порожньому та безрадісному краю.

Вони ще годину йшли вперед в надії, що на горизонті з'явиться якесь село або хтось підвезе. Але куди не глянь – одна порожнеча: ні возів, ні комори, ні куреня, ні села. Ще одну ніч довелося спати просто неба, а тяглася вона довше за першу, бо ніхто її не передбачав.

У химерному світлі місяця вигин дороги зловісно поблискував, немов лезо шаблі. Подорожні влаштувалися подалі від битого шляху, просто на голій землі. Але матір усього сущого – земля – не приголубила вірменів. Знизу, крізь розстелені ковдри проступала волога, а над ними саваном звисало свербляче болотяне повітря, в якому співали свою отруйну пісню комарі.

Геворк і священик стерегли сплячих, пастор не випускав із рук карабін, яким забезпечили його батьки-місіонери в Мараші. Останні п'ятдесят годин до Йогонолука були найважчими. Справжнє диво, що з Овсанною не сталося нещастя, а Іскуя не зламалася. Священик припустився помилки: замість того щоб продовжувати рухатися битим шляхом, він занадто рано звернув на вузьку дорогу, що вела на південний захід. Через кілька миль вона обірвалася. Й ось почалися нескінченні пошуки та блукання. На останньому

відтинку цього тернистого шляху їх виручила надзвичайна фізична витривалість Геворка. Він почергово ніс жінок на своїй спині. Манаття вони скоро покинули на дорозі. Пастор важко крокував попереду, зосередивши свою увагу тільки на тому, щоб не втратити орієнтир, яким служили хмари над прибережним гірським кряжем. Раз по раз їм траплявся путівець, за яким можна було пройти шмат дороги і перебратися гнилими дошками через водостік. Час від часу їх підвозила чиясь фіра, запряжена волами. Люди подорожніх не кривдили. Навіть мусульмани, котрі зустрічалися їм дорогою, ставилися до мандрівників доброзичливо, давали питну воду і сир. Але якби на прочан напали, вони не в силах були б боронитися. Бо вже не відчували болю, не помічали, що у них кровоточать ноги, тупцювали, хитаючись, як у дурмані, як у пеклі. Навіть міцний Арам ішов гойдаючись, із затуманеною свідомістю, занурений у хиткий світ примарних образів. Іноді він чомусь голосно сміявся. Вражаюче витривалою виявилася Сато. Часто ступаючи своїми до синяви відтоптаними ногами, вона бігла підтюпцем за Іскуєю, немов тренувалася в цьому під час втеч із притулку.

Коли Багратян побачив на церковних сходах утікачів, вони перебували в стані немічної відчуженості. Але подорожні були молоді, порятунок прийшов несподівано, перед ними світилися добрі старечі обличчя батька, священика, лікаря, їм говорили ласкаві слова, їх обвівало теплом батьківщини, тому мандрівники швидко отямилися, і надлюдська вто-

ма моментально змінилася бурхливим пожвав-ленням.

Пастор Арам повторював:

– Не порівнюйте це з колишніми погромами… Це – набагато гірше, набагато нестерпніше, нещадніше, ніж усі погроми, і, головне, триває набагато довше. Це не зникає ні вдень, ні вночі…

Він стиснув пальцями скроні.

– Ніяк не можу впоратися з собою. Діти весь час стоять перед очима… Тільки б Вудлі вдалося їх урятувати…

Доктор Алтуні мовчки обстежив руку Іскуї, інші розпитували Арама. Запитання, цілком природно, сипалися з усіх боків:

– Чи можна чекати, що вони обмежаться тільки Зейтуном?

– Далебі, вже й Айнтабська громада крокує трактом?

– Що чути в Алеппо?

– Чи є якісь звістки з інших вілаєтів?

– А ми?

Лікар розмотав бинт і обмивав теплою водою набряклу руку Іскуї. Він іронічно засміявся:

– Куди ж ще нас засилати? На Муса-Дагу ми і так уже вигнанці.

З майдану в кімнату увірвався гомін голосів. Тер-Айказун припинив балачку. Він підняв на Ґабріеля свої лагідні та вольові очі:

– Будьте ласкаві, Багратяне, скажіть людям на площі кіль-

ка заспокійливих слів, аби вони розійшлися нарешті по домівках.

Чому Тер-Айказун доручив це Ґабріелю, парижанину, в котрого не було ніяких точок дотику з тутешніми сільськими жителями? Розмовляти з односельцями мав би мухтар Кебусян – це його справа. А може, священик переслідував своїм проханням якусь потаємну мету?

Багратян боявся і соромився. Але все ж таки послухався Тер-Айказуна, тільки повів із собою за руку Стефана. Вірменська була, правда, його рідною мовою, але в першу мить, коли потрібно було промовляти до натовпу (тим часом той зріс уже до півтисячі), він вважав свій виступ нетактовним, недозволеним втручанням. Йому чи не легше було б висловлюватися турецькою, військовою мовою. Але важко було тільки почати, потім склади самі собою вляглися в слова, давня мова ожила в чоловікові, дала паростки та пагони.

Він попросив жителів Йогонолука й інших селищ, котрі чомусь тут опинилися, спокійно розійтися по домівках. У Зейтуні – і більше ніде – сталися порушення закону, справжню причину яких ще треба буде розслідувати. Кожен вірменин знає, що Зейтун споконвіку був на особливому рахунку. Мусадагцям, позаяк вони живуть у зовсім іншому районі і ніколи політикою не займалися, ніщо не загрожує. І все ж саме в такі часи, як зараз, треба свято дотримуватися спокою та порядку. Він, Багратян, потурбується про те, щоб у селах регулярно поширювалися повідомлення про всі най-

важливіші події. Якщо буде треба, всі громади зберуться на сходини, щоб обговорити своє майбутнє.

На свій подив, Ґабріель відчував, що промовляє впевнено, знаходить потрібні слова, які діють на слухачів заспокійливо. Хтось навіть вигукнув:

– Хай живе сім'я Багратянів!

Але десь жіночий голос простогнав:

– Господи, що ж з нами буде!..

Хоча натовп і не пішов із майдану, він розбився на купки і більше не тримав в облозі церкву. З трьох заптіїв залишився один тільки, Алі Назіф, інші дременули, а той тинявся по селу. Ґабріель підійшов до урядника. Останнім часом рябий жандарм, либонь, не знав, як бути з ефенді: чи вважати його шляхетною особою, чи невірною свинею, з якою через те, що за розпорядженням згори змінилася ситуація, і розмовляти нічого. Помітивши розгубленість жандарма, Багратян вирішив триматися з ним пихато.

– Тобі відомо, хто я такий. Я для тебе – особа вищестояча, начальство, я – офіцер армії.

Алі Назіф став струнко. Ґабріель багатозначно підніс руку до кишені.

– Офіцер не дає бакшиш. Але ти отримаєш від мене ці два меджидії в оплату за неслужбове доручення, яке зараз тобі дам.

Алі Назіф продовжував стояти струнко, щоб не залишалося жодних сумнівів у його готовності до послуг. Багратян

кивнув, що той може стати «вільно».

– Останнім часом я помічаю нових людей серед ваших заптіїв. Ви отримали поповнення?

– Нас було занадто мало, ефенді, для такої важкої служби і далеких відстаней. Тому наш пост і посилили.

– Справді з цієї причини? Гаразд, можеш не відповідати. Ну, а як ти отримуєш накази, платню й усе інше?

– Один із наших хлопців щотижня їздить верхи до Антак'ї і звідти привозить нам накази.

– Так ось, слухай неслужбове доручення, Алі Назіфе! Якщо отримаєш якийсь наказ або дізнаєшся від свого командування хоч щось важливе для тутешньої округи – ти мене розумієш? – то негайно з'явишся до мене додому! А там отримаєш суму втричі більшу за ту, що отримав зараз.

І так само гордовито Багратян повернувся до жандарма спиною та пішов назад до захристя.

Доктор Алтуні скінчив обстеження і, гірко посміхнувшись, зауважив:

– У Мараші у них є велика лікарня, медична бібліотека, а цей, з дозволу сказати, віслюк, мій колега, не зміг вправити руку. Чого ж вимагати від мене, коли я не маю жодних медичних інструментів, крім іржавих щипців зубодера. Доведеться накласти двосторонню шину на ушкоджену руку, вигляд у неї жахливий. Хворій потрібна приємна кімнатка, постільний режим і догляд. Все це потрібно і твоїй дружині, Араме!

Старий Товмасян не тямився від того, що відбувається.

– У мене так тісно стало з того часу, як я продав будинок. Як ми розмістимося?

Ґабріель одразу ж запропонував мадемуазель Товмасян кімнату в своєму будинку: з неї відкривається гарний вигляд на гори. А догляд буде таким, як накаже доктор Алтуні. Той щиро зрадів:

– Goh em, я задоволений, друже! Але цю бідолаху Сато ти вже також візьми, заради мене, щоб мої вельмишановні пацієнти були в одному місці. Мої старі ноги скажуть тобі за це спасибі.

Так і вчинили. Арам та Овсанна пішли з батьком, прихопивши з собою Геворка-танцюриста, котрому старий Товмасян мав намір знайти заняття і в будинку, і в майстерні.

Стефана же Ґабріель послав уперед попередити Жульєтту. Засапавшись, хлопчик вбіг у будинок.

– Мамо, мамо! Якби ти знала, що сталося! До нас зараз прийдуть гості. Мадемуазель Іскуя, вона сестра священика із Зейтуна, і дівчинка з розбитими у кров ногами.

Жульєтта була вкрай схвильована цією звісткою. Ґабріель ніколи без попередження не приводив гостей в оселю. Коли справа торкалася стосунків з людьми, він не почувався впевнено, особливо якщо це були його одноплемінники. Але коли через десять хвилин той з'явився в супроводі Іскуї, подружжя Алтуні та Сато, Жульєтта була сама доброта. Як більшість вродливих жінок, вона була чутлива до жіночої

чарівності, особливо юної. Зовнішність Іскуї зворушила пані Багратян, пробудила сестринські почуття, бажання прийти на допомогу молодшій. Віддаючи розпорядження з облаштування гостей, вона подумки із задоволенням зазначала: «Ця вірменка і справді якась особлива. Такі тонкі риси обличчя серед них зустрічаються вкрай рідко. Навіть у лахмітті вона виглядає благородно. І здається, як для дикунки доволі пристойно розмовляє французькою».

Кімнату швидко привели до ладу. Жульєтта сама принесла Іскуї різні дрібниці аж до мереживної нічної сороч- ки з власного гардеробу. І без вагань пожертвувала парфуми та туалетну воду, хоч ці скарби були зараз незамінними.

Ганьблячи марашських лікарів – таке ж велике місто, – Алтуні знову оглянув руку Іскуї.

– Боляче тобі, любонько?

– Ні, зараз зовсім не боляче, ось тільки таке відчуття… тупе таке, – вона затнулася, підшукуючи слово, – відчуття бездушності.

Старий лікар усвідомлював, що його знань тут недостатньо. Проте наклав велику пов'язку – інакше вчинити не міг, – що обвивала плече до самої шиї. При цьому стало помітно, як упевнено працюють його старечі пальці в темних зморшках.

Незабаром Іскуя лежала на м'якій постелі, доглянута та спокійна. Жульєтта допомогла їй зручніше влягтися і зібралася йти.

– Якщо вам щось знадобиться, дитинко, потрусіть якнайдужче цей великий дзвіночок. Їжу принесуть у ліжко. Але я і сама зазирну до вас.

Іскуя підвела на Жульєтту очі: то були очі її народу, з яких усе ще дивилася лячна далечінь, а не радість повернення.

– О, спасибі, мадам!.. Мені нічого не знадобиться… Дякую, мадам…

І раптом сталося те, чого не траплялося з нею в страшний зейтунський тиждень, ні на етапі, ні під час мандрівки в Йогонолук. З очей юнки потекли сльози, це не були судомні ридання, а лиш плач без схлипувань, невгамовний і рівний потік, що звільняє від заціпеніння, безкрайній і безрадісний, як степ на сході, звідки вона прийшла. Ридаючи, Іскуя повторювала:

– Даруйте, мадам… Це я ненавмисно…

Жульєтті дуже хотілося стати перед нею на коліна, поцілувати дівчинку, назвати янголом. Але щось унеможливлювало такий прояв звичної ласки. Відчуженість, в яку панночка ще була занурена, чи пережите, від пут якого вона ще не зуміла звільнитися?

Пані Багратян не наважилася дати волю пориву ніжності. Вона лише обережно погладжувала Іскую по волоссю і мовчки чекала в її узголів'ї, поки очі безгучно ридаючої дитини не заплющив сон, поки та не занурилася в милосердну порожнечу.

Матінка Антарам промила і перев'язала рани на ногах Са-

то. Потім дівчинку поклали в ліжко в одній із кімнат для слуг. Та тільки-но вона заснула міцним сном, як залунали несамовиті крики. Всі ці дні вона жодного разу не проявила страху, а зараз, мабуть, уві сні, в цьому відображенні життя, Сато роздирали тисячі страхів. Її будили, але це не допомагало. Дитина засинала непробудним сном і через якийсь час знову починала стогнати та нестямно волати. Іноді цей протяжно виючий голос ніби чіплявся за рятівне ім'я: «Кючук-ханум!»

Коли з далекої кімнати долинули ці страшні звуки, Жульєтта вийшла на ґанок будинку і зустріла там сина. Стефан весь тремтів. Усе нове, невідоме, небезпечне породжувало в ньому бурхливий відгук. У листопаді підліток відсвяткував свій тринадцятий день народження, вступивши в той вік, коли кожного хлопчика вабить усе виняткове. Навіть коли спостерігав з вікна сильну грозу та зливу, в ньому спалахувало бунтарське бажання, щоб сталося щось надзвичайне.

Й ось він прислухався, завмираючи від солодкого жаху:

– Мамо, ти чуєш, як Сато кричить?

«Очі Іскуї, у мого хлопчика очі Іскуї!» – осяяла Жульєтту думка, і в цю мить просвітління, наче при спалаху блискавки, вона раптом усвідомила всю безмірну складність життя. Матір уперше охопив величезний страх за Стефана. Вона повела його в свою кімнату, притисла до грудей, а далекі зойки Сато все ще ворохобили тихий передпокій.

Пізно ввечері Ґабріель запросив до себе священика Тер-

Айказуна, доктора Петроса Алтуні й аптекаря Грікора.

Вони сиділи вчотирьох, з чубуками та цигарками, в слабо освітленому селамліці. Багратяну хотілося почути від цих освічених і дуже гідних стовпів місцевої громади, як вони оцінюють становище, як планують діяти в разі наказу про депортацію і як можна запобігти смертельній небезпеці, що нависла над жителями Муса-Дага.

Він нічого у них не випитував. Тер-Айказун уперто мовчав. Лікар оголосив, що йому вже шістдесят вісім років і без того залишилося жити якихось два-три роки. А якщо чомусь кінець настане раніше, то тим краще! Смішний той, хто чіпляється за якісь жалюгідні місяці. Все життя того не варте! Головне – якнайдовше оберігати людей від страхів. У цьому він бачить свій найперший обов'язок і буде виконувати його за будь-яких умов, усе інше його не стосується.

Аптекар Грікор незворушно курив свій кальян, який він із усіма застереженнями приніс із собою з дому. З багатозначним виглядом він вибирав із розпечених вуглинок одну, що йому сподобалася, і повільно притискав пальцями до грудочок тютюну в кальяні. Було це якоюсь наочною демонстрацією: я, мовляв, можу, не обсмалившись, голими руками хапати вогонь. Судячи з зизоокості мандаринського обличчя з цапиною борідкою, він був глибоко зосереджений на врочистій процедурі розкурювання кальяну і не схвалював усе, що може потривожити незворушну гармонію духу. Тільки дух визначає право справедливості, а не навпаки. Навіщо праг-

нути щось робити? Будь-яка дія сама собою призводить до кінця, одна лише думка мислить вічно. Грікор не знає, що буде. Але він твердо впевнений – в які б умови не поставило його життя, не давати доступу в свій внутрішній світ нічому випадковому, несуттєвому, навіть якщо це – жорстока життєва зміна. І в підкріплення цього справді філософського ідеалу, якому той сподівається служити до останнього подиху, аптекар процитував турецьку приказку, цілком доречну і в устах старого аги Ріфата Берекета:

– Kismetdin zyadi olmaв – усе, що здійснюється, те судилося.

Слова ці дозволяли залишити осторонь болісне нагальне питання і завести розмову про ті піднесені ідеї, що з давніх-давен відсторонені від чужого їм співчуття та холодні, як сторінки книг, на яких відображене їхнє божественне життя.

Глухим голосом аптекар називав різні вчення про приречення, він згадав про взаємозв'язок між християнством та ісламом, про Григорія Просвітителя, про Халкідонський собор, про перевагу монофізітського вчення перед католицизмом. Аптекар упивався самим звуком своїх слів. Священик тільки дивувався, звідки такі глибокі пізнання в богослов'ї в якогось аптекаря. До того ж він почув імена, дати та дивовижні висловлювання Отців Церкви, про які в роки навчання в семінарії ніколи не чув, а не чув лиш тому, що своїм існуванням вони були цілком зобов'язані творчій уяві Грікора.

«Прокляття!» – Ґабріель неввічливо тупнув ногою. Зараз

європеєць у ньому ненавидів усіх цих сновид і красномовців, котрі без боротьби занурювалися в трясовину смерті… Зневажливо махнувши рукою, він перебив Грікора:

– Панове, мені б хотілося не зволікаючи викласти думку, яка спала мені на гадку під час розмови з заптієм Алі Назіфом. Адже я ще й турецький офіцер, воював на фронті, маю бойові відзнаки за участь в останній Балканській кампанії. Як би ви поставилися до того, щоб я одягнув свій мундир і подався в Алеппо? Кілька років тому я надав невелику послугу генералу Джемаль-паші…

Старий Алтуні перервав його майже зловтішно:

– Джемаль-паша давно переніс свою штаб-квартиру в Єрусалим.

Але Багратяна не так легко було збити на манівці:

– Неважливо! Набагато впливовішим, ніж Джемаль-паша, є валі Алеппо Джелал-бей. Я з ним не знайомий, але всі ми знаємо, що він у міру своїх сил намагається нам допомогти. Якщо я прийду до нього і нагадаю, що Муса-Даг ховається на краю світу і хоча б тому не має якогось стосунку до політики, він, можливо…

Ґабріель не доказав і прислухався. Запанувала мовчанка. Тільки булькала рідина в кальяні Грікора. Минуло небагато часу, поки Тер-Айказун відклав убік свій чубук.

– Валі Джелал-бей, – він уважно оглянув співрозмовників, – безперечно, великий друг нашого народу. Він робив нам часом добро. При його правлінні можна було не боятися

найгіршого. Але, на жаль, дружба з нами не пішла йому на користь…

Тер-Айказун вийняв із широкого рукава своєї ризи складену газетну шпальту.

– Сьогодні п’ятниця. Це «Танін» від вівторка. Повідомлення надруковано дрібним шрифтом у непомітному місці. – Він прочитав, тримаючи часопис на далекій відстані від очей: – «Як нам повідомляють із Міністерства внутрішніх справ, його ясновельможність валі Алеппо, Джелал-бей, звільнений безстроково у відставку». Це все.

Розділ п’ятий
Божественна інтермедія

Герої Гомера борються за Скейські ворота[41], і кожен вважає, що від його зброї залежить результат бою – перемога чи поразка. Але битва героїв – лише віддзеркалення тієї, яку з гучними криками ведуть над їхніми головами боги, вирішуючи долі людей. Але і богам невідомо, що й їхня суперечка – тільки відображення боротьби, результат якої давно вирішений у серці Всевишнього, бо від нього виникає і спокій, і смута.

У ту саму мить, коли пастор Йоганн Лепсіус, підганяючи візника, під’їжджає нарешті до великого мосту, що з’єднує зелений Пера зі Стамбулом, вмикається автоматична сигналізація, подзвін, опускається шлагбаум, міст, затремтівши, стогнучи, ніби живий, переломлюється навпіл й обидва його металевих крила повільно розгортаються, впускаючи військовий корабель у внутрішню гавань Золотого Рогу.

– Який жах! – голосно каже німецькою Лепсіус.

Заплющивши очі, він відкидається на спинку потертого сидіння брички. Але за мить вистрибує, пхає, не рахуючи, візникові гроші і біжить сходами вниз. Послизнувшись на апельсиновій шкірці і ледве втримавшись на ногах, свяще-

---

[41] *Скейські ворота* – західні ворота Трої.

ник поспішає до набережної, де очікують пасажирів кіїки. Вибору немає – біля причалу тільки два незворушних човнярі, котрі дрімають у своїх кіїках і, либонь, зовсім незацікавлені в заробітках.

Лепсіус стрибає в кіїк і з відчаєм вказує перевізнику на Стамбул. Залишилося шість хвилин до призначеного йому прийому в сераскеріаті – військовому міністерстві. Якщо навіть човняр буде гребти щосили, мине не менше десяти хвилин, поки вони перетнуть протоку.

«На тому березі, – міркує подумки Лепсіус, – мабуть, знайдеться хоча б якийсь екіпаж». Звідти він хвилин за п'ять добереться до міністерства. Якщо обставини складуться сприятливо (п'ятнадцять хвилин мінус шість), він запізниться на дев'ять хвилин! Украй неприємно, але, може, обійдеться.

Звісно ж, обставини складаються несприятливо. Човняр веде свій кіїк, як венеційський гондольєр, і ні спонукання, ні вмовляннями порушити його незворушний спокій не можуть. Човен підстрибує на хвилях і ані руш.

– Що робити, ефенді, море входить у протоку, – пояснює загартований вітром турок. Проти долі він безсилий.

До того ж під самим носом дорогу їм перетинає рибальський катер, вони втрачають ще дві хвилини. В якомусь забутті – його ще й заколисало – Лепсіус перебирає в пам'яті все, що було.

Заради цієї однієї години побачення у військовому

міністерстві він погодився на важку подорож, їхав із Потсдама в Константинополь, день за днем бомбардував проханнями німецького посла, і не тільки його, а й представників усіх нейтральних держав. Заради цього годинами розшукував у різних домах німців чи американців, котрі прибули з глибини країни, докладно розпитував їх про перебіг подій. Заради цієї години цілими днями сидів у бюро американського «Біблійного товариства», докучав духовним сановникам, продирався закутками, всіляко петляючи, щоб вислизнути з-під опіки турецьких шпигунів, в явочні квартири вірменських друзів. І все це лише для того, щоб підготуватися до сьогоднішнього побачення. Й ось доля зіграла з ним злий жарт: він спізнюється. Чортівня якась! А скільки клопотав про це побачення капітан із німецької військової місії, такий обов'язковий! Тричі обіцяли і тричі відмовляли. Оттоманський бог війни Енвер-паша не надто церемониться з таким пересічним ворогом, як преподобний Йоганн Лепсіус.

Уже минуло десять хвилин. Енвер-паша накаже в жодному разі не приймати цього німецького інтригана, а тепер справі швах. Ну, і нехай! Мій народ також бореться за своє життя. Над ним теж заніс копита кінь вороний із вершником, «котрий має владу в своїй руці». Врешті, яке мені діло до цих вірменів!

Йоганн Лепсіус відповідає на ці брехливі розради коротким сухим плачем. Ні, мені є діло до вірменів, вони мені любі, й якщо з усією суворістю спитати серце, воно відповість,

що вірмени, як це не грішно і не протиприродно, дорожчі мені, либонь, за мій власний народ.

Із часів Абдула-Гаміда, після різанини 1896-го, після поїздки країною, з самого початку своєї місіонерської діяльності Йоганн Лепсіус відчуває, що він посланий Богом цим нещасним. Вони – його земне призначення. І перед священиком постають ці обличчя. Витріщаються величезними очиськами. Такі є у тих, кому судилося випити свою чашу до дна. Мабуть, такі очі були й у Розп'ятого. Тому, можливо, Лепсіус так любить цей народ. Ще годину тому він дивився в очі патріарху, архіпастиреві вірменів у Туреччині, точніше, раз по раз відводив погляд від очей монсеньйора Завена, в яких проглядалася безнадія. Між іншим, через цей візит до патріарха він і запізнився. Так чи інак, чоловік учинив дурість: надумав потім повернутися в Пера, в готель «Токатлян», аби перевдягнутися. Так, до патріарха належиться з'явитися в чорному, як личить протестантському пастору. Зате Енверу він не повинен нагадувати про своє звання: треба уникнути всього, що додало б цьому вирішальному побаченню хоча б тіні врочистості. Стиль панів іттіхатистів йому відомий. Буденний сірий костюм, недбалий тон, самовпевнені манери, часті натяки на сили, що стоять за ними, – ось як треба поводитися з цими авантюристами. У кінцевому підсумку винен у всьому сірий костюм Лепсіуса.

Навіщо він так довго сидів у патріарха? Треба було попрощатися вже за кілька хвилин. На жаль, слуга Божий ніколи

не вмів педантично та неухильно прагнути мети. Навіть організовуючи допомогу вірменам після абдулгамідівської різанини, він домігся успіху не тому, що дотримувався розумної політики, а тому, що несамовито гатив у всі двері. Стала в нагоді і юнацька слабкість священика, пристрасть до популярних словосполучень: «Танець смерті», «Вічний жид», «Джон Буль» тощо. Він – імпровізатор, діє під впливом миттєвостей, так, він такий, сам це знає. Ось і сьогодні не зміг вчасно піти від цього зворушливого пастиря.

– Через годину ви зустрінетеся з Енвером, – по слабкому голосу монсеньйора Завена можна було здогадатися про низку безсонних ночей, про те, що той втрачав голос у міру того, як втрачав сили його народ. – Ви зустрінетеся з цим чоловіком. Благослови вас, Боже, але і ви нічого не доб'єтеся.

– Ваша святосте, я особисто не так безнадійно дивлюся на речі, – спробував було втішити владику Лепсіус, але осікся.

Помах руки, в якому була і скорбота, і приреченість.

– Сьогодні нам стало відомо, – сказав патріарх, – що слідом за Зейтуном, Айнтабом і Марашем депортація розповсюдиться на вілаєти Східної Анатолії. Таким чином, крім західної частини Малої Азії, не постраждали поки що тільки Алеппо та прибережна смуга біля Александретти. Кому, як не вам, знати, що депортація – це особливо болісні, уповільнені та смертоносні тортури. Навряд чи хтось із зейтунців виживе.

Погляд патріарха не припускав заперечень.

– Не прагніть недосяжного, зосередьте зусилля на досяжному. Пробі, вам вдасться. Я, правда, в це не вірю – домогтися відтермінування для Алеппо та прибережної смуги. Кожен день зволікання – це досягнення. Підкресліть роль німецької громадськості та преси, яких ви будете інформувати. І головне, не моралізуйте. У таких людей це викличе тільки сміх. Не виходьте з галузі реальної політики. Погрожуйте наслідками в економіці – це діє найкраще. А тепер, сину мій, благословляю вас на вашу благородну місію! Бережи вас Христос!

Лепсіус схилився, і патріарх освятив широким хрестом голову та груди відвідувача.

Й ось сидить Лепсіус в незграбній барці, гойдаючись на хвилях Золотого Рогу, а безпристрасний перевізник задумливо загрібає веслами. Поки вони причалили, минуло більше двадцяти хвилин. Йоганн Лепсіус одразу ж помічає, що на стоянці немає жодного екіпажа. Він саркастично регоче: ні, за всією цією низкою витончено вигаданих перешкод ховається не проста випадковість! Вража сила тому весь час і плутається у нього під ногами, що він втрутився у вірменські справи, а їм визначено йти своїм плином.

Лепсіус уже не озирається на всі боки в пошуках візника, не замислюючись, біжить щодуху вперед, рослий, старий, помітний. Але користі мало: майдани та вулиці Стамбула загачені величезною радісною юрбою. Повз будинки, обвішані прапорами, повз строкато прикрашені крамниці та кав'яр-

ні пливуть, спотикаючись і відтісняючи один одного, тисячі фанатичних бевзів із широко розкритими у воланні ротами, тисячі людей у фесках і тарбушах.

Що трапилося? Невже відігнали союзників від Дарданелл?

Лепсіус згадав далекі канонади, що чутно ночами. Важка артилерія англійського флоту прокладає дорогу до Константинополя. І тут Лепсіус збагнув, що нині якась пам'ятна дата, пов'язана з молодотурецькою революцією. Ймовірно, святкують день, коли молодотурецький комітет, перебивши своїх політичних супротивників, забезпечив собі захоплення влади. Але яким би не було нині свято, голота розбишакує та гарчить. Перед офісом якоїсь фірми зібрався великий натовп. Якісь хлопці піднялися на запопадливо підставлені плечі, видерлися на карниз – мить! – і велика вивіска летить на землю.

Лепсіус, котрий потрапив у гущину юрби, питає чоловіка, що стоїть поряд без фески на голові:

– А що це все означає?

У відповідь чує, що більше несила терпіти написи чужоземними мовами. Туреччина належить туркам! Тому всі дорожні покажчики, назви вулиць і вивіски будуть відтепер писати тільки турецькою! Співрозмовник Лепсіуса (чи то грек, чи то левантинець) зловтішно сміється:

– Цього разу вони розгромили свого союзника. Це – німецька фірма.

Крізь натовп вервечкою повзуть трамваї, що затрималися дорогою. «Все втрачено, – міркує Лепсіус, – тепер уже байдуже, коли я туди потраплю». І все ж він знову біжить далі, безцеремонно розштовхуючи перехожих.

Ще один провулок, і перед ним відкривається майдан. Величезний палац сераскеріату. Гордо височіє вежа Махмуда II.

Священик дає собі перепочинок. Уповільнює крок, аби не увійти в лігво лева захекавшись. Коли, втомившись від нескінченних сходів і коридорів, він пред'являє свою візитівку в приймальні Військового міністерства, витончений і дуже люб'язний черговий офіцер повідомляє йому, що його ясновельможність Енвер-паша глибоко шкодує: він не міг більше зволікати і просить пана Лепсіуса надати честь і відвідати його в палаці, в його особистих апартаментах у Міністерстві внутрішніх справ.

Йоганна Лепсіуса чекає ще довший шлях. Однак цього разу мана скінчилася, біси зайнялися кимось іншим, а священику створили справді всі зручності. Біля воріт чекає вільний екіпаж, візник радий догодити пасажирові, уникає людних вулиць, і відпочилий, перейнявшись незбагненним для нього самого оптимізмом, борець із чарівною швидкістю наближається до мирного сералю. Гуркочучи старою бруківкою, карета прибуває до Міністерства. Лепсіуса вже чекають. Не встиг він пред'явити візитівку, як чиновник зустрічає його запитанням:

– Пастор Лепсіус?

Добрий знак! Знову сходи і довгі коридори, але тепер окрилений надією слуга Божий легкою ходою наближається до мети. У Міністерстві внутрішніх справ панує тиша, фортеця Талаат-бея ніби дрімає. До казкових палаців подібні кімнати без дверей, замість дверей похитуються завіси. Це також заспокоює Лепсіуса, сприймається невідь-чому як хороший знак.

Наприкінці коридору візитера вводять в особливі апартаменти. Це – штаб Енвера-паші в Міністерстві внутрішніх справ. Не інакше як тут, у цих двох кімнатах, вирішувалася доля вірменів. Більша кімната служить, вочевидь, приймальнею і залою засідань. Поруч – кабінет із великим порожнім письмовим столом. Увагу Лепсіуса привертають три портрети, що висять над столом. Праворуч – Наполеон, ліворуч – Фрідріх Великий, посередині – збільшена фотографія турецького генерала: це, безсумнівно, сам Енвер-паша, новоявлений бог війни.

В очікуванні Лепсіус сідає біля вікна. Поверх скелець пенсне він поглядом вбирає в себе спокій, яким віє від прекрасної картини руйнування: куполи, що обвалилися, уламки мармуру, осяяні пініями. А за ними – Босфор з іграшковими пароплавчиками, що пропливають повз.

Спрямований удалину короткозорий блакитний погляд, дитячий обрис губ, які виступають із м’якої сивої борідки, міцні щоки, що розпашіли від біганини та хвилювань, – є в

цьому образі щось страдницьке, але є й одержимість, яка і до себе буває нещадною.

Слуга приносить мідний кавник. Лепсіус із насолодою випиває три-чотири горнятка кави. Тепер він бадьорий, відчуває нервовий підйом, до голови приливає свіжа кров. Коли Енвер-паша входить, Лепсіус допиває останню порцію.

У Берліні, перед своїм від'їздом, Лепсіус попросив описати зовнішність Енвера-паші, і все ж він вражений, побачивши, що турецький Марс, один із семи чи дев'яти володарів світу, від котрих залежить життя і смерть, – куций на зріст і настільки непоказний. Лепсіусові стає ясно, чому тут висять портрети Наполеона та Фрідріха. Це – герої зростом метр шістдесят. Геніальні честолюбці, котрі досягли висот слави, хоч і не вдалися статурою. Лепсіус готовий посперечатися, що Енвер-паша носить чоботи на високих підборах. У будь-якому разі, каракулева шапка, яку він не знімає, набагато вища за формені головні убори. Шитий золотом мундир (чи то маршальський, чи то власного фасону) дивовижного крою, зшитий по талії, сидить як улитий і в поєднанні з двома рядами блискучих орденів надає Енверу легковажно-молодечого й елегантно-завзятого вигляду.

«Циганський барон», – думає Лепсіус, і хоч розтривожене серце калатає, в пам'яті виникає бравурний вальс далекої юності:

Я – циганський барон,

Маю багато дружин…

Однак текст арії, яку Лепсіус згадав, споглядаючи блискучий мундир, зовсім не відповідає характеру молодого полководця. Судячи з обличчя, Енвер-паша чи то сором'язливий, чи то боязкий, він по-дівочому закочує очі. Вузькі стегна, пологі плечі, рухається легко, навіть витончено. Лепсіус почувається незграбою поруч із ним. Перша атака, до якої вдається Енвер-паша, базується на особистій чарівності, на вмінні полонити відвідувача своєю балетною пластичністю. Привітавшись, полководець не веде Лепсіуса в незатишний кабінет, а просить залишитися тут, присуває крісло до столика біля вікна і сідає, нехтуючи невигідним для себе освітленням.

Лепсіус, як і запланував у своїй програмі бойових дій, починає розмову з того, що передає генералові уклін від німецької шанувальниці. Енвер-паша відповідає посміхаючись, із властивою йому чарівною скромністю. У нього приємний тенор, звук якого цілком гармоніює із зовнішністю вояки. Відповідає чистою німецькою мовою:

– Я глибоко поважаю німців. Це, безперечно, вражаючий народ, немає йому рівних у світі. Досягнення німців у цій війні – неперевершені. Я особисто завжди радий вітати у себе німця.

Пастор Лепсіус чудово знає, що в Молодотурецькому комітеті Енвер-паша репрезентував французьку партію, а мож-

ливо, і зараз таємно її представляє. Енвер довго опирався вступу Туреччини у війну на боці Німеччини, а не Антанти. Але зараз це вже не суттєво, тому Лепсіус продовжує обмін люб'язностями, зондує ґрунт.

– У Німеччині у вашої ясновельможності є безліч вірних шанувальників. Від вас чекають подвигів всесвітнього значення.

Енвер здіймає очі догори, відмахується, ніби даючи зрозуміти, що втомився боронитися від домагань, які ховаються за такими лестощами.

Пауза. Сенс її приблизно такий: «Давай, голубе, спробуй мене розговорити!»

Лепсіус прислухається до звуків за вікном: звідти долинають тільки тихий посвист і дзвоники транспорту на Босфорі.

– Я помітив, що народ у Стамбулі налаштований піднесено. Сьогодні в місті панує особливе пожвавлення.

Генерал вирішує висловитися в стилі основоположних патріотичних декларацій. Милозвучний голос зараз безпристрасний:

– Війна важка. Але наш народ усвідомлює свій обов'язок.

Перший випад німця:

– Й усередині країни також, ваша ясновельможносте?

Генерал задивився кудись удалечінь.

– Певна річ, усередині країни відбуваються великі події.

– Ваша ясновельможносте, ці великі події мені добре відомі.

Постать військового міністра висловлює нерозуміння, він навіть трохи здивований. Колір обличчя в глави гігантської імперії рідкісно свіжий, юнацький.

– Становище на Кавказькому фронті з кожним днем поліпшується. Правда, ще не час судити про справи південної армії Джемаля і вашого співвітчизника Кресса.

– Дуже втішно чути, ваша ясновельможносте. Але, згадавши про становище всередині країни, я мав на увазі не район військових дій, а мирні вілаєти.

– Коли держава веде війну, всі області країни стають районами військових дій, більшою чи меншою мірою.

Генерал ледь помітно підкреслює ці слова, далі вони набувають особливого значення. Наразі ж авангардний бій закінчився несприятливо для священика. Він змушений вдатися до лобової атаки.

– Імовірно, вашій ясновельможності відомо, що я прибув сюди не як приватна особа, а як глава німецького товариства з вивчення Близького Сходу. Я маю представити там доповідь із приводу певних подій.

Подив у широко вирячених очах Енвера. Це ще що за товариство з вивчення Близького Сходу?

– Міністерство закордонних справ, та й сам пан рейхсканцлер ставляться з живим інтересом до моєї місії. Після повернення я зроблю в рейхстазі доповідь з вірменського питання, поінформую депутатів і пресу.

Енвер-паша, котрий, за звичаєм опустивши очі, терпляче

слухав відвідувача, при словах «вірменське питання» підводить голову. Обличчя розбещеного хлопчика на мить насуплюється: вічно ці серйозні люди чіпляються до нього з одними і тими ж дурницями. Але за мить усе знову гаразд. А Лепсіус вже не володіє собою.

– Я прийшов до вас за допомогою, ваша ясновельможносте, будучи переконаний, що такий видатний полководець і герой не здатен вчинити нічого такого, що затьмарило б його історичний образ.

– Знаю, пане Лепсіус, – поблажливо і напрочуд доброзичливо відповідає Енвер-паша, – ви прибули сюди і просили про зустріч, бажаючи отримати роз'яснення з відомого питання. Хоча мене й обтяжують тисячі важливих справ, я готовий приділити вам стільки часу, скільки знадобиться, і повідомити все, що вас цікавить.

Лепсіус змушений зобразити мімікою найглибшу вдячність.

– З того часу як ми з друзями очолили уряд, – розповідає генерал, – незмінно намагалися чинити вірменському міллету всіляке сприяння і проявляти абсолютну справедливість. Існує давня домовленість. Ваші вірменські друзі гаряче вітали нашу революцію і давали повноцінні клятви вірності. А потім раптом порушили свою присягу. До певного часу ми намагалися не помічати того, що відбувається, поки це було можливо, поки турецький народ, оплот держави, не опинився під загрозою. Адже ми живемо в Туреччині, чи не

так? Коли вибухнула війна, стало більше випадків державної зради, змов, неймовірно посилилося дезертирство. Коли ж справа дійшла до відкритого заколоту – маю на увазі велике повстання в Зейтуні, – то ми були змушені вжити контрзаходів, щоб зберегти право називатися народним урядом і вести війну.

Лепсіус киває головою: здається, він ось-ось погодиться з генералом.

– Ваша ясновельможносте, а в чому полягали доведені у суді факти державної зради?

Енвер широко розводить руками, ніби кажучи, що доказів сила-силенна, їх не злічити.

– Таємна змова з Росією. Досить показовими є похвали, які вділяв вірменам Сазонов у Державній думі, потім змова з французами й англійцями. Інтриги, шпигунство – все, що тільки можна уявити.

– Чи був проведений у цих справах законний судовий розгляд?

– Звісно ж, військовим трибуналом. У вас вчинили б так само. Зовсім нещодавно були засуджені та публічно страчені п'ятнадцять найнебезпечніших злочинців.

«Наївне нахабство», – зазначає про себе Лепсіус. Він відкидається на спинку крісла і намагається впоратися з тремтінням у голосі:

– Наскільки мені відомо, ці п'ятнадцять вірменів були заарештовані задовго до війни, отже, їх ніяк не можна було су-

дити на підставі діючих законів військового часу.

– Ми самі вийшли з революції, – відповідає генерал недоречно, весело, як хлопчик, котрий згадує милі пустощі. – Ми добре знаємо, як це робиться.

Лепсіус стримує міцне слівце, готове зірватися з язика, щодо тієї їхньої революції і, відкашлявшись, ставить нове запитання:

– Отже, вірменські громадські діячі й інтелігенція, котрих тут, у Стамбулі, заарештували та вислали, також звинувачені в державній зраді?

– Погодьтеся, що тут, у безпосередній близькості до Дарданелльського фронту, ми не можемо терпіти навіть потенційних державних зрадників.

Цього Йоганн Лепсіус не заперечує, але раптом із азартом ставить своє головне запитання:

– А Зейтун? Мені вкрай важливо почути думку вашої ясновельможності про Зейтун.

Бездоганна люб'язність Енвера-паші дещо тьмяніє, набуває офіційнішого характеру.

– Повстання в Зейтуні – один із найбільших і підлих заколотів в історії Османської держави. Бої з повстанцями, на жаль, коштували нашим військам важких втрат, не можу вам по пам'яті надати точні дані.

– У мене інші відомості про Зейтун, ваша ясновельможносте, – Лепсіус завдає цього удару, карбуючи кожне слово. – Згідно з цими даними, у жодному заколоті тамтешнє насе-

лення участі не брало. Зате впродовж місяців його провокували та гнобили місцева влада й адміністрація санджака. З інформації, якою я володію, випливає, що не відбулося нічого такого, чого не можна було б усунути за допомогою посиленого наряду поліції. Тим часом кожній неупередженій людині ясно, що втручання військових сил – кількох тисяч солдатів – виявилося можливим тільки тому, що це входило в наміри влади.

– У вас хибна інформація, – з холодною ввічливістю відповідає генерал. – Чи не можна дізнатися її джерело, пане Лепсіус?

– Я назву деякі джерела, але заздалегідь попереджаю, що серед них немає вірменських. Навпаки, я виходжу з отримання дослівно відомих мені доповідей, складених різними німецькими консулами. Маю нотатки місіонерів, котрі були свідками найжахливіших злочинів. Нарешті, я отримав повний, бездоганний виклад перебігу подій від американського посла, містера Моргентау[42].

– Містер Моргентау, – зарозуміло зауважує Енвер-паша, – єврей. А євреї завжди фанатично стають на бік меншин.

Перед цією елегантною недоступністю доводів розуму Лепсіус ціпеніє. Руки і ноги у нього зараз холодні, як лід.

– Справа не в Моргентау, ваша ясновельможносте, а у

---

[42] *Генрі Моргентау* (1856–1946) – американський дипломат, у 1913–1916 рр. – посол США в Туреччині. 1918 року французькою мовою вийшла його праця «Найстрашніші події в історії», що коротко викладає історію геноциду вірменського народу в Туреччині.

фактах. А факти ви не станете і не можете спростувати. Сотні тисяч людей зараз уже перебувають на шляху у вигнання. Влада каже про переселення. Я ж стверджую, що це, м'яко кажучи, словоблудство. Чи можна справді народ, що складається з селян, ремісників, містян, культурних людей, одним розчерком пера виселити в месопотамську пустелю та степ, у безкрайній піщаний океан, із якого втікають навіть племена бедуїнів? Але навряд чи ви поставили таку мету. Слово «переселення» – ганебне маскування. Депортація організована владою таким чином, що нещасні через тиждень загинуть у дорозі від голоду, спраги і недуг або збожеволіють. Курдам і бандитам, і навіть самим солдатам дозволено вбивати юнаків і чоловіків, котрі чинять опір, а дівчата та жінки приречені на безчестя або викрадення.

Генерал ввічливо і напрочуд уважно слухає, але досадний вираз його обличчя промовляє: «Цю нудну балаканину мені доводиться слухати по десять разів на день». Здається, він більше переймається своїми манжетами: раз по раз поправляє їх білою жіночною рукою.

– Дуже прикро! Однак командувач армією відповідає за безпеку району військових дій.

– Район військових дій! – скрикує Лепсіус, але тут же схоплюється і намагається говорити так само спокійно, як Енвер. – Район військових дій – ось єдиний новий аргумент. Все інше – Зейтун, державна зрада, інтриги, – все це вже було. Такі засоби Абдул-Гамід використовував майстерно, і

ви хочете, щоб вірмени в усе це вірили? Я старший за вас, ваша ясновельможносте, і я вже пережив усе це на місці подій. Але коли згадую минуле, то готовий багато що пробачити старому грішникові. Він був дилетантом, безневинним немовлям, якщо порівняти його прийоми з новими методами депортації. Але ж ваша партія захопила владу, щоб на зміну кривавому режиму старого султана прийшли справедливість, прогрес і загальна єдність. Про це, ваша ясновельможносте, свідчить і назва вашого комітету.

Це був сміливий, але необачний удар. Секунду Йоганн Лепсіус чекає, що військовий міністр підведеться і припинить розмову. Але Енвер спокійно сидить на місці, і його сяюча люб'язність нітрохи не затьмарена. Він навіть довірливо нахиляється до співрозмовника:

– Я поставлю вам зустрічне запитання, пане Лепсіус. На щастя, у Німеччині немає або зовсім мало внутрішніх ворогів. Однак припустімо, що обставини змінилися: їй загрожують внутрішні вороги, скажімо, французи в Ельзасі, поляки, соціал-демократи, євреї, і їх значно більше, ніж зараз. Хіба в цьому випадку ви, пане Лепсіус, не схвалили б будь-які заходи, що звільнили б від внутрішніх ворогів вашу країну, яка веде важку боротьбу й оточена незліченними зовнішніми ворогами? Хіба ви і тоді вважали б це надмірною жорстокістю, якби небезпечну для позитивного результату війни частину населення просто вислали б у віддалені, безлюдні райони?

Йоганну Лепсіусу доводиться тримати себе в шорах, аби

не зірватися або не схопитися з місця, розмахуючи руками.

– Якби правителі мого народу, – майже кричить він, – несправедливо, нелюдяно (він мало не сказав: «не по-християнськи») вчинили б зі своїми людьми або інакодумцями, я б негайно ж зрікся Німеччини та переселився до Америки!

Енвер-паша широко розплющив очі:

– Можна пошкодувати про Німеччину, якщо там ще хтось міркує так, як ви! Це було б ознакою того, що у вашого народу бракує сил здійснювати свою національну волю.

У цю мить священика охоплює неймовірна втома. Вона викликана усвідомленням, що цей маленький рішучий чоловічок по-своєму має рацію. Жорстока мудрість світу завжди бере гору над Христом. Але найгірше те, що на мить Лепсіус піддався аргументам Енвера, і вони послабили його бойовий дух. Каменем на серце лягла думка про те, що доля його власної батьківщини опинилася в темряві. Пастор шепоче:

– Ваше порівняння нічим не обґрунтоване.

– Природно, не обґрунтовано. Але свідчить на нашу користь. Бо нам, туркам, у стократ важче, ніж німцям, дається самоствердження.

Лепсіус у нападі болісної неуважності виймає з кишені носовичок, тримає його в руках, немов білий прапор парламентера.

– Зараз мова йде не про захист від внутрішнього ворога, а про планомірне винищення іншого народу.

Він промовляє мляво, з паузами, холодне серце Енвера

його гнітить, священик обводить втомленими очима кабінет, портрети героїв. Чи не заховався там десь монсеньйор Завен, патріарх? Лепсіус негайно ж згадує, що має говорити про «економіку». Він збирається на силі для чергової атаки.

– Ваша ясновельможносте, я не такий зухвалий, аби зловживати вашим часом заради порожніх балачок. Насмілюся привернути вашу увагу до неприємних обставин, які вам, імовірно, не цілком ясні, і це природно, якщо врахувати, який тягар обов'язків несе головнокомандувач. Можливо, що я краще за вас знаю життя усередині країни, в Анатолії, Сирії, позаяк багато років працював там у найважчих умовах.

Відчуваючи, що час спливає, Лепсіус квапливо викладає свої тези. Без вірменського народу турецька держава зазнає краху в галузі економіки та культури, а отже, й у війні. Чому? Він не стане говорити про торгівлю, яка на дев'яносто відсотків перебуває в християнських руках. Його ясновельможність знає так само добре, як і він, Лепсіус, що всім імпортом відають вірменські підприємства, отже, тільки ці фірми можуть забезпечити рішення найважливіших завдань, пов'язаних із веденням війни, наприклад, постачання сировиною та фабрикатами. Достатньо назвати всесвітньо відому фірму «Аветіс Багратян і спадкоємці», у якої є філії, контори, представництва в дванадцяти європейських містах. Знищити таке підприємство набагато легше, ніж знайти йому заміну. Що ж стосується становища всередині країни, то він, Лепсіус,

багато років тому переконався, що у вірменів сільське господарство перебуває на незмірно вищому рівні, ніж у турків. Уже в ті роки кілікійські вірмени закупили в Європі сотні молотарок і парових плугів. Ось вони і дали туркам привід для погрому: останні не тільки вбили в Адані десять тисяч людей, але і розбили на друзки молотарки та парові плуги. У цьому, й ні в чому іншому, – джерело всіх бід. Десятки років вірменський народ, ця найкультурніша і найдіяльніша частина населення Османської імперії, докладає неймовірних зусиль, щоб позбавити країну стародавнього натурального господарства і долучити її до нового світу сучасного землеробства і зачатків індустріалізації. І саме через свою благословенну, піонерську діяльність цей народ стає жертвою помсти ґвалтівників і лінивців. Припустімо, ваша ясновельможносте, що ремесла, які перебувають зараз у руках вірменів, промисли, кустарні підприємства перейдуть у руки турків. Але хто замінить численних вірменських лікарів, котрі здобули освіту в Європі й лікують турків так само сумлінно, як і своїх одноплемінників? Хто замінить численних інженерів, адвокатів, учителів, чия невпинна праця пхає країну вперед? Ваша ясновельможність заперечить мені, що в разі потреби можна обійтися і без інтелекту. Але без шлунка не проживеш. Тим часом у Туреччині вирізають шлунок у надії, чи вона витримає таку операцію?

Трохи схиливши голову набік, Енвер-паша чемно вислуховує цю тираду до кінця. Зовнішній вигляд генерала – без-

доганний: блискучий, молодечий, хоч потай і скутий внутрішньою невпевненістю, він гідний свого мундира, на якому немає жодної, не передбаченої кравцем складки. Зате священик більше не володіє собою. Він спітнів, краватка з'їхала набік, рукави сорочки зім'ялися. Господар кабінету схрестив свої короткі, але стрункі ноги. Блискучі лаковані чоботи сидять на них, як на шевських колодках.

– Ви згадали про шлунок, пане Лепсіус, – ласкаво посміхається він, – що ж, можливо, у Туреччині після війни буде порожній шлунок.

– У неї зовсім не буде шлунка, ваша ясновельможносте!

Не ображаючись, генерал продовжує:

– Турецький народ – це сорок мільйонів осіб. Спробуйте, пане Лепсіус, стати на наше місце. Хіба це не великий і благородний політичний задум – згуртувати сорок мільйонів людей і заснувати національну державу, яка колись стане відігравати в Азії таку ж роль, яку відіграє Німеччина в Європі? Країна чекає цього. Ми тільки маємо взятися за справу. У вірменів, безперечно, численна інтелігенція, і це викликає тривогу. Ви справді прихильник такого штибу інтелігенції, пане Лепсіус? Я особисто – ні! У нас, турків, мало таких інтелігентів. Зате ми – давня героїчна раса, покликана заснувати велику державу та панувати в ній. А через перешкоди ми просто переступимо.

Лепсіус судомно стискає руки, але не зроняє ні слова.

Цей розперезаний, розпещений хлопчисько – необмеже-

ний володар величезної держави. У його до ладу виліпленій маленькій голівці звабника рояться числа, які здивували б кожного, хто знає реальний стан речей. Священика Енвер не може ввести в оману, бо той точно знає, що в Анатолії не набереться і шести мільйонів чистокровних турків. Якщо пошукати в північній Персії, на Кавказі, Кашгарі і в Туркестані, то разом із тюркськими племенами, які живуть у наметах, і конокрадами, котрі кочують степом, вони навряд чи наберуть двадцять мільйонів. Які ілюзії породжує дурман націоналізму!

І водночас Лепсіус відчуває жаль до цього дрібного бога війни, до цього інфантильного антихриста. Несподівано для себе він озивається проникливим, тихим голосом:

– Ваша ясновельможносте, ви хочете заснувати нову імперію. Але під фундаментом її буде лежати труп вірменського народу. Чи принесе це вам щастя? Чи не краще знайти мирне вирішення зараз?

І тут Енвер-паша вперше розкриває глибоку та щиру суть того, що відбувається. Очі його споглядають непохитно та холодно, стримана посмішка зникла з обличчя, і раптом він шкіриться, показуючи свої великі хижі зуби.

– Між людиною та бацилою чуми мир неможливий, – каже він.

Лепсіус негайно переходить у наступ:

– То ви відверто визнаєте, що маєте намір використовувати війну для поголовного винищення вірменського народу?

Генерал, безумовно, зайшов задалеко. Він тут же відступає, знову замикається в неприступній фортеці своєї обов'язкової необов'язковості.

– Моя особиста думка і мої задуми повністю відображені в комюніке, опублікованому нашим урядом. Ми діємо нині, виходячи з вимог війни та необхідної самооборони. До цього ми досить довго пантрували за ходом подій. Піддані держави, котрі ставлять собі за мету її руйнацію, караються всюди за всією суворістю закону. Тож наш уряд діє в злагоді з законом.

Знову все спочатку! У Лепсіуса вирвався стогін. У вухах лунає голос монсеньйора Завена: «Не моралізувати! Зберігати діловий тон! Аргументи!» О, якби він був здатен, пускаючи в хід гострі, як меч, аргументи, зберігати діловий тон! Нерви слуги Божого напружені до краю вже хоча б тому, що він не може підвестися, прикутий до крісла. Йому, природженому оратору, звиклому промовляти з церковної кафедри та на зібраннях, потрібен простір, він має вільно рухатися!

– Ваша ясновельможносте, – гість піднімає руку до свого прекрасного чола, – я не буду зараз висловлювати загальновідомі істини, казати, що не можна примушувати весь народ розплачуватися за підступи окремих людей. Ні, я не стану питати, чому прирікають на болісну смерть жінок і дітей, маленьких дітей, – такою дитиною були колись і ви. Їх позвірячому знищують, приносячи в жертву політиці, тоді як про політику вони ні сном, ні духом не відають. Ваша світ-

лосте! Я хотів би, щоб ви подумали про ваше майбутнє і про майбутнє вашого народу. Колись добіжить кінця і ця війна. І тоді Туреччині доведеться вести мирні перемовини. Та чи буде цей день щасливим для всіх нас! Але, якщо цей день виявиться нещасливим, що тоді, ваша ясновельможносте? Чи не повинен відповідальний керівник країни заздалегідь потурбуватися про те, як складуться обставини за несприятливого результату війни? В якому становищі опиниться турецька делегація на мирних перемовинах, якщо її зустрінуть запитанням: «Де брат твій Авель?». Неприємне становище! І ось тоді-то держави-переможці, пам'ятаючи про велику вину Туреччини, нещадно розділять здобич. Вбережи нас від цього, Боже! Як бути тоді верховному провіднику народу Енвер-паші, котрий прийняв на себе всю повноту відповідальності, генералу, чия влада була безмежною? Як тоді виправдається він перед своїм народом?

Обличчя Енвера-паші набуває мрійливого виразу, і він відповідає без жодної іронії:

– Дякую за чудово сформульоване попередження. Однак той, хто втручається в політику, має володіти двома чеснотами. По-перше, достатньою легковажністю, або, якщо завгодно, презирством до смерті, що, либонь, одне і те ж. А по-друге, непорушною вірою в правильність своїх рішень, якщо він їх уже прийняв.

Преподобний Лепсіус встає. Він майже по-східному схрестив руки на грудях. Посланий Богом янгол-хранитель вір-

менського народу має жалюгідний вигляд. Носовичок висунувся з кишені, одна штанина загорнулася до коліна, краватка з'їхала набік. І скельця пенсне, далебі, запітніли.

– Заклинаю вас, ваша ясновельможносте, – він схиляється перед генералом, котрий залишився сидіти, – зробіть так, аби сьогодні з цим було покінчено! Ви дали внутрішньому ворогові – який ворогом, утім, не є – такий урок, якого в історії не знайти. Сотні тисяч людей страждають і вмирають на сільських дорогах Сходу. Покладіть цьому сьогодні ж край! Накажіть призупинити нові розпорядження про виселення. Знаю, що ще не всі вілаєти і санджаки спустошені. Якщо ви заради німецького посла і заради пана Моргентау відкладаєте великі депортації в західній частині Малої Азії, то пожалійте заради мене Північну Сирію, Алеппо, Александретту й узбережжя! Скажіть: годі! І я, повернувшись до Німеччини, буду славити ваше ім'я!

Генерал кілька разів ввічливо вказує на стілець, але гість не сідає.

– У вас, пане Лепсіус, перебільшене уявлення про мої повноваження, – заявляє нарешті він. – Здійснювати такі урядові рішення – функція міністра внутрішніх справ.

Німець скидає пенсне, так що стає видно його почервонілі очі.

– Про це я і веду мову. Не міністр і не валі чи мутесаріф здійснюють накази, а жорстокі, безсердечні дрібні чиновники й унтер-офіцери. Хіба ви або міністр хочете, щоб жінки

народжували на дорогах, й їх, породіль, гнали кийками далі? Хіба за вашим бажанням цілі ділянки доріг заражені трупами, розкладаються, а Євфрат заповнений мерцями? Мені відомо, що саме так втілюються в життя інструкції.

Паша, здається, схильний піти німцеві назустріч:

– Я ціную вашу обізнаність щодо становища в країні. Я сприйму з увагою ваші письмові пропозиції про те, як всьому цьому зарадити.

Але Лепсіус простягає руки:

– Пошліть мене в глиб країни! Це і є моя перша пропозиція! Навіть старий султан не відмовляв мені в таких проханнях. Дайте мені повноваження організувати перевезення вигнанців. Господь дасть мені сил, а такий досвід, як у мене, навряд чи є у когось іншого. Мені не потрібні піастри від турецького уряду. Гроші, скільки знадобиться, я знайду сам. Німецькі й американські доброчинні установи мене підтримують. Мені вже вдалося якось організувати допомогу в широких масштабах. Я заснував багато сирітських притулків і лікарень, допоміг обладнати понад п'ятдесят господарських підприємств. Я і зараз, незважаючи на війну, зроблю не менше. Через два роки ви самі, ваша ясновельможносте, будете мені вдячні.

Цього разу Енвер-паша слухав не тільки чемно, але і з напруженою увагою. Але і Лепсіус побачив тепер таке, з чим ніколи в житті не зустрічався. Хлоп'яче обличчя генерала спотворилося раптом не виразом уїдливої жорстокості. Ні,

цинізму там немає! Полярним холодом повіяло від людини, «котра задушила всіляку сентиментальність», від людини, котрій недоступне почуття провини чи муки совісті. Лепсіус дивиться на вродливе, витончене обличчя незнайомої, але вражаючої породи, бачить перед собою уособлення страшної, майже невинної примітивності, повного безбожництва. Й яку ж силу воно має, якщо не відчуваєш до нього ненависті!

– Ваші благородні наміри, – каже з удячністю Енвер, – зацікавили мене, але я, звісно, змушений їх відхилити. Висловлені вами побажання якраз і показали мені, що ми досі один одного не розуміли. Якщо я дозволю іноземцю надавати вірменам допомогу, то створю прецедент, який можна витлумачити як визнання права на втручання іноземців, а отже, іноземних держав. Таким чином я звів би нанівець всю мою політику, яка має провчити вірменський народ, показати йому, до яких наслідків веде тяга до іноземного втручання. Вірмени також нічого б не допетрали: спочатку я їх караю за зрадницькі прагнення та надії, а потім раптом надсилаю до них одного з найвпливовіших їхніх друзів, аби знову розбудити ці прагнення та сподівання. Ні, пане Лепсіус, це неможливо, я не можу дозволити іноземцю надавати цим людям милість. Вірмени тільки в нас мають бачити своїх благодійників.

Священик валиться в крісло. Все втрачено! Повний крах! Балакати більше немає про що. Був би цей чоловік тільки

злим, хоча б навіть самим дияволом. Але він не злий і не Сатана, в ньому є навіть щось по-дитячому симпатичне, в цьому нещадному організаторові масових убивств.

Лепсіус задумався і не відразу збагнув усю нахабність зробленої Енвером пропозиції, яку той виклав довірливим тоном:

– Я зроблю вам контрпропозицію, пане Лепсіус. Зберіть гроші у ваших благодійних організацій в Америці та Німеччині, багато грошей. Ці суми потім принесіть мені. Я їх використаю у повній відповідності до ваших планів і за вашою вказівкою. Але ставлю вас до відома, що не дозволю ніякого контролю з боку німця чи іншого іноземця.

Якби Лепсіус не був такий приголомшений, він би розреготався. Сміх розбирає при думці, як ужили б у Туреччині за вказівкою Енвера-паші зібрані священиком кошти.

Лепсіус мовчить. Він зазнав поразки. Правда, і до бесіди він був налаштований безнадійно, однак зараз здається, що весь світ завалився. Щоб не зовсім втратити обличчя, священик набирається духу, приводить себе до ладу, кілька разів витирає хустинкою лискуче чоло і встає.

– Не хочу думати, ваша ясновельможносте, що ця година, яку ви мені подарували, буде зовсім безплідною. У Північній Сирії, на узбережжі, живуть ще сотні тисяч християн, далеко від усіх районів військових дій. Переконаний, що ваша ясновельможність вважатиме за доцільне утриматися від безглуздих заходів.

Юний Марс знову шкіриться, оголюючи в усмішці зуби.

– Будьте певні, пане Лепсіус, що наш уряд уникає зайвої жорстокості.

Як завжди в подібних політичних розмовах, останні репліки з обох сторін – чиста формальність, порожня комедія, мета якої залишити зустріч незавершеною. Енвер-паша не зробив ніяких поступок. Що вважати «зайвою жорстокістю» – залишилося на його розсуд. Але і Лепсіус промовляв, усвідомлюючи, що це – порожні слова, потрібні лиш як кінцівка.

На відміну від Лепсіуса, генерал зараз – особливо витончений і підтягнутий. Він пропускає гостя вперед і навіть робить разом із ним кілька кроків. Потім трохи здивовано, але безпристрасно дивиться услід священику, котрий, похитуючись, немов сліпий, навпомацки човгає анфіладою кімнат, крізь двері з хиткими завісами.

Енвер-паша входить в апартаменти Талаат-бея. Чиновники підхоплюються. Обличчя сяють захватом. Ще не згасла та майже містична любов, яка живить навіть канцелярських пацюків до привабливого бога війни.

З вуст в уста передаються сотні легенд, що прославляють його шалену хоробрість. Коли під час війни в Албанії збунтувався артилерійський полк, Енвер із цигаркою в зубах постав перед жерлом гаубиці і гаркнув бунтівникам: «Стріляйте!»

На його пещеному обличчі народ бачить відблиск сяй-

ва месії, він – посланець бога, котрий воскресить імперію Османа, Баязета та Сулеймана.

Енвер весело вітається з чиновниками. Бурхливе захоплення. Догідливі руки екзальтованих шанувальників поспішають одна за одною відчинити перед ним двері канцелярських приміщень, що ведуть у кабінет Талаат-бея.

Для громіздкої постаті міністра кабінет замалий. Коли цей богатир встає з-за столу – ось як зараз, – він затуляє собою все вікно. Велика голова Талаата на скронях сива. Східного типу обличчя, м'ясисті губи, чорні як смола вусики. Куточки стоячого коміра стискають важке подвійне підборіддя. Випирає черевце, обтягнуте пікейним жилетом, білизна якого, мабуть, символізує щирість. Коли Талаат-бей зустрічається зі своїм соратником по дуумвірату, у нього незмінно виникає потреба своєю могутньою ведмежою лапою по-батьківськи погладити по плечу цього юного улюбленця долі. І щоразу цьому дружньому жесту заважає непроникна сором'язливість, яку випромінює Енвер.

При всьому цьому Талаата переповнює кипуча енергія. Він – світська людина й оратор, що вирізняється гучним апломбом, здатний приперти до стінки хоч п'ятьох дипломатів гамузом. А народний кумир Енвер, чоловік принцеси, султанської доньки, часто на великому прийомі стоїть осторонь сам-один, збентежений і замислений.

Талаат опускає свою величезну м'язисту руку й обмежується запитанням:

– Був у тебе німець?

Енвер-паша дивиться на Босфор, на його хвилі, на пароплави й іграшкові кіїки, на кипариси та руїни, які зараз здаються нереальними, погано намальованими декораціями. Потім обертається й оглядає порожній кабінет. Погляд гостя зупиняється на старому телеграфному апараті, що, як коштовна реліквія, стоїть на вкритому килимовою скатертиною столику. На цьому жалюгідному апараті невеликий поштовий службовець, телеграфіст Талаат вистукував азбуку Морзе, поки резолюція «Іттіхату» не піднесла його до становища видатного державного діяча в царстві каліфа. Нехай кожен відвідувач віддасть належне, дивуючись цьому переконливому свідченню запаморочливої кар'єри. Ось і Енвер доброзичливо і довго розглядає балакучий апарат, перш ніж відповісти на запитання Талаата.

– Так, той самий німець. Намагався налякати рейхстагом.

Із цього зауваження можна зробити висновок, наскільки мав рацію патріарх Завен, попереджаючи Лепсіуса, що будь-які вмовляння та заклик до людських почуттів із самого початку приречені на невдачу.

Секретар приносить стос телеграм, які Талаат підписує стоячи. Не відриваючи очей від паперів, він каже:

– Ці німці бояться бути скомпрометовані співучастю. Але їм ще доведеться звертатися до нас із проханнями частіше, ніж клопотати про вірменів.

Розмова про депортацію на цьому б і скінчилася, якби Ен-

вер не кинув зацікавлений погляд на телеграми. Талаат перехопив цей погляд і відсунув папери:

– Докладні інструкції для Алеппо! Гадаю, дороги вже звільнилися. Найближчими тижнями можна буде відправити етапи з Алеппо, Александретти, Антіохії і з усього узбережжя.

– Антіохії й узбережжя? – перепитує Енвер і, здається, хоче зробити якесь зауваження.

Але ні звуку не вимовляє і тільки пильно стежить за товстими пальцями Талаата, котрий у якійсь нестямі підписує папери, один за одним. Ті ж товсті грубі пальці написали незашифрований наказ, адресований усім валі та мутесаріфам. Наказ був такий: «Мета депортації – знищення».

Швидкий і енергійний розчерк свідчить про непохитність, що не знає сумнівів. Міністр розправляє спину, все своє неотесане тіло.

– Так! Восени я зможу сказати всім цим людям прямо: La question armenienne n ' existe pas[43].

Енвер стоїть біля вікна, він нічого не чує. Чи думає про володіння каліфа, які дісталися йому і простягаються від Македонії до Передньої Індії? Чи стурбований постачанням армії боєприпасами? Або мріє про нові надбання для свого казкового палацу на Босфорі? У величезній бальній залі він наказав поставити весільний трон, який принесла в по-

---

[43] *Qquestion armenienne n'existe pas* – Вірменського питання більше не існує (*франц.*).

саг Наджіє, донька султана. Чотири колони з позолоченого срібла підтримують зоряне небо над троном – балдахін із візантійської парчі.

Йоганн Лепсіус усе ще блукає вулицями Стамбула. Уже за полудень. Час обіду встрачений. Священик не наважується йти до себе, в готель «Токатлян». Це – вірменський готель. Жахом і смутком охоплені там усі – від господаря і гостей до останнього офіціанта та хлопчика-ліфтера. Вони знають, куди він пішов, знають, що задумав. Як тільки повернеться, то стане предметом загальної уваги.

Нехай нишпорки та шпигуни, котрі за наказом Талаат-бея ходять за ним по п'ятах, зі шкіри пнуться. Але ось біда – Лепсіуса вже багато годин чекають друзі-вірмени в безпечному місці. Серед них і Давтян, колишній голова Вірменських національних зборів. Він – один із нещодавно заарештованих вірменських діячів, утік і тепер переховується в Стамбулі. Лепсіусові бракує сил і мужності постати перед цими людьми. Якщо він не прийде, їм стане все ясно і, можна сподіватися, вони розійдуться. Навіть найпохмуріші песимісти серед них (втім, усі вони – похмурі песимісти, це ж так природно), навіть вони вважали, що цілком можливо священику дозволять поїздку в глиб країни. Це хоч щось дало б.

Слуга Божий причвалав у міський сад. І тут усе по-святковому. На спинках лавок шурхочуть гірлянди квітів. На жердинах і ліхтарних стовпах майорять прапори з півмісяцем.

Людська маса, огидна людська гуща, тісниться між клумбами по доріжках, засипаних гравієм. Хитаючись, в якомусь забутті, Лепсіус зауважує лавку, на якій є одне вільне місце. Сідає. Перед очима пливуть кола, що переливаються барвами. І в ту ж мить лунає турецький військовий оркестр, верещить, заливаючись трелями, музика яничарів[44].

Свистки, сопілки, флейти, пронизливий голос кларнета, гуркіт міді – всі ці звуки злилися, ріжуть слух, як гострий ніж, ковзають то вгору, то вниз сходами гами, а час від часу вривається фанатичний гавкіт турецьких барабанів, подзенькування бунчуків, пронизане ненавистю шипіння турецьких тарілок. Йоганна Лепсіуса захлеснула ця музика, вона йому вже в печінках, він ніби сидить у ванні з битим склом. Але не шукає порятунку, готовий прийняти муки, притиснути до тіла це бите скло. Й ось Йоганнові Лепсіусу дається те, в чому йому відмовив Енвер-паша. Він – ланка в довгій низці людей, приречених на вигнання. Серед довіреного йому Богом народу тиняється чоловік подумки то кам'янистими, то болотяними манівцями Анатолії. А чи не проклинають його зараз рідні та близькі, чиї тіла розривають на частини снаряди в Аргонні, на полях Поділля, Галичини, на

---

[44] *Яничари* – регулярна турецька піхота, що виконувала в країні жандармські функції і була оплотом трону. Створена в XIV ст., вона спочатку вербувалася з військовополонених, а пізніше – з хлопчиків християнського населення, котрих насильно відбирали у батьків і привчали до військової справи. «Яничарська музика» виконувалася оркестром, що складався переважно з ударних інструментів. Вирізнялася дуже гучними звуками.

морях і в повітрі? Хіба нескінченні потяги з пораненими не менш страшне видовище, від якого не можна не волати? Хіба у поранених і вмираючих німців не такі ж, як у вірменів, очі? У Лепсіуса паморочиться в голові від утоми і від музики яничарів, в яку він занурюється все глибше і глибше.

У писклячу, навіжену музику вриваються нові звуки, громоподібний гул, що дедалі посилюється. Він лине з неба. Турецька ескадрилья кружляє над Стамбулом, скидає хмарки прокламацій, що пурхають у повітрі. Йоганну Лепсіусу ясно – хоч він і не знає чому, – моноплани, що ширяють у небі, – це втілення первородного гріха, вінець гордині людської. Він блукає в істині, що відкрилася йому, як у величезному палаці, як у Міністерстві внутрішніх справ. Горять, тріпочуть завіси, і йому згадується одне місце в Одкровенні Святого Івана, яке процитує він у своїй майбутній проповіді: «На вигляд свій сарана була схожа на коней, що налаштовані для бою… На ній були панцери, гейби обладунки залізні, а шум від крил її – гуркіт від колісниць… У неї були хвости, мов у скорпіонів, і в хвостах її були жала; а влада її була – шкодити людям п'ять місяців».

Лепсіус здригається переляканий: треба знайти нові засоби та шляхи. Якщо німецьке посольство не в змозі нічого зробити, може, австрійський маркграф Паллавічині, особа видатна, буде вдатнішим? Він міг би пригрозити репресіями, адже мусульмани Боснії – австро-угорські піддані. Так, іспанські попередження були надто м'якими. Але ще мить –

і до Лепсіуса наближається Енвер-паша, а на устах його та ж незабутня посмішка. Сором'язлива? Ні, це не те слово, так не назвеш цю чи то хлоп'ячу, чи то дівочу усмішку великого вбивці. «Пане Лепсіус, ми будемо дотримуватися політики, що відповідає нашим інтересам. Перешкодити нам може тільки держава, яка вища за всі інтереси і не замішана в жодну гидоту. Якщо ви знайдете таку державу в дипломатичному довіднику, то дозволяю вам знову з'явитися до мене в міністерство».

Лепсіуса морозить, трясе, як у лихоманці, так, що жінки, котрі сидять поруч із ним у покривалах, підіймаються і, лякливо озираючись, йдуть. Слуга Божий цього не помічає, йому спав на гадку сумний здогад: нічого більше зробити не можна. Допомоги чекати нізвідки. Істина, яку ще кілька тижнів тому збагнув священик Тер-Айказун у Йогонолуку, відкривається зараз і пастору Йоганну Лепсіусу: «Мені залишається тільки одне – молитися».

Повз нього рухається святкова галаслива юрба, лунає жіночий сміх і дитячий вереск. Натовп прибуває до військового оркестру, а священик, склепивши повіки, то хитає головою, то молитовно складає руки або уявляє, що робить це. Але в душі вже звучить: «Отче наш, що єси на небесах, нехай святиться ім'я Твоє…»

Але що сталося з «Отче наш»?! У кожному слові чаїться безодня, яку поглядом не охопити. Уже при слові «наш» або «ми» втрачаєш голову. Хто має право ще вимовити «ми»,

якщо Христос – той, хто в'яже і вирішує, на третій день вознісся на небо? Без нього все решта – смердюча гора черепків і кісток заввишки з Всесвіт. Лепсіус згадує запис у щоденнику своєї матері, який вона зробила п'ятдесят шість років тому, коли його хрестили: «Хай буде ім'я його Йоганн завжди мені нагадуванням, що моє велике і святе завдання – виростити з нього справжнього Івана, іншими словами, того, хто по-справжньому любить Господа і йде його слідами». Чи став він справжнім Іваном? Чи сповнений він до краю вірою, почуттями так, що не висловити словами? Ех, віра моя загрожує вичерпатися, якщо ослабне тіло. Знову дає про себе знати цукриця. Треба бути обережнішим у їжі. Нічого солодкого, борошняного, ніякої картоплі. Можливо, Енвер врятував його тим, що не дозволив поїздку в Анатолію.

…Даруйте, а що тут робить швейцар готелю «Токатлян»? Відколи носить він смушкову офіцерську шапку? Чи не Енвер його прислав? Швейцар ввічливо подає йому тескере, внутрішній паспорт. На паспорті – світлина Наполеона з його власним підписом. І справді, в обертових дверях готелю його чекає ешелон вигнанців. Друзі всі разом. Давтян і всі інші. Вони весело йому кивають. «Наші чудово виглядають», – думає священик. Навіть у найстрашнішій реальності, коли зіткнешся з нею віч-на-віч, знаходиться щось утішне. Привал зробили на березі якоїсь річки, під стрімкими скелями. Є навіть намети. Либонь, Енвер таємно дозволяє певні поблажки.

Коли всі полягали, до Лепсіуса підходить довготелесий вірменин в одежі, з гори до низу забризканій мулом. Промовляє якось дивно врочисто, ламаною німецькою мовою:

– Поглянь. Цей бурхливий потік – Євфрат. А он там – мої діти. Перекинь своє тіло з цього берега на той, тоді у дітей моїх буде міст.

Лепсіус прикинувся, що вважає це жартом.

– Тоді вам із дітками доведеться трішки зачекати, поки я ще підросту.

І раптом він починає рости з дивовижною швидкістю. Руки і ноги самі собою витягуються нескінченно далеко. Тепер він може завиграшки виконати прохання вірменина. Але до цього не доходить, бо Йоганн Лепсіус втрачає рівновагу і ледь не падає з лавки.

– Який жах! – він каже це сьогодні вдруге.

Зараз це стосується спраги, що його мучить. Священик схоплюється, вбігає в найближчу таверну і, нехтуючи приписами лікарів, осушує цілу склянку напою з льодом. Одночасно з приємним відчуттям у нього виникають нові сміливі плани.

– Я не здамся, – сміється він.

Бездумний сміх означає оголошення війни Енверу-паші. А в цю саму мить особистий секретар Талаат-бея вручає черговому телеграфісту ті самі урядові телеграми, в яких йдеться про Алеппо, Александретту, Антіохію й узбережжя.

Розділ шостий
Великі сходини

Із того дня, як поважний валі Алеппо Джелал-бей відмовився виконати в підпорядкованому йому районі урядовий наказ про депортацію, з того весняного дня ніщо більше не гальмувало антивірменську політику Енвера і Талаата. Відтепер усе йшло гладко, без якихось надзвичайних подій і небажаних ускладнень. Спочатку, згідно зі встановленим, ретельно продуманим порядком дій, кожен губернатор отримував повідомлення з міністерства, потім у певний термін надходили накази щодо проведення відповідних заходів. Як виняток, бюрократична машина працювала напрочуд акуратно, на радість чиновницькому серцю. Отримавши належний документ із міністерства, валі окремих провінцій негайно скликали на термінову нараду мутесаріфів – начальників санджаків, які входили до складу вілаєта. До участі в нараді залучалися й вищі військові чини району. Відкривав засідання його ясновельможність валі, паша такий-то, промовою приблизно такого змісту:

– Панове, присутні на цій нараді, мають у своєму розпорядженні чотирнадцять днів, аби втілити в життя зазначені заходи. По закінченні цього терміну останній ешелон депортованого населення має опинитися – живий чи мертвий – за межами вілаєта. Покладаю на вас відповідальність за невід-

кладне та радикальне виконання наказу, хоча б тому, що особисто відповідаю за це перед паном міністром внутрішніх справ.

Потім та нарада обмірковувала вироблений губернським управлінням план депортації. Мутесаріфи виступали з запереченнями та поправками, генерал повідомляв, скільки солдатів і заптіїв відряджає для конвоювання вигнанців. Приблизно через годину учасники наради були вільні податися в лазню чи кав'ярню, якщо тільки валі не оголошував тут же бенкет.

Мутесаріфи відбували в свої резиденції. Там повторювалася та ж сама гра. Вони, своєю чергою, скликали на наради каймакамів – керуючих округами, з яких складався санджак. До участі в нараді знову ж таки залучався місцевий військовий комендант, але, певна річ, не в званні генерала. Тепер план розроблявся з огляду на місцеві особливості. Тому нарада в санджаку тривала довше, ніж попередня, що проходила на вищому рівні. Відзасідавши, панове ці також вирушали в кав'ярню чи лазню, а з приводу «вірменської сволоти, яка в розпал війни додає стільки клопотів», висловлювалися жаргоном турецької голоти.

Потім наставала черга каймакамів. Каймаками збирали в окружних містах начальників районів – мюдірів, тільки ці засідання вже не іменувалися урочисто «нарадами». Мюдіри були майже суцільно молодь, за винятком інших сивочолих, чия кар'єра зупинилася на званні майора цивільної служби.

Каймаками повторювали те ж саме, що сказав валі мутесаріфам, а мутесаріфи – каймакамам, правда, не настільки вишуканими фразами:

– Вам дається стільки-то днів. До кінця цього терміну останнє стадо нечестивих свиней має покинути межі нашого округу. Операція має пройти бездоганно. Відповідаєте за це ви. Хто не впорається, потрапить під суд. У мене немає ні найменшого бажання за чужі гріхи бути звільненим на пенсію.

Нелегко доводилося мюдірам, виконавцям цих репресій. Нахіджиї, підвідомчі їм округи, охоплювали великі простори, залізничного сполучення там майже не було, телеграф був лише в небагатьох місцях, а поїздка в колісному екіпажі жахливими дорогами та гірськими стежками – справжні тортури, тому мюдірам нічого іншого не залишалося, як вдень і вночі скакати верхи, щоб кожне село, кожен клаптик землі, де жили вірмени, своєчасно підняти на ноги. Легко було валі, мутесаріфу, каймакаму наказувати та покладати відповідальність. У містах це ж – дитяча гра. Інша річ, якщо під вашою опікою перебуває дев'яносто сім містечок, сіл, селищ і хуторів. Не один мюдір, якщо тільки він не був чарівником чи законослухняним педантом, просто вирішував знехтувати тим чи іншим віддаленим селом. Багато мюдірів так і чинили, рухомі натуральною лінню, бо лінь – один із найважливіших стимулів людської діяльності. В інших начальників доброзичливе недбальство поєднувалося з умінням обтяпу-

вати під шумок свої справи. Готовність «знехтувати дрібницями» іноді добре оплачувалася, бо вірменська «маленька людина» і навіть селянин – далеко не бідні.

Такі виняткові випадки порушення службового обов'язку становили небезпеку лише там, де був жандармський пост. Але заптії і самі не проти були поживитися. А що може були вигіднішим за дозволене мародерство, коли влада заплющує на це очі? Правда, майно депортованих було наказано здавати в скарбницю. Але влада добре знала, що не в змозі реалізувати свої законні домагання і що їй вигідніше підтримувати службову запопадливість виконавців її наказів.

У той час, як у селамліках, кав'ярнях, лазнях та інших громадських закладах місцева інтелігенція, інакше кажучи, ті, хто звик читати газети, маючи певний запас іноземних слів, не ходив у стародавній турецький театр тіней – Карагез, зате подивився в Смирні чи в Стамбулі кілька французьких комедій, та до того ж ще й знав імена Бісмарка[45] і Сари Бернар[46], – в той час, як цей «освічений», цей прогресивний середній клас беззастережно приймав антивірменську політику Енвера, проста турецька людина, чи то з міських низів, чи селянин, поводилалася зовсім інакше. Часто мюдір, котрий привіз до села наказ про депортацію, дивився, не вірячи

---

[45] *Отто Едуард Леопольд фон Шенхаузен Бісмарк* (1815–1898) – німецький державний діяч, котрий здійснив возз'єднання Німеччини «згори».

[46] *Сара Бернар* (1844–1923) – відома французька акторка, котра працювала в театрах «Комеді Франсез», «Жімназ» та «Одеон».

власним очам, як турки та вірмени збиралися юрбою та плакали разом. Траплялося йому з подивом спостерігати і таке видовище: біля вірменського будинку плаче сім'я сусідів-турків і не тільки напучує благословінням «Бережи вас Аллах» застиглих у скорботі вигнанців, котрі не озираючись, із сухими очима переступають поріг старого свого будинку, але і дає їм у дорогу їжу, обдаровує такими цінними дарунками, як коза або в'ючний мул. І мюдіру доводилося часом бачити, як така турецька родина йшла з депортованими багато кілометрів шляхом вигнання. Бувало, одноплемінники мюдіра кидалися до його ніг і благали:

– Залиш їх із нами! Вони – не нашої віри, але вони – хороші. Вони нам – брати. Залиш їх із нами!

Але що з того? Навіть найтерплячіший мюдір погоджувався на це хіба що в одному чи двох безіменних, глухих селах, таємно даючи можливість цим крихтам знедоленої раси животіти під загрозою смертельного страху.

І ось вони йшли, спотикаючись, сільськими стежками, звертали на колісну дорогу, зливалися на путівцях із іншими вигнанцями, щоб через багато днів вийти нарешті на широке шосе, що веде через Алеппо на південний схід, у пустелю. Монотонне човгання мільйонів ніг, якого Земля не чула споконвіків.

Похід цієї армії страждальців планувався і був здійснений із пекельно стратегічною передбачливістю. Про одне лиш забули закулісні стратеги: про постачання цієї армії. У перші

дні ще видавали трохи хліба та булгура[47], але тоді ще не вичерпалися власні запаси депортованих. У ті перші дні кожен дорослий вигнанець мав право отримати в онбаші (так називався каптенармус, унтер-офіцер ешелону) дванадцять пара[48], – належні йому за законом гроші. Однак більшість відмовлялася звертатися з такою вимогою, боячись накликати на себе ненависть всесильного підстаршини. До того ж при тодішній дорожнечі за дванадцять пара можна було в кращому разі купити кілька апельсинів або куряче яйце.

Час від часу дедалі виснаженішими ставали обличчя, все нечіткішим мільйонний крок. Незабаром із нутра цієї повзучої істоти долинали лише переривчасті зітхання, кашель, стогони, іноді дикий, захланний зойк. Поступово ця істота стала розкладатися. Люди все частіше валилися з ніг і гинули в придорожніх канавах, куди їх зіштовхували конвоїри. На спини тих, хто уповільнив крок, зі свистом падали заптіївські кийки. Жандарми шаленіли. Їм також доводилося жити собачим життям, поки вони не здавали етап на межі свого повіту найближчому жандармському командуванню. На перших порах ще велися списки депортованих. Коли ж смертельні випадки та хвороби почастішали і дедалі більше мерців і напівживих – головним чином дітей – конвой скидав у канави, реєструвати наявний склад стало заняттям вкрай

---

[47] *Булгур* – крупно помелена пшениця, очищена від кірки, що замінює рис (*турец.*).

[48] *Пара́* – дрібна турецька монета.

обтяжливим, й онбаші скасував «цю писанину».

Та й хто запитає, чиї тіла зотлівають тут у чистому полі? Хто віддав тут Богові душу? Саркіс чи Астхик або Апет, Ануш, Вардуї чи Хорен?

Але не всі заптії були лютими звірами. Можна навіть припустити, що серед них були й незлі люди. Але що було робити такому службовцю? Йому суворо наказали до певної години доправити це людське стадо в певне місце. Він усім серцем розуміє матір, котра виючи кидається на дорогу і нігтями дряпає землю, намагається витягти своє мертве дитя з канави. Жодні вмовляння не допомагають. Минають хвилини за хвилинами, а до кінцевого пункту ще дванадцять кілометрів.

Колона зупинилася. Спотворені обличчя. Тисячоустий божевільний гул.

Чому ж ця людська маса, як би вона не ослабла, не накинеться на цього конвоїра і його поплічників, не роззброїть їх і не роздере на клапті? Жандарми мали б боятися такого вибуху люті, тут би їм і настав кінець. І ось один жандарм стріляє. Інші оголюють шаблі, колють, ріжуть гострими лезами беззбройних. Тридцять, сорок чоловіків і жінок корчаться на землі, стікають кров'ю. І від вигляду цієї крові збуджені кати хмеліють, їх охоплює давня несамовита жага пізнати жінок ненависної раси. Силою оволодіваючи беззахисною жінкою, вони немов учиняють насильство не тільки над людиною, а й над богом ворога.

А потім заптії і самі не пам'ятають, як це сталося. Килим-самохід, витканий із кривавих людських доль.

Завжди одне й те ж. На другу добу всіх працездатних чоловіків відокремлюють від решти. Ось один із них – сорокашестирічний, добре одягнений. Він – інженер, від сім'ї його відігнали силою, пустивши в хід приклади карабінів. Молодшій доньці цього чоловіка – всього півтора рочка. Він зарахований в іншаат-табурі – дорожньо-будівельний загін. Похитуючись, сновигає нещасний у довгій колоні чоловіків і як навіжений безперервно бурмоче:

– Я ж сплатив бедел… сплатив бедел…

Хапає за руку сусіду по шерензі. Від нестерпного душевного болю його трясе, як у лихоманці.

– Такої гарного дитини ти, мабуть, у житті не бачив. Очі в неї величезні, як блюдця. Якщо б я міг, я б змією на череві поповз за нею.

І знову блукає, спотикаючись, самотній, замкнувся в своєму горі.

Увечері на схилі пагорба – нічліг, сплять на голій землі. Інженер начебто також заснув. Глибокої ночі він будить того ж сусіду:

– Ну, ось вони всі й померли, – каже він. Тепер чоловік спокійний.

В іншому ешелоні крокує юна пара – наречений і наречена. У нареченого пробивається перший пушок над губою. Їм загрожує розлука – тут також будуть відбирати працездатних

чоловіків. Дівчині спадає на гадку рятівна думка: перевдягнути судженого в жіночу сукню. Хитрість вдається. І ці двоє дітей сміються, радіючи в простоті душевній вдалому фокусу з перевдяганням. Супутники застерігають їх: чи не зарано радіти? Поблизу невеличкого міста їм зустрічаються вороги, набігла розбійницька зграя, озброєні бандити, захоплені веселим полюванням на жінок. У число відібраних потрапляє і юна наречена. Вона притискається до нареченого:

– Заради Бога, залиште мене з нею. Моя сестра глухоніма, вона не може без мене обходитися!

– Дурниці, джанум! Красуня також піде з нами.

Їх тягнуть у якісь брудні нетрі. А там усе викривається. Юнака вбили відразу. Відрізали йому прутня, засунули трупові в рот. Губи парубка були ще підфарбовані хною, щоб більше бути схожим на дівчину. Після жахливого зґвалтування дівчини її, голу, прив'язали до мертвого нареченого: обличям до обличчя – так, щоб закривавлений прутень торкався її обличчя.

Килим-самохід, витканий із людських доль, який нікому не дано роз'єднати та розплутати…

Ще одна мати. Багато днів несе вона в мішку за плечима своє померле від голоду дитя. Несе до того часу, поки її родичі, не в силах терпіти трупний сморід, не скаржаться заптіям.

А ось божевільні матері з Кемаха. Співи їхні далеко лунають над Євфратом. Очі їхні палають, вони кидають зі скелі

своїх дітей у річку, немов роблять богоугодну справу.

Ось священик, вардапет. Він встає на коліна і, плачучи, благає мюдіра:

– Змилуйся, ефенді, над цими невинними!

Але мюдір зобов'язаний відповідати, як наказано:

– Не втручайся в політику! З тобою я маю право вести розмову тільки про церковні справи. Уряд поважає церкву.

У багатьох ешелонах не відбувалося нічого дивовижного, ніяких гідних згадки жахів – тільки голод, спрага, стерті в кров ноги, хвороби.

Але якось у Мараші перед входом у шпиталь стояла німецька сестра милосердя, вона прийшла на чергування. Повз медичний заклад тяглася довга безмовна череда депортованих вірменів. Сестра милосердя стояла як прикута, поки останнього вигнанця не стало видно. Вона зазнала чогось такого, чому і сама не знаходила слів: не жаль, ні! І не жах, а якесь невідоме раніше високе почуття.

Увечері медсестра написала рідним: «Я зустріла велику колону депортованих вірменів, вони нещодавно вислані зі своїх сіл і перебувають у відносно задовільному стані. Мені довелося довго чекати, поки вся колона пройшла. Ніколи не забуду цих хвилин. Чоловіків мало, здебільшого – жінки та діти. Багато – світловолосих, із великими блакитними очима, і дивляться на нас так суворо і з такою природною величчю! Так насправді дивляться янголи на Страшному суді».

А бідні ці янголи Страшного суду волочилися із Зейтуна,

Мараша, Айнтаба і з вілаєта Адана. Вони йшли з півночі – із Сиваса, Трапезунда, Ерзерума, а зі сходу – з Карпута та заселеного курдами Діарбекіра, з Урфи та Бітліса. По той бік Тавра, не доходячи до Алеппо, всі ці ешелони спліталися в єдиний нескінченний повзучий людський килим.

Однак у самому Алеппо не відбувалося нічого, як і в багатолюдних санджаках і казах вілаєта. У мирі та злагоді розкинулося узбережжя, височів Муса-Даг. Здавалося, він нічого не знає про страшну ходу, що прямує не так уже й далеко від нього.

Як довго тягнулися ці тижні! Життя в Йогонолуку, як звикли казати, йшло своєю чередою. Втім, тут цей вислів навряд чи доречний навіть у поверхневому його значенні. Про «це» люди не згадували, але найстрашніше було те, що вони майже не розмовляли.

На полях і в садах, на гребені і за токарним верстатом люди працювали, як і раніше, либонь, навіть ретельніше та старанніше, ніж раніше. Місцеві гендлярі їздили на щотижневий базар в Антіохію, і, як повелося з давніх-давен, турецькі скупники приїжджали у вірменські села та неквапливо торгувалися через кожну пара, немов би нічого особливого не сталося.

Усе було як завжди, проте зовсім інакше. Здавалося, що люди занурені в гіпнотичний сон, коли можна, як наяву, займатися повсякденними справами. Їм було все відомо. Люди

знали: жити їм чи не жити – ймовірно, питання тижнів. Кожен знав це і все ж не знав. І думав: далебі, дітей Муса-Дага мине небезпека, якщо вже дотепер нічого не сталося? Округа лежить віддалено, хіба це не сприяє тому, щоб влада про неї забула? Чи не ховається за цією глибокою тишею добрий знак?

Ось чому кожен намагався підтримати цю тишу, щоб не розбудити злих духів. Ось чому кожен із головою занурювався в дрімотну суєту буднів, наче у світі, де він жив, панувала вічна безпека. Приклад цьому подавали доктор Алтуні, аптекар Грікор і навіть сам Тер-Айказун. Старий лікар, як і раніше, роз'їжджав верхи на ослі, відвідуючи хворих, і так само проклинав своє нездале життя, буцімто нічого гіршого з ним статися вже не могло.

Ночами Грікор здійснював з учителями сократичні прогулянки і, показуючи їм зірки, незаперечним тоном перелічував назви, числа і віддаленість від Землі, ніхто йому не перечив. А якщо від цих мільярдів кілометрів у вас уже голова пішла обертом, то навряд чи до вашого слуху дійде слабке відлуння вибуху катастрофи. На крилах уяви Грікор зі швидкістю світла підносився до зірок, хрещеним батьком яких сам він і був. Погляду вгору було йому достатньо, щоб оголосити пустопорожніми вигадками балачки про депортацію. Можливо, він і справді цьому не вірив. Адже чорним по білому про це ніде не було написано! Вірменські часописи більше вже не надходили, а в турецьких разів зо два з'явля-

лися тільки якісь туманні натяки офіційних інстанцій.

Тер-Айказун також, незважаючи ні на що, виконував свої обов'язки. Викладав у школі, служив урочисту літургію, об'їжджав, як завжди, свою парафію. За його наполяганням і цього року відбулося освячене стародавнім звичаєм паломництво до монастиря Святого Томи, де з дуже давніх часів відбувається обряд жертвоприношення – матах, заклання агнця. Правда, Тер-Айказун скасував, без пояснення причин, народне гуляння з музикою та танцями до ранку, яким зазвичай закінчувався обряд.

Природно, що коли місцеві можновладці зуміли зберегти настільки незворушний спокій, то приїжджі європейці Ґонзаґо та Жульєтта виявляли цілковиту безпечність. Адже пані Багратян і справді сказала якось чоловікові:

– До осені я з тобою, милий, тут не залишуся. Мене починає долати тривога за Францію. Останні дні я часто думаю про маму.

Ґабріель відповів довгим загадковим поглядом, і Жульєтта збагнула, що сказала якусь дурню.

Багратян продовжував свої розвідувальні мандрівки ближніми селами і навіть розширив коло своїх досліджень: на півдні часто виїжджав за межі Суедії, на півночі доскакав на коні до Бейлана, бачив там занедбані вілли, які належали багатим вірменам із Александретти. Раз тільки наважився побувати в Антіохії. Міст через Оронт охороняли кілька заптіїв, чого раніше не бувало. Вони не спитали Ґабріеля про

документи і байдуже дали пройти. Багратяну подумалося, а що, як й усі інші сторожові пости пропустять його в екіпажі з Жульєттою та Стефаном? Пробі, порятунок досяжніший, ніж здається? Але коли він переступив поріг нового інформаційного бюро хюкюмета, у вічі йому впало велике оголошення на стіні, з якого стало ясно, що все набагато гірше. Як випливало з оголошення, заборонялося видавати квитки на потяг і диліжанс усім вірменам без винятку. Але особливо загрозливо звучали такі рядки: «Кожен підданий вірменської національності, котрий буде виявлений де б то не було за межами свого місця проживання без паспорта і дозволу на проїзд, має бути затриманий і доправлений у найближчий табір депортованих».

Цей безжальний наказ, що складався з кількох пунктів, підписав спадкоємець мужнього Джелала, догідливий Мустафа Абдул Халіл-бей.

Незважаючи на небезпеку, Багратян пройшовся базаром. Вузька, раніше вщерть набита людьми вуличка була майже безлюдною, мала заляканий і насуплений вигляд. Вірменські купці, хоч депортація тут ще не почалася, замкнули свої крамниці й як крізь землю провалилися. Але і мусульманському населенню було несолодко. Перш ніж Османська імперія отримала за заподіяне вірменам зло, відбулося раптове знецінення турецьких паперових грошей. З деякого часу купці вимагали за товар тільки золото та срібло, чим засоромили ці цнотливі метали, які відповіли негайним зник-

ненням із усіх ринків. Мудрагелі-економісти в стамбульських міністерствах давали плутані пояснення з приводу цього загадкового і такого раптового знецінення паперових грошей. Та й дотепер жоден премудрий економіст не збагнув, що грошовий обіг може залежати від того, як котуються суспільством моральні цінності.

Турки понуро тинялися Антіохійським базаром, залитим помиями, заваленим сміттям, від чого ринок був схожий на нічні нетрі околиці.

Ґабріель знайшов замкненими старовинні ворота будинку Ріфата. Він довго стукав молотком у ковану міддю дерев'яну арку – ніхто не відгукнувся. Отже, ага Ріфат Берекет ще не повернувся з поїздки в Анатолію. Багратян знав: мета цієї поїздки – організувати допомогу вірменському народу, і все ж його засмутило, що він не застав одного свого батька.

Повернувшись додому, Ґабріель вирішив далі околиць Муса-Дага більше не виїжджати. Причиною такого рішення став той чарівно-заспокійливий, відчайдушний вплив, який мала на нього (і що далі, то більше) гора. Коли вранці чоловік розчиняв вікно і вітався з горою, його незмінно охоплювало урочисте здивування, зрозуміти яке він був не спроможний. Муса-Даг щогодини змінював вигляд: то поставав щільною, суцільною масою, то крізь пронизаний сонцем серпанок здавався величезною пухнастою грудкою. Ця вічна в своїх перетвореннях сутність гори начебто додавала йому сил і мужності в тому сум'ятті почуттів і болісних міркувань, які з мо-

менту появи пастора Арама Товмасяна позбавили чоловіка сну. Але як тільки він покидав покров Муса-Дага, то негайно втрачав мужність про все це думати.

Тим часом уважні рейди офіцера навколишніми селами дали свої плоди. Він досяг, чого домагався: не тільки отримав порівняно повне уявлення про справи та дні тутешніх селян – плодівників, ткачів, шовківників, пасічників і різьбярів, але часом навіть мав можливість зазирнути в їхнє сімейне життя, в цей замкнутий світ. Правда, це не завжди було легко зробити. Спочатку багато земляків дивилися на нього, як на шляхетного іноземця, хоч він був із місцевих землевласників і пов'язаний із ними загальною національною приналежністю. Природно, Аветіс-молодший був їм куди ближчим, незважаючи на те, що цей скупий на слова дивак не вдостоював увагою жодної людини, не виключаючи Грікора, Тер-Айказуна, вчителів, та й у селах мало бував. Що з того? Адже похований він на тутешньому цвинтарі, серед їхніх небіжчиків!

Згодом, однак, селяни пройнялися довірою до Ґабріеля і потай навіть сподівалися, що прийде час і той стане для них опорою. Ефенді був, звісно ж, впливовим чоловіком, знаним за кордоном, котрого в силу його впливу турки остерігалися. Поки він живе в Йогонолуку, біда, може, й мине мусадазькі селища. Ніхто не усвідомлював, наскільки виправдані ці надії, але це вігравало тут свою роль і не тільки. Якщо Ґабріель настільки ж мало, як і всі навколишні, загадував про

майбутнє, то його все ж відрізняло від них чимало: по очах чоловіка, по тривозі, що виходила від усієї постаті, з його запитань, нотаток, які робив, можна було вгадати, що він про щось зосереджено міркує і зайнятий чимось особливим. Саме це й вирізняло цього чужинця серед оточуючих. Всі погляди були звернені на Багратяна, тільки-но він з'являвся. Його стали запрошувати до багатьох осель.

Кімнати за тутешнім звичаєм були майже порожні й усе ж вражали Ґабріеля своєю охайністю та затишком. Глинобитну підлогу встеляли чисті циновки. Сиділи зазвичай на тапчанах, покритих добротними килимами. Тільки у найбідніших селян хлів містився під одним дахом із житлом. Голі стіни були далеко не повсюдним явищем. Поруч із іконами на них де-не-де висіли картинки з ілюстрованих журналів або календарів. Часом господині прикрашали світлиці свіжими квітами в пласких вазах, що на Сході рідкість. І ледь гість сідав, до нього підсували об'ємну тумбу, на яку ставили велику олов'яну тацю з усіляким печивом, медовими сотами, солодкими сирами. Смак цих добірних ласощів був знайомий Ґабріелю з дитячих літ. Тоді ці ласощі були забороненими радощами, позаяк від батьків, певна річ, приховувалося, що прислуга бере маленького Ґабріеля із собою в гості до селян. Тепер же шлунок чоловіка пасував перед настільки рясним частуванням, особливо якщо до печива подавали шмат дині або зацукровані фрукти. Відмовитися від частування означало б завдати смертельної образи. І Ґабріель рятувався тим,

що загодовував солодощами дітей господарів, котрих йому незмінно показували, куди б чоловік не приходив. Сам же він куштував усього потроху.

Зворушливою любов'ю та турботливим доглядом були оточені тутешні діти, особливо маленькі. Причиною гордощів кожної матері була бездоганна чистота сорочечки, шкільного халата чи фартуха її дитини. Правда, з роками матерям доводилося миритися з тим, що їхні хлопчаки повертаються з войовничих набігів на сади в балці Дамладжка повними дикунами.

Частий гість у селі, Багратян придбав там друзів. Найвірнішим товаришем став статечний чоловік на прізвисько Чауш Нурхан, що означало приблизно «сержант Нурхан». Цей Чауш Нурхан заснував на південній околиці Йогонолука свою справу, найбільшу після будівельної контори підрядника Товмасяна. У Нурхана були слюсарні та кузня, шорна, каретна майстерня, де виготовляли кангнами, прудкі в тих околицях двоколісні гарби. І нарешті, у Чауша Нурхана була святая святих, де він майстрував особисто і без свідків. Посвячені знали, що тут він лагодить мисливські рушниці і ладує до них набої. Однак, щоб уникнути чуток, це його заняття розсудливо ховалося, і в першу чергу – від жандармського ока Алі Назіфа.

Чауш Нурхан був старим солдатом-надстроковиком. Сім років він провів у війську, побував на війні й у великих казармах піхотного анатолійского полку в Бруссі. За його

звичками легко було впізнати справжнього вояку: сиві вуса, закручені догори, мова, оздоблена армійськими виразами і міцними слівцями. Видно це було і з того, як він шанував Багратяна, котрому при зустрічі щоразу віддавав честь як офіцеру та начальнику. Може, він зауважив у Ґабріеля якісь чесноти, про які той ще й гадки не мав.

У минулому Чауш Нурхан виконував замовлення Аветіса Багратяна-молодшого, а тепер узявся обстежувати багатий арсенал Багратянів, щоб перевірити, чи все там гаразд. Він забрав рушниці в свою таємну збройову майстерню, щоб розібрати, змастити і знову зібрати їх. Ґабріель нерідко спостерігав за майстром за цією справою. Іноді він брав із собою до Нурхана Стефана. Чоловіки із захопленням, як справжні знавці, теревенили про військову справу. Чауш був джерелом перчених армійських анекдотів, потішних байок, які Ґабріель, поціновувач народного гумору, не втомлювався слухати. Так у часи гонінь два вірмени, як це не дивно, віддавалися спогадам про турецьку солдатчину як про щось рідне.

У Нурхана була купа малолітніх дітей, котрих він сам, здається, не розрізняв. Правда, чоловік навряд чи брав близько до серця долю свого численного потомства. Вусань, котрий колись навіював жах, гроза новобранців, ставився до своєї крові та плоті з ласкавою байдужістю, зі спокійною душею полишав їх на самих себе. Увечері, коли майстри вручали йому ключі від майстерень, Чауш Нурхан не поспішав до свого багатодітного гнізда, не стукав до сусідів. Із глечи-

ком вина в одній руці, з сигнальним ріжком піхотного полку, викраденим у скарбниці, в іншій він вирушав у свій абрикосовий сад. І в сутінках лунало, стрясаючи повітря, добре знайоме сільським жителям переривчасте завивання сурми. Завмираючи та захлинаючись, пронизливо звучав військовий сигнал турецької армії. Нурхан сурмив вечірню зорю, ніби вирішивши, поки не настала ніч, підняти на ноги всю долину.

Тим часом у селах виникла дискусія через шкільні заняття. Річ у тім, що, згідно з навчальним планом Загального вірменського шкільного союзу, авторитетної національної організації, в підпорядкуванні якої перебувала освіта, навчальний рік у школах мав закінчуватися з настанням перших спекотних днів, тобто в середині травня. І раптом Тер-Айказун, котрий керував шкільною освітою в окрузі, наказав скоротити канікули до одного тижня, після чого відразу ж поновити заняття.

В основі цього рішення, як і самозабутньої праці місцевих жителів, лежали одні й ті ж причини. Наближається всесвітній потоп. Отже, майбутньому розпаду та знищенню упорядкованого ладу життя потрібно протиставити підвоєнний лад. А повній безпорадності, що неминуче десь проявиться, протиставити найбільшу точність і дисципліну. У ці важкі дні гамір і галас дітлашні, безперервна метушня пустотливої ватаги, що святкує в своєму невіданні настання канікул, – усе це стане просто суспільним лихом. Здавалося б, ясно,

що всім треба погодитися з Тер-Айказуном, але тут повстали вчителі. Вони, і в першу чергу Ґрант Восканян, не хотіли втрачати нагоду одержати обіцяну відпустку. Вчителі вдавалися до заступництва мухтарів, вселяли батькам, що діти не витримають перенапруги, та ще й у таку спеку. А мовчун Восканян почав кампанію проти Тер-Айказуна, в якій дав волю власній ненависті.

Марно! Священик узяв гору. Він зібрав усіх сімох мухтарів і, звернувшись до них із короткою промовою, переконав у власній слушності. Отже, новий навчальний рік, незважаючи на літо, почався відразу ж за минулим. Учителі вдалися до останнього засобу – спробували втягнути в боротьбу Багратяна. Восканян і Шатахян з'явилися на віллу з офіційним візитом, церемонні та манірні. Ґабріель, однак, відразу ж оголосив себе прихильником продовження навчального року. Він сказав, що не тільки схвалює цей захід, але і особисто в ньому зацікавлений, оскільки має намір послати сина в школу до пана Шатахяна, щоб Стефан нарешті отримав можливість спілкуватися з хлопчиками свого віку та національності.

Шатахян вклонився і своєю елегантною французькою відповів короткою тирадою, в якій протиставив сучасні вимоги гігієни та цілющого дозвілля застарілій строгості навчання.

Вислухавши Шатахяна, Багратян приголомшив того несподіваним запитанням:

– А чому, власне, ви розмовляєте зі мною французькою?

Шатахян ображено виправдовувався:

– Я ж тільки заради вас, ефенді.

Тут Восканян тицьнув його п'ястуком у спину, що, мабуть, означало: «Бачиш, своїм марнославством ти все зіпсував!» Учителям залишалося тільки змиритися. Зате мовчун вилив свою ненависть до Тер-Айказуна в довгому віршованому пасквілі. Під час нічної прогулянки під проводом аптекаря Грікора Восканян попросив учителя Асаяна прочитати вголос свій віршований памфлет. Голос Асаяна тремтів від обурення. За сумісництвом цей довготелесий виконавець народних пісень був церковним регентом, тому більше за інших постраждав від жорстких порядків Тер-Айказуна. Бойову поему Восканяна завершували такі грізні рядки:

Якщо завісиш сонце рясою, як хмарою,
Воно крізь неї все одно проб'ється.

Але сонце тут явно символізувало світло розуму, а тому втямити, чому Тер-Айказун, подовживши шкільні заняття, завісив світло розуму своєю ризою, було нелегко. Грікор похитав головою: він, либонь, не дуже схвалював поетичні справи свого честолюбного учня.

Опівнічний гурток фармацевта розташувався на схилі пагорба, серед виноградників Кедер-бігу. Аптекар узяв у Асаяна рукопис, аби переглянути вірші. Затаврованого героя сатири він залишив зовсім без уваги – Грікор завжди нехту-

вав суттю речей. З похмурою безпристрасністю він оголосив свій вирок:

– Ні складу, ні ладу, Ґранте Восканян. Поети були лише колись…

Але не тільки поети – все було тільки в минулому: подвиги, війни, державні мужі, герої. Лише ставши історією, світ ставав об'єктом уваги Грікора. Але йому не хотілося бентежити свого послідовника, і наставник підбадьорливо зауважив:

– Ти все ж цього не кидай! Але тобі, учителю, ще треба вчитися!

У призначений день Ґабріель привів у йогонолукську школу Стефана і свою маленьку підопічну Сато, у котрої вже загоїлися рани на ногах. Цьому передувала коротка сутичка з Жульєттою. Їй страшно за свого хлопчика, сказала вона, котрий буде сидіти з цими немитими дітьми, та до того ж у якомусь східному хліві. У Парижі Стефана ніколи не посилали в початкову школу, де аж ніяк не менше ризику чимось заразитися та набратися вошей.

Ґабріель наполіг на своєму: якщо міркувати розсудливо, не так уже все це страшно, коли, того й гляди, прийдуть справжні небезпеки, набагато гірші за ці. Він як батько вважає, що набагато важливіше, щоб Стефан до самої суті пізнав своє, рідне, зжився з ним.

В інші часи і за інших обставин Жульєтта знайшла б сотню заперечень. Тепер же вона відразу здалася і замовкла.

Це була мовчазна капітуляція, і найменше усвідомлювала це сама жінка. Після тієї нічної розмови, коли їй відкрилося, в якому розпачі перебуває Ґабріель, сталося щось незрозуміле. Та душевна близькість, яка була вирощена в їхньому чотирнадцятирічному шлюбі, з кожним днем танула. Коли Жульєтта вночі прокидалася, їй часом здавалося, що у неї і цього сплячого поруч чоловіка немає спільного минулого. Їхнє спільне минуле залишилося там, у Парижі й інших ваблячих своїми вогнями містах Європи, зовсім відокремлене від них і більше їм не належить.

Що ж трапилося? Ґабріель змінився, вона чи ще щось?

Жінка, як і раніше, не ставилася серйозно до гіпотетичної можливості катастрофи. Смішною здавалася їй сама думка, що вал потопу не відступить перед нею, француженкою. Доведеться потерпіти ще два-три тижні. А там – назад, додому! Тож станеться щось чи ні за ці тижні – її хата скраю. Тому жінка й промовчала, почувши про рішення Ґабріеля віддати Стефана в сільську школу.

Коли ж вона раптом відчула в закутках душі, яким холодом віє від цього «моя хата скраю», француженку пронизав гострий, ніколи раніше не відчутий біль не тільки за себе, але, може, навіть більше, і за Стефана.

Як і слід було очікувати, Стефан нововведення прийняв із захопленням. Він зізнався батькові, що на уроках найдобрішого Авакяна вже не здатен зосередити увагу, зібратися з думками. Цьому паризькому гімназистові, долученому до

латини та греки, була куди миліша вірменська сільська школа. Радісна готовність хлопчика пояснювалася не лише тим, що йому набридло повторення уроків із Авакяном, – той також жив у душевному сум'ятті та напруженому очікуванні, особливо з того часу, як у будинку оселилися Іскуя та Сато.

Через Сато стався якось великий переполох у будинку. Якось уранці Стефан і дівчинка зникли, з'явилися тільки через кілька годин після обіду. Для Сато це погано б скінчилося, якби не Стефан, котрий по-лицарськи взяв на себе провину і повідомив, що вони пішли гуляти на Дамладжк і заблукали. Жульєтта влаштувала сцену не тільки Авакяну, але й Ґабріелю, а синові заборонила навіть розмовляти із Сато. Відтепер волоцюга була відлучена від панського товариства і не сміла, буваючи вдома, виходити зі своєї комірчини. Тим більше тягнувся тепер Стефан до Іскуї, котрій давно уже дозволили встати з ліжка, хоч вона ще не одужала. Коли дівчина відпочивала в шезлонгу в саду, Стефан сидів біля її ніг на землі. Багато про що хотілося йому її спитати. Поступаючись його проханню, Іскуя розповідала про Зейтун. Але щойно з'являлася Жульєтта, вони, наче змовники, замовкали.

«Як його тягне до всіх цих…» – думала Жульєтта.

Йогонолукська школа вирізнялася значними розмірами і, як найбільша в Мусадазькій окрузі, була чотирикласною. Керівником школи Тер-Айказун призначив Шатахяна. Шатахян же за власним рішенням відкрив додатковий клас, в якому викладав французьку мову й історію, а Восканян – лі-

тературу та чистопис. Але цим справа не обмежилася: при школі відкрили вечірні курси для дорослих. Тут нарешті знайшов застосування своїм талантам і універсальний учений, аптекар Грікор. Він читав лекції про зірки, кольори, живу та мертву природу, про стародавні племена, мудреців і поетів. Лекції читав не окремими темами, а на свій лад, фантастично все змішуючи, бо був витонченим казкарем від науки. Мову свою він розбавляв таємничими словами та числами, так що спантеличені слухачі не зводили з викладача здивованих очей.

Але як яскраво свідчать про тягу до освіти вірменського народу ці вечірні курси для дорослих! Адже їх головним чином відвідували літні люди, найчастіше ремісники, котрі побачили світ та забажали на схилі років дізнатися про нього щось нове, не посоромившись сісти за тісну шкільну парту.

Апет Шатахян записав Стефана в додатковий клас, що складався з тридцяти учнів у віці від дванадцяти до п'ятнадцяти років, потім відвів Ґабріеля убік і сказав:

– Я не зовсім вас розумію, ефенді. Чому ваш син може у нас тут навчитися? Багато про що він, либонь, знає більше за мене, бо хоч я і навчався якийсь час у Швейцарії, але вже стільки років животію в цій глушині! Подивіться тільки на цих дітей: справжні дикуни! Не знаю, пане, чи матиме це позитивний вплив…

– Саме від цього впливу я й не хотів би захищати мого хлопчика, Апете, – відповів Ґабріель, і вчитель здивувався

самодурству батька, котрий будь-що хоче перетворити вихованого європейця на азіата.

Класна кімната була переповнена дітворою і батьками, котрі прийшли записати своїх дітей до школи.

Якась старенька підвела до Шатахяна хлопчика:

– Забирай його, вчителю! Але гляди, тільки не дуже бий!

– Ну, ось ви і самі чули, що це таке, – сказав, обернувшись до Ґабріеля, Шатахян і зітхнув над тим, які гори застарілих понять, забобонів і невігластва йому належить здолати.

Багратян і вчитель домовилися, що Стефан буде ходити в школу чотири рази на тиждень, головним чином для практикування у вірменському усному та писемному мовленні. Сато зарахували в початковий клас, що складався переважно з дівчат набагато молодших за зейтунську сирітку, яка важко піддавалася вихованню.

Наступного дня Стефан прийшов зі школи злий. Він не дозволить робити з себе посміховисько через цей дурнуватий англійський костюм, заявив підліток. Він хоче бути одягнений так само, як і всі інші хлопці. І зажадав вельми рішуче, щоб йому пошили у сільського кравця такий же, як у всіх, ентарі – халат із кольоровим поясом – і шаровари. Через цю несподівану вимогу у Стефана спалахнула суперечка з матір'ю, після чого ще багато днів так нічого і не було вирішено.

Замість занять зі Стефаном Самвел Авакян отримав нову, зовсім іншого типу роботу. Ґабріель передав йому всі

свої численні розрізнені нотатки, що накопичилися за останні тижні. Студент мав об'єднати отримані в різних варіантах дані в один великий статистичний звіт. Яким було призначення цієї роботи – Авакянові не повідомили. Спочатку йому потрібно було встановити, під певним кутом зору, загальну чисельність жителів Муса-Дага від «мереживниць» Вакефа на півдні до «пасічників» Кебусії на півночі. Відомості, які Багратян зібрав у секретаря йогонолукської громади і війтів інших шести сіл, треба було систематизувати та перевірити.

Уже наступного дня Авакян представив Багратяну таблицю. Загальна чисельність населення семи сіл, відповідно за статтю і віком, була така:

Діти грудного віку та молодші за чотири роки	583
Дівчатка від чотирьох до 12 років	579
Хлопчики від чотирьох до 14 років	823
Жінки, старші за 12 років	2074
Чоловіки, старші за 14 років	1550
Загалом	5609 осіб

До цього числа входила також сім'я Багратянів і мешканці його будинку. Крім таких сумарних таблиць, були скла-

дені, залежно від їхнього призначення, докладні таблиці, що містили дані про чисельність родин в окремих селах і про склад населення за професіями та типом занять. Але Ґабріеля цікавили не тільки люди. Він хотів знати і кількість худоби в окрузі. Це була нелегка робота, і вдалася вона не повністю, бо навіть мухтари не могли дати точну відповідь на такі запитання. Одне було ясно. Великої рогатої худоби і коней не було зовсім. Але кожна більш-менш заможна родина мала кількох кіз, віслюка або мула, на якому возили вантажі або їздили верхи. За звичаєм горян великі отари овець, приватна чи громадська власність, паслися на підніжному кормі на далеких пасовищах, де вони від однієї стрижки до іншої перебували під наглядом чабанів і підпасків. Виявилося, що неможливо навіть приблизно визначити чисельність поголів'я цих овець.

Трудоголік Авакян радий був хоч якійсь роботі, він старанно обходив села і перетворив кабінет Багратяна на сховище кадастрової інформації. Однак про себе він стенав плечима, дивуючись примхам багатія, котрий думає згаяти тривожний час напередодні грізної події цим визнадливим і головоломним заняттям. Нічим, мізкував Авакян, цей одержимий скнара не гребує, все нотує. Готує, либонь, книгу про народне життя на Муса-Дагу. І до всього йому є діло: і скільки в селах тондирів (це такі викопані в землі печі), й який урожай. Мабуть, Багратян був стривожений тим, що горяни купують на рівнині у мусульман кукурудзу і червоне сирійсь-

ке зерно. Не менше засмучувало його і те, що ні в Йогонолуку, ні в Бітіасі й узагалі ніде у вірменів не було млина.

Наважився Ґабріель навідатися і до аптекаря, розпитував, як справи з ліками. Грікор, котрий сподівався, що візитом Багратяна він зобов'язаний своїй книгозбірні, а не лікам, із розчарованим виглядом обвів рукою стіни. На двох маленьких полицях стояли всілякі баночки та скляночки з нашкрябаними на них чужоземними письменами. Це було все, що хоч якось нагадувало аптеку. Три великих бідони з гасом у кутку, лантух солі, одна-дві купи люлькового тютюну та зв'язка мітел свідчили, що в аптеці йде жвава торгівля предметами побуту, але не медикаментами. Грікор велично постукав сухорлявим пальцем по одній із таємничих сулій:

– Як казав Іван Златоуст, до складу всіх ліків входять сім елементів: вапно, сірка, селітра, йод, мак, смола верби і сік лавра. У сотнях видозмін це завжди одне і те ж.

Посудина у відповідь на постукування видала легкий дзвін, немов підтверджуючи, що містить вдосталь цілющих засобів Івана Златоуста. Після спроби дати йому урок сучасної фармакології Ґабріель більше не проявляв цікавості. На щастя, у нього була своя власна, і хороша, домашня аптечка.

Але, природно, найважливішим стало розвідати, чи є у людей зброя. Приятель Нурхан робив із цього приводу туманні натяки. Але щойно Ґабріель прямо питав про це сільських війтів, вони моментально втікали від нього.

Якось усе ж він наздогнав йогонолукського мухтара Кебу-

сяна у нього вдома, не дав йому сховатися.

– Будь зі мною відвертим, Товмасе: скільки у вас гвинтівок і яких?

Мухтар став відчайдушно косити очима, затряс голомозою головою.

– Господи Ісусе! Невже ти хочеш на нас біду накликати, ефенді?

– Чому саме мене ви не удостоїли своєю довірою?

– Моя дружина цього не знає, мої сини не знають, і вчителі нічого не знають. Жодна людина нічого не знає!

– А мій брат Аветіс знав?

– Твоєму братові Аветісу, нехай буде земля йому пухом, було все відомо. Та він жодній душі ні слова не сказав.

– Схожий я на чоловіка, котрий не вміє мовчати?

– Якщо докопаються, нас всіх порішать.

Однак, як не косив оком, як не тряс головою Кебусян, діватися було нікуди, скінчилося тим, що він замкнув двері на два оберти ключа. Потім, шепочучи від страху, повідав правду.

1908 року, коли «Іттіхат» очолив революцію проти Абдул-Гаміда, уповноважені «молодих турків» роздавали зброю в усіх округах і громадах Османської імперії, переважно вірменських, бо вірмени вважалися оплотом тодішнього повстання. Звісно, Енвер-паша знав про це і, коли вибухнула світова війна, насамперед віддав наказ якнайшвидше відібрати у вірменів цю зброю.

При втіленні в життя цього урядового наказу помітну роль, певна річ, відіграли характер і триб думок тодішніх його виконавців. Якщо у вілаєтах панували завзяті верховоди провінційного «Іттіхата», як, наприклад, в Ерзерумі чи Сивасі, то, траплялося, беззбройні їхні мешканці скуповували у заптіїв зброю, щоб їм же і здати її на виконання урядового наказу. У таких місцинах відсутність зброї розглядалася як злісне її приховування.

У вілаєті у Джелал-бея все відбувалося, як можна припустити, набагато мирніше. Чудовий адміністратор, Джелал із властивою йому людяністю противився заходам блискучого стамбульського бога війни, втілював такі розпорядження з великою прохолодою, якщо просто не відправляв їх у кошик для сміття. Його ввічливість наслідували здебільшого і нижчі чиновники, за винятком жорстокого марашського мутесаріфа. І все ж у січні в Йогонолук із Антіохії для вилучення зброї прибув у супроводі капітана поліції рудий мюдір. Прийнявши до відома свідчення усміхнених мухтарів, що ніхто тут зброї ніколи не отримував, обидва спокійно зникли.

На щастя, мухтар свого часу справді не дав розписки уповноваженому комітету. Ґабріель похвалив війта:

– Дуже добре, а рушниці хоч на щось годяться? Скіль-ки їх?

– П’ятдесят маузерівських гвинтівок і двісті п’ятдесят грецьких карабінів. На кожен є тридцять обойм, разом сто п’ят-

десят пострілів.

Ґабріель задумався. На таке і справді не варто слова тратити. А чи немає у людей ще якоїсь вогнепальної зброї? Кебусян зам'явся.

– Це – їхня справа. На полювання багато хто ходить. Але яка користь від кількасот допотопних рушниць із кремінним запалом?

Ґабріель устав і простягнув мухтарові руку.

– Дякую за довіру, Товмасе Кебусян! А тепер, якщо вже ти мені все розповів, я б хотів знати: куди ви все це запроторили?

– Тобі неодмінно треба знати, ефенді?

– Ні, але мені цікаво, і я не бачу підстав приховувати від мене кінець історії.

Мухтар кілька хвилин боровся із собою. Про «кінець історії», крім його співтоваришів війтів, Тер-Айказуна і паламаря, справді не знала жодна душа. Але було в Ґабріелеві щось таке, перед чим Кебусян не міг встояти. І, відчайдушно заклинаючи його мовчати, він усе ж видав Багратяну цю таємницю.

Паки з рушницями і набоями поховали на Йогонолукському кладовищі, по-справжньому, в могилах, і на надгробках написали вигадані імена.

– Ну, ось, тепер моє життя в твоїх руках, ефенді, – вирвався з грудей мухтара стогін, коли він відчиняв двері, випускаючи гостя.

Той, не обертаючись, відповів:

– А може, і так, Товмасе Кебусян.

Думки, яких він і сам лякався, невідступно переслідували Багратяна, були для душі таким сильним потрясінням, що він і на годину не міг забутися ні вдень, ні вночі. При цьому, не зважаючи на його педантичні пошукові роботи, думки ці ніби майоріли десь у примарному світі між колишнім і майбутнім, як і все це життя біля підніжжя зелених гір.

Ґабріель бачив перед собою тільки роздоріжжя, де шлях розгалужувався. Ще п'ять кроків – і відразу туман, темрява. Але, либонь, у житті кожної людини напередодні рішення ніщо не видається настільки нереальним, як мета.

І все ж хіба не було ясно, що Ґабріель віддає всю свою бурхливу енергію цій вузькій долині, що він відкидає будь-який вихід, який, можливо, знайшовся б? Чому не озвався до нього голос: «Чому зволікаєш, Багратяне? Чому втрачаєш день за днем? Ти – людина з іменем, ти – заможний. Скористайся цією перевагою! Нехай чигає на тебе небезпека й очікують величезні труднощі, спробуй, проберися з Жульєттою та Стефаном в Алеппо. Алеппо – дуже велике місто. У тебе там є зв'язки. Ти можеш хоча б дружині та синові забезпечити заступництво іноземних консулів. Так, звісно, твоїх земляків, котрі обіймали чільне становище в суспільстві, усюди пересаджали, перевішали чи заслали. Поїздка, безперечно, стане величезним ризиком. А хіба залишатися тут – менший ризик? Тож не тягни більше, спробуй врятуватися, поки не

пізно!» Не завжди мовчав цей голос. Але звучав він гейби приглушено. Мирно височів Муса-Даг. Ніщо не змінилося. Тутешній маленький світ немов підтверджував слушність Ріфата Берекета: навіть найменший відгомін подій не проникав у цю долину. Вітчизна, яку Ґабріель ще вважав давнім дитячим переказом, зараз міцно прикувала його до себе. Та й в образі Жульєтти щось потьмяніло. Тому, якби чоловік навіть і захотів вирватися з-під влади Муса-Дага, він, можливо, не був би спроможний це зробити.

Ґабріель дотримав слова, даного мухтарові, не розповідати нікому про заховану зброю. Навіть із Авакяном жодним словом не обмовився. Зате раптом дав йому нові завдання. Авакяна перевели в картографи. Тепер набув сенсу той план Дамладжка, який Стефан за бажанням батька накреслив недосвідченою рукою ще в березні. Авакяну була замовлена точна мапа гори у великому масштабі і в трьох примірниках.

«Долину з людьми і худобою він вичерпав, – мізкував студент, – тепер справа дійшла і до гірського хребта».

Як відомо, Дамладжк – справжнє серце Муса-Дага. Тоді як на півночі гірський хребет розгалужується на кілька відрогів, які, знижуючись до долини Бейлана, перетворюються з волі природи на примарні замки та тераси, на південь він хаотично і якось не до кінця обривається в долину гирла Оронта. У центрі ж – а це й є Дамладжк – він неначе зосереджує всю свою міць. Тут, у центральній частині, натягує

собі на груди міцні скелясті ручища долини семи сіл, немов ковдру, що зібралася в складки. Тут здіймаються, також досить круто, над Йогонолуком і над Аджи-Абіблі два найвищих шпилі гірського ланцюга – єдині, де немає дерев, лише трава росте. Тильна частина Дамладжка утворює доволі велике плато. В найширшому місці, між виходом із Дубової балки та стрімкими скелями узбережжя по прямій лінії, відповідно до підрахунків Авакяна, – понад три кілометри.

Але особливо займали Ґабріеля разюче чіткі межі, в які природа замкнула це плоскогір'я. На півночі там був прохід, затиснений крутими схилами полонин, і вузька сідловина, сюди з долини вела стара гірська стежка. Вона, правда, губилася в чащах чагарників, бо тут ніяк не можна було здолати кручі, що стіною загородили шлях до моря. На півдні ж, там, де гора обривалася над пустельним, майже позбавленим рослинності півколом кам'яного обвалу, височіла велетенська скеляста вежа, висотою п'ятдесят футів. З цього природного бастіону відкривався вид на частину моря й усю рівнину Оронта з турецькими селами, аж до голих шпилів Джебель-Акра. Звідси видно було величезні руїни храмів та акведуків Селевкії в зелених тенетах повзучих рослин. Очі розрізняли кожну колію на важливому тракті, що з'єднував Антіохію з Ель-Ескелем і Суедією. Виблискували білизною кубики будиночків у цих містечках, і яскравим світлом заливало сонце гуральню на правому березі Оронта, поблизу моря.

Кожен, хто хоч трохи тямить у військовій справі, мав би відразу оцінити ідеальне розташування Дамладжка з точки зору оборони. Крім гірського схилу, зверненого до долини, перед яким пасували навіть численні любителі-альпіністи через його неходжений і важкий підйом, єдино вразливим для оборони пунктом було вузьке Північне Сідло. Однак саме тут характер місцевості мав безліч переваг для оборони, і не в останню чергу та обставина, що безлісні схили ущелини, порослі густим чагарником і розмаїтими дикими рослинами, становили непереборні перешкоди.

Картографічна продукція Авакяна далеко не завжди задовольняла Ґабріеля. Він постійно знаходив нові помилки і вади в його мапах. Студент побоювався, як би химери його працедавця мало-помалу не стали б маренням божевільного. Він усе ще ні про що не здогадувався. Тепер вони гаяли цілі дні на Дамладжку. Багратян, котрий брав участь як артилерійський офіцер у Балканській війні, зберіг свій польовий бінокль, метрівку, бусоль та інші вимірювальні прилади, потрібні для орієнтації на місцевості: зараз вони виявилися вельми доречними. Господар вимагав, щоб Авакян наносив на креслення русло кожного струмка, кожне високе дерево, кожну велику кам'яну брилу. Але справа не обмежувалася малюванням червоних, зелених і синіх ліній на мапі – на ній стали з'являтися також дивні слова і цифри. Між вершинами гір і Північним Сідлом розташувалася велика пласка низовина. Вона поросла чудовою зеленою травою, тому тут за-

вжди можна було зустріти отари чорних і білих овець. Чабани і взимку, і влітку цілими днями спали глибоким сном, закутані в свої кожухи, і були схожі на стародавні скульптури.

Багратян і Авакян обійшли навколо це пасовище, ретельно відраховуючи кроки. Ґабріель показав на два ключі, що пробилися крізь густу папороть на краю низовини.

– Це – велике щастя, – сказав він. – Напишіть навскоси: «Городище».

Кінця не було цим загадковим вказівкам. Особливо ретельно розшукував Ґабріель одне місце, що привернуло його своєю лагідною, свіжої красою. Воно теж було розташоване біля русла якогось струмка, але ближче до моря, там, де між плато та стрімкими скелями тягнувся темно-зелений пояс миртів і рододендронів.

– Візьміть це до уваги, Авакяне, і напишіть червоним олівцем: «Майданчик Трьох наметів».

Учитель не втримався і спитав:

– А що це означає?

Але Ґабріель пішов уперед і не розчув. «Я служу помічником мрійнику, допомагаю марити наяву», – сказав собі Авакян. Однак про те, що таке «Майданчик Трьох наметів», він дізнався через два дні.

Коли доктор Алтуні розбинтував руку і плече Іскуї, то дуже засмутився:

– Так я і думав. Були б ми у великому місті, все б обійшлося. Тобі треба було залишитися в Алеппо, світло очей моїх, і

там лягти в шпиталь. Але, далебі, ти правильно вчинила, що дісталася сюди. У теперішні часи хто може бути пророком? Ти тільки, будь ласка, не впадай у відчай, любонько! Поживемо – побачимо!

Іскуя намагалася заспокоїти старого:

– Я зовсім не втрачаю надії, лікарю. Адже це, на щастя, ліва рука.

Іскуя не вірила слабким розрадам Алтуні. Вона поглянула на свою руку. Всохла, укорочена, кінцівка безсило висіла від плеча. Ворушити нею Іскуя не могла. Але рада була вже тому, що її більше не мучить біль. Що ж, ось вона і стала назавжди калікою.

Але хіба це велика жертва порівняно з долею, що спіткала етап, із яким їй довелося йти два дні? – казала собі Іскуя. (Вона, як і весь її народ, в глибині душі на диво безнадійно дивилася на майбутнє.)

А ночами Іскую переслідували жахливі картини, чувся шурхіт, човгання, шарудіння, тупотіння тисяч крокуючих ніг. Стомлено скиглять діти, валяться додолу, і їй, незважаючи на хвору руку, доводиться підхоплювати їх по двоє, по троє за раз. Божевільні зойки на початку колони, й ось уже мчать туди, розмахуючи киями, заптії з налитими кров'ю очима. Усюди – личина ґвалтівника. Це – не одна, а тридцять пик, вони знайомі й огидні їй. Але найчастіше постать ґвалтівника виникала над Іскуєю – брудна, обросла щетиною, на товстих губах пузириться слина. Як чітко бачить вона нахи-

лену над собою нелюдськи величезну почвару, калейдоскоп облич, юнка захлиналася від смердючого часникового подиху. Дівчина відбивається, встромляє зуби у волохаті мавпячі руки, що стиснули їй груди. «Але хіба я маю силу? У мене ж тільки одна рука», – міркує вона, ніби виправдовуючись, що кориться жахіттю, та непритомніє.

У дні, що наступали після таких ночей, панночка почувалася, як малярик після апогею, коли температура різко падає. Все сприймалося немов крізь туман, може, тому і переносила Іскуя так легко нещастя, що спіткало її. Паралізована рука, як чужа, батогом висіла з лівого боку. Але тіло, юне, повне життєвих сил, із кожним днем все краще пристосовувалося до своєї вади. Панночка привчилася, сама того не помічаючи, все робити однією правою рукою. Для неї було великою втіхою, що обходилася без чиєїсь допомоги.

Іскуя вже досить давно жила в будинку Багратянів. Якось туди навідався преподобний Арам і, подякувавши за християнський прийом, наданий сестрі, оголосив, що має намір її забрати, позаяк неподалік від батьківського житла знайшов і відремонтував для своєї сім'ї будинок, що раніше стояв пусткою.

Ґабріель дуже образився:

– Пасторе Арам, чому ви забираєте від нас мадемуазель Іскую? Ми всі її дуже любимо, особливо моя дружина.

– Чужі люди вдома з часом стають тягарем.

– Звучить дуже гордо. Та ви самі знаєте, що присутність

мадемуазель Іскуї, на жаль, дуже мало відчувається в будинку, до того ж вона тиха та замкнута. Та й, урешті, хіба в усіх нас не спільна доля?

Арам подивився на Ґабріеля важким поглядом:

– Сподіваюся, наша доля не уявляється вам у рожевому світлі.

За цим критичним зауваженням ховалася легка недовіра до чужинця з «благородних», котрий поняття не має про жахи по той бік гори. Але якраз недовірою і привернув до себе священик Ґабріеля. В голосі Багратяна зазвучали теплі нотки:

– Шкода, що і ви не живете у нас, пасторе Арам. Прошу вас, як тільки виникне бажання, заходьте, будь ласка. Із сьогоднішнього дня наш стіл завжди буде накритий ще на дві персони. Даруйте за прохання, зробіть нам ласку, якщо вашій дружині це не важко.

Жульєтта зовсім розсердилася, дізнавшись про передбачуваний переїзд Іскуї у нове помешкання. Між цими жінками встановилися своєрідні взаємини, і не можна заперечувати, що француженка домагалася прихильності юної вірменки. Правда, характер таких стосунків не піддається точному визначенню, і сенс слова «домагалася» передає його лише приблизно. Для своїх дев'ятнадцяти років Іскуя була винятково наївною, особливо беручи до уваги Схід, де жінки рано дозрівають. У пані Багратян дівчина вбачала великосвітську леді, котра нескінченно перевершує її вродою, родовитістю,

життєвим досвідом, всією своєю жіночою сутністю. Коли вони сиділи в кімнаті Жульєтти на другому поверсі, Іскуя не в змозі була перебороти свою сором'язливість навіть у цій невимушеній обстановці.

Можливо, вона почувалася скутою і від неробства, на яке відтепер була приречена. Та й Жульєтта, котра шукала товариства Іскуї, також почувалася при ній не дуже впевнено. Це було незбагненно, однак було саме так. Є люди – вони ні за своїм становищем, ні як особистості нічим не примітні, і все ж у їхній присутності ми чомусь шаріємося. Ми самі часом помічаємо, що навіть без поважної причини тримаємося з ними неприродно або нахабно. Можливо, та збуджена балакучість, яка находила на Жульєтту в товаристві Іскуї, пояснювалася такими відчуттями? Жульєтта здатна була довго розглядати Іскую і раптом вибухнути такою тирадою:

– Знаєш, я, правду кажучи, ненавиджу східних жінок за таємничість і ледачі повільні рухи. Я і наших брюнеток терпіти не можу. Але ти, Іскує, нітрохи не східна жінка. Коли сидиш проти світла, у тебе зовсім сині очі…

– І це кажете мені ви, мадам, із вашими очима та білявим волоссям?

– Скільки разів, любонько, я маю тебе благати, щоб ти називала мене не «мадам», а Жульєттою, і казала мені «ти»? Вже так тобі хочеться наголосити, що я набагато старша за тебе?

– О ні, Боже милий, я зовсім цього не хочу… Даруйте…

Вибач…

Жульєтта мимоволі розреготалася з того, що Іскуя сприйняла її кокетливий жарт настільки серйозно, навіть очі в неї стали перелякані.

Іскуї довелося майже все своє майно покинути в Зейтуні. Маленький вузлик, який Товмасянам дозволили взяти з собою на етап, залишився десь на негостинних полях, далеко від великого міста. Тож було на ній лише поношене плаття, подерті мешти та панчохи, в яких юнка втікала в Йогонолук.

Жульєтта одягла панночку з голови до ніг. Їй самій це було приємно. Нарешті стала в нагоді скриня, набита сукнями, що здавна слідувала за своєю господинею в подорож із Парижа до Стамбула, Бейрута і в цю глушину (ніколи не можна знати, а раптом знадобиться?). Правда, дамські строї – що листя влітку: трохи в моді настає осінь, всі шовки в'януть, якими б добротними та чудовими вони не були.

Пані Багратян не могла стежити тут за паризької модою, тому винайшла свою власну, керуючись «тільки чуттям». Вона почала перекроювати та перешивати свій розкішний гардероб для себе й Іскуї. Ці післяобідні години, що, до речі, починалися відразу ж після ранкової роботи в покоях і саду, були заповнені захоплюючою працею, що Жульєтті і справді колись треба було навіть потурбуватися про щось інше.

Під кравецьку майстерню відвели одну з порожніх кімнат. Господиня «ательє» взяла собі в помічниці двох майстринь із дівчат Йогонолука. Чутки про це поширилися селами. До

Жульєтти щомиті забігали жінки, пропонуючи купити у них шовк і старовинні або нові мережива ручної роботи. У Жульєтти утворилися такі запаси, що вона могла б одягти для балу цілий квітник дам.

Так минали години. Багата на вигадку і творчо винахідлива, Жульєтта обходилася без зразків Vogue[49] і сама малювала ескізи строїв. За багатьма з них тут же шили сукні. З якою метою – пані Багратян було байдуже.

Бідна Іскуя, звісно, могла тільки дивитися, як працюють інші. Зате вона служила Жульєтті чарівною манекенницею. Особливо пасували їй пастельні тони. Дівчині постійно доводилося щось приміряти і то розпускати волосся, то підколювати його, вертітися то так, то сяк. Робила вона це не без задоволення. Жага до життя, похована було під обвалом зейтунських страждань, поступово пробуджувалася в юнці, на щоки її повернувся легкий рум'янець.

– Ах ти, правда, лицемірка, ma petite[50], – жартувала Жульєтта. – По тобі судячи, можна подумати, що ти ніколи нічого не носила, крім цих ентарі та ще, чого доброго, турецької чадри. Але як одягнеш мої сукні, то рухаєшся в них так, наче все життя тільки й думала про вбрання. Не минуло, отже, для тебе даремно життя в Лозанні, ти все ж долучилася до французької культури.

Якось увечері Жульєтта зажадала, щоб Іскуя одягла одну з

---

[49] *Vogue* – популярний французький журнал мод.

[50] *Ma petite* – Моя крихітка (*франц.*).

її вечірніх суконь, відкриту, без рукавів. Обличчя Іскуї спохмурніло.

– Це неможливо. З моєю рукою…

Жульєтта оглянула подругу стривоженим поглядом.

– Це правда… Але скільки ж буде ця історія тривати? Два-три місяці. Я візьму тебе із собою, Іскує. Присягаюся! У Парижі, в Швейцарії є лікарні, де такі недуги лікують.

Майже в той самий час, коли дружина Ґабріеля висловила настільки сміливі припущення, перші пошарпані колони депортованих прибули на місце призначення, в пустелю Дейр-ель-Зор, в Месопотамію.

Іскуя не завжди була така дика та мовчазна. Коли страшні видіння на якийсь час залишали її, коли калейдоскоп огидних примар відпускав її на волю, до дівчини раптом поверталася здатність сміятися, вона охоче та весело розповідала різні кумедні історії про Зейтун. А що юнка співуча, відкрив Стефан, котрий із недавнього часу внадився ходити по обіді в кравецьку майстерню.

Жульєтта знову торкнулася теми, що підкинула вже чимало неприємних хвилин її чоловікові. Дивна річ, Іскуя за відсутності Багратяна викликала в ній гостре бажання кидати критичні зауваження на адресу вірменського народу та протиставляти його культурі, гейби якомусь напівтемному закутку – море світла галльської цивілізації:

– Ви давній народ, припустімо! – просторікувала вона. – Культурний народ. Мабуть. Але чим, по суті, ви доведете,

що ви – культурний народ? Авжеж, знаю! Іменами, які мені безперервно повторюють: Абовян[51], Раффі, Сіаманто[52]. Але хто цих людей знає? Ніхто у світі, крім вас. Європеєць ніколи не навчиться розуміти вашу мову, розмовляти нею. У вас не було Расіна та Вольтера. У вас немає Катюля Мендеса[53], немає П'єра Лоті[54]. Читала щось П'єра Лоті, моя люба?

Іскуя, вражена злістю цього монологу, підвела на Жульєтту сторожкий погляд.

– Ні, мадам, нічого не читала.

– Це книги про далекі країни, – сухо пояснила пані Баграт-тян, немов Іскуя заслуговувала осуду за те, що не знає П'єра Лоті.

З боку Жульєтти було не дуже благородно аргументувати аналогіями, яким співрозмовниця нічого не могла протиставити. Але жінку можна було зрозуміти – в її становищі доводилося захищати свій світ від цього незмірно потужнішого оточення.

---

[51] *Абовян Хачатур* (1805–1848) – видатний вірменський письменник, просвітитель-демократ, основоположник нової вірменської літератури, гарячий прихильник приєднання Вірменії до Росії.

[52] *Сіаманто* (літературний псевдонім Атома Ярджяняна, 1878–1915) – класик вірменської поезії. Оспівував першу російську революцію, вірив у її перемогу. Турки по-звірячому вбили його 1915 року.

[53] *Катюль Мендес* (1841–1909) – французький письменник, котрий писав вірші в традиційній манері парнасців, новели його і романи зображують головним чином патологічні явища психіки.

[54] *П'єр Лоті* (1850–1923) – французький письменник, автор популярних свого часу колоніальних романів, овіяних східною екзотикою.

По очах Іскуї неважко було здогадатися, що їй є що сказати. Але вона обмежилася простою фразою:

– У нас є старовинні пісні. Вони дуже гарні.

– Тоді заспівайте щось, мадемуазель, – попросив Стефан зі свого кута, звідки він розглядав Іскую.

Панночка тільки тепер його помітила. І тільки тепер їй стало ясно, що син француженки – чистокровний вірменський хлопчик, без найменшого домішку чужих рис. З-під блідого чола кліпають неповторні очі його народу, але ж ці дитячі очі все життя бачили тільки добре та приємне. Може, це відкриття і спонукало її здолати внутрішній опір та погодитися заспівати.

Співала дівчина не для того, щоб показати нічого не тямлячій Жульєтті, які хороші вірменські пісні. Вона співала тільки для Стефана, немов це був її обов'язок – повернути втрачене дитя народу в його рідній світ.

В Іскуї був високий ніжний голос, не чарівне сопрано дорослої жінки, а швидше – голос дівчинки. Але скорботний і розмірений ритм її мелодій перетворював цей дитячий голосок на голос жриці.

Іскуя почала з «Пісні про прихід і відхід», яку привезла з собою в Зейтун із Йогонолука. Це була робоча пісня семи сіл, і не стільки завдяки своєму сповненому мудрості тексту, скільки завдяки розміреній, урочистій мелодії:

Минуть найгірші чорні дні,

вони, немов зима, приходять і відходять.
Страждання нам не довіку дані,
ось і купці – приходять і відходять.
Гонінню й стратам прийде край —
Так каравани прибувають і зникають.
На ниві зерна нам дають врожай,
кукіль, бальзаміни ростуть і погибають.
Убогий, ти не плач! І не хизуйся, пане!
Все в світі неміцне – приходить і минає.
Споконвіку сонце без страху палає,
а хмари в капличку приходять, злинають.
Весь світ наш – притулок на роздоріжжі,
народи, як гості, приходять різні.
Плекає земля освічених синів,
а темні раси чекають своїх днів.

Слухаючи Іскую, Жульєтта виразно вловила те неприступне в ній, що проявлялося в образі сором'язливості чи печалі, та й у тому, що Іскуя відсувала Жульєттині презенти, що було не чим іншим, як затятим опором, усупереч усім старанням пані Багратян. І позаяк Жульєтта не все в пісні збагнула, то попросила перекласти їй текст. Коли справа дійшла до останньої строфи, вона з тріумфом заявила:

– Вкотре переконуюся в тому, які ви зарозумілі. «Плекає земля освічених синів, а темні раси чекають своїх днів». «Освічені сини» – це, певна річ, вірменський народ, а «темні» неосвічені раси – всі інші…

Стефан перебив її майже владно:

– Ще було щось, Іскує!

Але Жульєтті хотілося почути щось для душі. Нічого, над чим треба замислитися, нічого такого, де б говорилося про освічених синів і неосвічені раси.

– Справжню chanson d'amour[55], Іскує!

Іскуя нерухомо сиділа у кріслі спиною до вікна, трохи нахилившись вперед. Хвору руку з покрученими пальцями вона поклала на коліно. Багряне сонце світило в спину Іскуї, тож риси її були майже непомітні в тіні. Трохи поміркувавши – в пам'яті дівчини, либонь, сплив якийсь спогад, – вона сказала:

– Я знаю кілька пісень про кохання, які тут співають. Я всіх їх запам'ятала, хоча була зовсім ще маленька і нічого в них не тямила. Одну особливо. Вона зовсім навіжена. Загалом її мав би співати чоловік, хоча найголовніша тут – дівчина.

Голос дівчинки, що злився з голосом жриці, виходив ніби з порожнечі. Несамовиті слова неймовірно дисонували з цим холодним голосом:

Вийшла вона із саду,
пригорнувши до власних грудей
двійко великих червоних гранатів,
двійко стиглих соковитих плодів.
Не взяв від неї я ці плоди,

---

[55] *Chanson d'amour* – пісня кохання (*франц.*).

і тоді вона своїм п’яструком
вдарила себе в груди —
тричі, і шість, і дванадцять разів,
і почув я кістки хрускіт.

– Іще! – зажадав Стефан.

Але Іскуя не захотіла більше співати, бо в кімнату, тихо прочинивши двері, увійшов Ґабріель.

У ці дні в маєтку Багратянів було особливо людно: за майже кожною трапезою – нові гості. Жульєтта та Ґабріель були цим задоволені. Їм стало важко залишатися на самоті. Та й час на людях набагато швидше збігав. Кожен прожитий день був перемогою, бо зміцнював надію, що тінь загрози відсувається разом із цим прожитим днем. Наближався липень. Як довго може ще загрожувати небезпека? Поширилися чутки про укладання незабаром мирної угоди. А мир – це порятунок!

Преподобний Арам також став постійним гостем Багратянів. Овсанна ще не цілком оговталася і просила чоловіка подбати про Іскую. Вона знала, як звик Арам жити під одним дахом із сестрою, як йому бракувало Іскуї, коли кілька днів її не бачив.

Але, крім священика, за столом Ґабріеля часто сиділи й інші. Постійними відвідувачами були Грікор зі своїм почтом. Примкнув до них і гість аптекаря – Ґонзаґо Моріс. Молодого грека охоче прийняли в будинку не тільки тому, що він грав на роялі. У нього до того ж був гострий погляд, нюх

на все гарне та витончене. Він «помічав». Ґабріель же нічого не помічав або робив це рідко. Моделі, вигадані Жульєттою, які були все-таки домашніми виробами, безцільним марнуванням часу, уважні очі Ґонзаґо відзначали зі схваленням. Він завжди знаходив потрібне слово – без пишномовних лестощів – не тільки про зовнішність Жульєтти, але й про її знахідки як модельєра, що підкреслювали чарівність Іскуї. І оцінював він не як засліплений профан, а як знавець і художник, із допитливим виглядом підіймаючи брови, що сходяться під тупим кутом. Таким чином, тонке розуміння Ґонзаґо надавало художньої цінності майстерності Жульєтти, її робота переставала бути просто розвагою.

Естетичний смак Ґонзаґо позначався і на його зовнішності. Він був, природно, бідний, і за плечима у нього лежало, ймовірно, далеко не безтурботне минуле. Але він ніколи про нього не розповідав. Парубок ухилявся від розпитувань Жульєтти – не тому, що так уже любив критися або змушений був щось приховувати. Здавалося, він презирливо відсунув від себе все колишнє як маловажливе. Всупереч, а може, якраз завдяки своїм обмеженим засобам, він, перебуваючи в оселі Багратянів, був завжди добре одягнений. А позаяк в осяжний термін не міг би оновити власний європейський гардероб, то поводився з ним напрочуд охайно. Це вміння носити костюм і витончена постава дуже подобалися Жульєтті, хоч вона і не усвідомлювала цього.

Набагато менше подобалася ця риса Ґонзаґо обом учи-

телям – Шатахяну та Восканяну: вона викликала в них заздрість, зачіпала їхнє самолюбство. А карлик Восканян зовсім божеволів від ревнощів. Ні його каліграфічна поезія на пергаментних аркушах, ні його велична мова не пробудили в мадам Багратян зацікавлення до його мовчазної ролі в товаристві і до його багатого внутрішнього змісту. А Ґонзаґо, цей самовдоволений метис, порожній вітрогон, одразу здобув її прихильність. І Ґрант Восканян вступив у нерівний двобій із денді. Він побіг до кравця, котрий півстоліття тому два роки працював у Лондоні. На стіні у цього британського майстра висіли викрійки і модні картинки, що зображували бездоганного джентльмена тієї епохи. Правда, з матеріалом було набагато гірше – було лише тонке сіре сукно поважного віку, якому зробило б честь хіба що служити оторочкою маринарки. Незважаючи на це, Восканян обрав за взірець якогось представницького лорда, чия довготелеса постать була одягнена в сірий костюм із двома довгими фалдами. Під час примірки виявилося, що сірий двохвостий стрій карлику – по щиколотки. Та його, однак, це не збентежило, незважаючи на сумніви, висловлені кравцем. Отримавши свій костюм, Восканян засунув у петлицю білу квітку – деталь, яку він також запозичив у свого лорда. На жаль, для повноти ефекту жевжик додав щось і від себе: придбав в аптеці премудрого Грікора пляшину дуже міцних пахощів, добру половину яких вилив на свій новий костюм. Цим йому справді вдалося з першої ж миті привернути живу увагу мадам Багратян

і присутніх. Скінчилося тим, що Ґабріель відвів його вбік і чемно попросив одягти на кілька годин котрусь із його маринарок. А сірий розкішний стрій тим часом повисить у саду і провітриться.

Крім згаданих гостей, на віллі іноді бували і літні подружні пари – доктор Петрос Алтуні з Майрік Антарам і пастор Арутюн Нохудян зі своєю боязкою дружиною. Тер-Айказун був у Багратянів усього лиш раз.

Одного чудового липневого дня Ґабріель запропонував своїм гостям провести вечір і ніч на Муса-Дагу і зустріти там схід сонця. Це була суто європейська вигадка, близька серцю городянина, котрий був змушений марнувати життя серед бетонних стін, обтяжений діловою кореспонденцією. Але тут? Товариство, що зібралося за столом, було неабияк здивоване такою сміливою пропозицією. Один лише Апет Шатахян, котрий ні за що не хотів вдарити в багно обличчям в очах Багратянів, став вихваляти красу ночівлі просто неба. Але Багратян його розчарував:

– Нам зовсім не треба спати просто неба. Я виявив у нашій комірчині три дуже пристойних намети. Вони належали моєму покійному братові, він користувався ними для далеких мисливських експедицій. Два з них цілком сучасні похідні намети, придбані братом в Англії. Кожен розрахований на дві-три особи. Третій – велике розкішне шатро арабського шейха. Аветіс, мабуть, привіз його колись зі своїх мандрів, а може, намет належав навіть нашому дідові…

Жульєтта доволі прихильно поставилася до майбутньої прогулянки, Стефан застрибав від радощів, і пікнік призначили на найближчу суботу.

Аптекар Грікор, котрий уже все пережив і все здійснив, для котрого ніщо під місяцем не було новим – від виготовлення повидла до порівняльної теології, – поділився своїм досвідом життя просто неба. При цьому його розкосі очі дивилися кудись в порожнечу, а монотонне звучання глухого голосу немов підкреслювало, якою незначною здається оповідачеві ця крихітна частинка його розмаїтих знань. На нерухомому жовтому обличчі лише тремтіла цапина борідка. Бувало, розповідав фармацевт, він тижнями жив на Муса-Дагу, навіть не спускаючись ввечері в долину. Хто по-справжньому знає Муса-Даг (але хто ж знає його по-справжньому?), той знайде там надійний прихисток на ніч і обійдеться без намету. Він, Грікор, звісно, має на увазі не тільки загальновідомі печери над Кебусією. Народ склав легенду про святого Саркіса, котрий, переслідуючи язичників, злетів на баскому коні на Дамладжк, і копита коня-велетня залишили сліди, величезні западини – печери. Але Муса-Даг нічого спільного зі святим Саркісом не має, зате має безпосередній стосунок до самітника Сукіаса й інших пустельників і ченців, котрі в далекі, давно минулі часи, віддаляючись від світу, селилися в яскинях.

Правда, аптекарю під час його багатоденного перебування на Муса-Дагу і на гадку не спадало шукати, як ці пещер-

ні жителі, благодаті – його цікавило тільки пізнання природи. Своїм тодішнім ботанічним дослідженням він зобов'язаний повним гербарієм Муса-Дага. Любителі флори знайдуть у цьому гербарії кілька взірців лисохвіста та свинцевого кореня, про які в своїх працях не згадує навіть славетний Лінней[56]. У Грікора з приводу своїх відкриттів збереглося листування з багатьма президентами академій. На жаль, молодь втратила інтерес до світу рослин та їхньої класифікації, вона живе без глибоких почуттів, не турбуючись про завтрашній день (випад проти вчителів). Але він сміє стверджувати, що спроможний як фармацевт витягти з лікарських трав, що ростуть на Муса-Дагу, все, що вживають в медикаментозній медицині. Аптекареві нема чого їздити в Антіохію, щоб поповнити запаси хініну й інших пігулок чи порошків із державних складів. (Це був уже випад проти Баграгяна за те, що той без належної довіри оглядав аптеку мудрагеля.)

Крім їмості, пані Нохудян, котра втратила дар мови від проекту Ґабріеля, настільки шкідливого для здоров'я її немічного, слабосильного чоловіка, тільки Іскуя не погодилася взяти участь у вилазці.

Що дивного! Вона пізнала досить безвихідного жаху ночей просто неба, у відкритому полі. Те, що інші називали задоволенням, в її очах було блюзнірством. Панночка почу-

---

[56] *Карл Лінней* (1707–1778) – шведський природознавець, творець системи рослинного та тваринного світів.

валася, як голодний, котрий споглядає, як пересичені люди викидають за вікно їжу. Вже за сімдесять миль звідси на схід по шосе тяглися вмираючі колони вигнанців. Дівчину обурювала безсердечна витівка Багратяна. Про щире підґрунтя цієї ідеї вона й не здогадувалася.

– Я б хотіла залишитися вдома, – благала Іскуя.

Ґабріель відповів не без суворості:

– Як заманеться, Іскує! Але я гадав, що ви підтримаєте компанію. Ні, ви повинні жити з Жульєттою у великому наметі.

Іскуя не зводила очей зі скатертини, насилу підбираючи слова.

– Я… Я боюся… Адже щоночі радію, що сплю в будинку.

Ґабріель спробував зазирнути їй в очі:

– А я на вас розраховував.

Іскуя, не підводячи голови, міцно стисла губи. Дивна річ – Багратян раптом розлютився через таку, здавалося б, дрібницю:

– Я наполягаю, Іскує!

По обличчю її пробігла судома. Жульєтта зробила знак чоловікові, щоб той облишив Іскую, давши зрозуміти, що бере на себе обов'язок вмовити юнку.

Але це виявилося важчим, ніж вона сподівалася. Спочатку жінка спробувала впливати на Іскую суто жіночою логікою: мовляв, по суті, всі чоловіки – хлопчаки. Для жінки, котра хоче будувати життя по-своєму і тримати стерно

у власних руках, найрозумніше – за можливості не перечити маленьким чоловічим примхам. І ніщо не викликає такої подяки у справжнього чоловіка, ніколи він не буває таким покірним, як тоді. А жінці, щоб здійснювати свою волю у важливих життєвих питаннях, треба спокійно поступатися в дрібницях.

Та, схоже, Жульєттина проповідь була адресована заміжній жінці – собі самій. Але яке діло Іскуї до «маленьких чоловічих примх» Багратяна? Вона зніяковіло дивилася вбік.

– Для мене це – не дрібниці.

– Але це, вочевидь, дуже мило. Все ж буде якось інакше…

– У мене дуже багато всіляких спогадів про те, як буває «інакше».

– Твій брат, священик, не заперечував…

Іскуя глибоко зітхнула.

– Я ж не з упертості…

Але Жульєтта, либонь, уже здалася:

– Якщо ти залишишся вдома, то я, мабуть, також не піду. У мене немає жодного бажання бути єдиною жінкою серед такої юрби чоловіків. Уже краще тут залишуся.

Іскуя окинула Жульєтту тягучим поглядом:

– Ні, так не можна! Ми не можемо так учинити! Якщо ти хочеш, я піду. Для тебе зроблю це з радістю. Те почуття вже минулося.

Жульєтта раптом відчула втому.

– До кінця завтрашнього дня у нас ще багато часу. Ще

десять разів передумаєш.

Вона піднесла руку до чола, заплющила очі – якийсь важкий морок, немов частина зловісних спогадів Іскуї, проник у її душу.

– Може, ти й маєш слушність у своїх відчуттях, Іскує! Ми живемо так бездумно…

Наступного дня в дорогу зібралися рано. Заради жінок вирішили йти не найкоротшою дорогою – Дубовою балкою, а зручнішими, обхідними стежками через Північне Сідло. Добиратися до нього треба було путівцем, через Азіру та Бітіас, загалом півмилі. Сьогодні Муса-Даг, незважаючи на свої прірви, скелі-бастіони і зарості, поводився, як ґречна гора, яка бажає показатися альпіністам із найкращого боку.

Всі перебували в дуже бадьорому настрої, навіть Іскуя якось повеселішала. Ґабріель мав можливість переконатися, що його син із того часу, як відвідує школу Шатахяна, з запаморочливою швидкістю забуває своє європейське виховання.

– Я його просто не впізнаю, – сказала якось Жульєтта чоловікові. – Нам треба дуже за ним наглядати. Він уже говорить, як його блискучий наставник, цією дерев'яною вірмено-французькою говіркою.

Стефан уже знав Дамладжк майже так само добре, як і його батько. Він намагався вдавати з себе провідника. Однак весь час звертав із дороги, позаяк не хотів пропускати жодної важкодоступної кручі, де міг би похизуватися своєю

спритністю. Часом підліток ішов далеко вперед, а іноді так відставав, що його голос, який відгукувався на поклик, був ледве чутний.

У Стефана були серйозні причини відставати: Сато, певна річ, не дозволили брати участь в екскурсії, хоч хлопець і просив за неї. За цим диким і злющим створінням поки що не значилося ніяких злочинів, і все ж вона відштовхувала від себе всіх своїми «нечистими очима». Але Сато була єдиною його ровесницею в обійсті, тому Стефан із класової, так би мовити, солідарності однолітка завжди був на її боці. Він і зараз знав, що подруга, за своїм звичаєм, крадькома йде їхніми слідами. І час від часу він відставав, аби пройти із Сато кілька кроків.

Правда, розмовляти з нею було дуже важко. Якийсь час ця тваринка відповідала по-хорошому, цілком розумно, та раптом впадала в нестяму, і тоді з рота її випірнали безглузді, огидні звуки.

До чудової галявини дійшли раніше, ніж Ґабріель планував. Христофор, слуга Мисак і конюх під керівництвом Авакяна добре попрацювали. Намети були вже розбиті та міцно закріплені. Над шейховим, або дідусевим, шатром навіть майорів прапор із вишитим давньовірменським гербом: Арарат, ковчег, а посередині ширяє голуб.

Шатро це і справді було розкішним житлом, нагадуванням про далекі часи величі та блиску. Мало воно вісім кроків у довжину і шість завширшки. Осердя було зроблене із жер-

дин в руку завтовшки, з винятково твердої деревини, стіни намету зсередини були обшиті гарними килимами. Правда, намет мав суттєвий недолік: усередині гостро пахло камфорою та старими речами. Стінки шатра зберігалися у великих лантухах, згорнуті в рурку, і керуючий маєтком Христофор час від часу висипáв на них гори камфори й антимольних порошків.

Набагато більше відпочивальники захоплювалися двома сучасними похідними наметами, які Аветіс-молодший привіз кілька років тому з Лондона. Зроблені, як заведено, з брезенту, вони були обладнані всім, що здатен винайти кмітливий розум досвідченого мисливця та світської людини. Справа в тому, що Аветіс незадовго до того, як його підкосила хвороба, готувався до подорожі з двома друзями-англійцями майже неходженими гірськими та степовими місцинами.

У цих наметах ніщо не було забуто: складні похідні ліжка, на яких спати було зовсім не жорстко; шовкові спальні мішки; розбірні, легкі, як пір'їнка, столи й ослони; кухонний і чайний посуд, миски та тарілки – все алюмінієве; гумові умивальні мидниці та рукомийник; і – що варто згадати – газові та гасові лампи із захистом від вітру.

Стали розподіляти житло. Жульєтта відкинула шатро шейха і зайняла разом із Іскуєю один із сучасних упорядкованих наметів. Грікор і Ґонзаґо отримали другий такий самий. Учитель Восканян із якихось незрозумілих міркувань

оголосив, кинувши суворий погляд на Жульєтту, що вважає за краще провести ніч наодинці з собою, далеко від роду людського. Проголосивши цю декларацію, він схилив свою кучеряву голову, ніби чекав, що пролунає загальний хор похвал такому гордовито-мужньому рішенню і той же прихильний жіночий голос спробує відмовити сміливця від цього наміру. Але Жульєтта навіть не згадала ні про диких лісових звірів Муса-Дага, ні про дезертирів, котрих не злякався Восканян. Ніхто не став заперечувати необхідність діалогу Восканяна з власною душею. А він, скорчивши зневажливу міну, відвернувся і весь вечір провів у похмурих роздумах, так і не отримавши можливості скасувати своє не оцінене належним чином рішення.

У розкішному апартаменті з вимпелом на верхівці розташувалися Ґабріель, Стефан, Авакян і Шатахян.

Багратян називав подумки цей вечір генеральною репетицією. Правда, минув він без особливих пригод. Нічого романтичного не відбулося, хіба що кухар Ованес варив їжу на багатті, просто неба. Одчайдух Мисак кілька днів тому скоїв наїзд на Антіохію, де у знайомого армійського постачальника роздобув партію англійських консервів – цілий лантух, саме ними сьогодні й вечеряли. Під час вечері Стефан кілька разів потай відносив у м'якуші булки частину своєї порції консервів голодній Сато, котра трималася подалі від відблисків багаття.

Біля вогнища сиділи, як годиться, на ковдрах. Мисак роз-

стелив на рівному місці скатертину, розставив на ній миски з їжею. Вечір був приємно свіжий. Місяць вступив у свою третю чверть. Помалу згасало полум'я багаття. За вечерею пили вино та міцну самогонку з ягід шовковиці, яку гнали місцеві селяни. Але цього вечора бракувало затишку та задушевності. Жульєтта дуже рано покинула товариство. Вона відчувала якесь незрозуміле пригнічення. Тільки зараз втямила, чому так пручалася Іскуя цій затії. З усіх боків тут чатувала первозданна, відлюдькувата земля, така жахливо сувора. А пробі, і справді є щось блюзнірське в цій вигаданій Ґабріелем розвазі?

Вона пішла з Іскуєю до намету. Побажали один одному на добраніч й інші. З високо піднесеною головою пішов і Восканян, він примостився неподалік від місця, де розташувалися на ночівлю слуги, і за ніч змерз, розплачуючись за власне штукарство.

Ґабріель розподілив між чоловіками нічну вахту біля наметів. Чергували по двоє, змінювалися що три години. Багратян роздав гвинтівки та бойові набої. Христофор і Мисак ходили з його покійним братом на полювання і вправно поводилися з вогнепальною зброєю.

Ґабріель ліг останнім. Але йому не спалося, як не спалося й Іскуї. Вона лежала нерухомо, боячись поворухнутися, щоб не розбудити Жульєтту. А Багратян кілька годин перевертався з боку на бік. Його душив запах камфори й якийсь затхлий дух у наметі. Врешті-решт чоловік одягнувся і вий-

шов. Було, ймовірно, о пів на першу. Він звелів вартовим – Мисаку та кухареві – йти спати, а сам, залишившись єдиним чатовим, став повільно крокувати навколо табора з трьох наметів. Часом він вмикав свій кишеньковий ліхтарик, але пучок світла відкидав лише крихітний кружечок.

Ніч не таїла в собі нічого загрозливого. За учасниками пікніка не пішла навіть жодна з тих здичавілих собак, через яких унизу, в долині, небезпечно ходити вночі, їхні очі-жаринки не супроводжували сьогодні людей. Жодного підозрілого звуку. У темряві ночі, як блискавки, ширяли кажани. Блідий місяць, уже готовий канути в море, на мить виплив із-за хмари, аж тут у мертвій тиші раптом заспівав соловей – та так заливисто й дзвінко, що Багратян був вражений.

Він спробував зрозуміти, як же це сталося, що його найпотаємніші думки вже набули таких реальних обрисів. Ось вони вимальовуються на нічному небі силуетами трьох наметів. Як так сталося? Але ні, він не міг зараз міркувати, занадто багато почуттів тіснилося в душі.

Ґабріель закурив нову цигарку і раптом побачив неподалік від себе привида. Той також закурив. Примара була в смушевій шапці турецького солдата і спиралася на піхотну гвинтівку. Риси обличчя приблуди Багратян не міг розгледіти, але те, що дозволив побачити слабкий вогник цигарки, було, далебі, дуже худим обличчям. Ґабріель гукнув привида, але той не зрушив із місця навіть після другого і третього окликів. Багратян вийняв армійський пістолет і, го-

лосно клацнувши, зняв запобіжник. Це була зайва формальність, оскільки Ґабріель відчував, що тінь нічого проти нього не вдіє. Примара ще трохи постояла, потім вибухнула якимось булькаючим і байдужим сміхом, вогник цигарки зник, а з ним і людина.

Ґабріель розштовхав заспаного Христофора:

– Тут є якісь люди. Гадаю, з дезертирів.

Керуючий анітрохи не здивувався.

– Так, це, либонь, дезертири. Бідолахам нелегко тут.

– Я бачив тільки одного.

– Може, Саркіса Кілікяна?

– А хто такий Саркіс Кілікян?

– Astwadz im! О Боже!

Христофор втомлено відсахнувся – це, либонь, означало, що висловити словами, хто такий Саркіс Кілікян, неможливо. Однак своїм людям – всі вони прокинулися – Багратян наказав:

– Ідіть шукайте його! Візьміть чогось попоїсти. Людина явно голодна.

Христофор і Мисак вирушили на пошуки, взявши з собою кілька бляшанок консервів і ліхтар, проте через якийсь час повернулися ні з чим. Цілком імовірно, що в останню мить їм усе ж стало страшно.

Якщо вечір напередодні навіяв тугу, то ранок приніс розчарування. Світ постав у тумані. Серця людей переповнилися тривогою. Сонце зійшло невидимо. Вирішено було все ж

піднятися на один із голих шпилів, звідки відкривалися, повільно виростаючи з туману, море та суходіл.

Багратян озирнувся навколо:

– Кілька тижнів тут цілком можна було б прожити.

Він сказав це так, немов захищав красу Муса-Дага від несправедливих нападок. Грікор у своєму незворушному спокої удостоїв поглядом уже бурхливе море.

– Колись, у мій час, в ясну погоду звідси можна було побачити Кіпр.

Ніхто не посміявся над цими словами і не спитав: невже острів Кіпр, розташований онде, на південному заході, поплив ще далі в Середземне море з того часу, як англійці зробили його своєю військово-морською базою?

Багратян також зацікавився Кіпром:

– Від мису Андрія до гирла Оронта не буде і п'ятдесяти морських миль. І все ж за той час, що я тут, ще жоден англійський чи французький корабель не показувався біля узбережжя.

– Тим не менше вони засіли на Кіпрі.

Промовивши ці безперечно заспокійливі слова, Грікор обернувся до Кіпру спиною і став байдуже розглядати безкраї простори на півдні та сході, про які десятки років нічого не чув. Крізь просвіти в тумані, що танув, чітко вимальовувалися арки римського акведука в Селевкії. Над голими вершинами східного Дамладжка висіло сите іржаве сонце. Сірими та брунатними виступами спускалися схили па-

горбів до Антіохії. Незбагненним здавалося те, що в порожніх складках Землі, на цих незайманих рівнинах, судилося жити сотням тисяч людей.

Картина цієї мирної пустелі спонукала аптекаря відзначити те, чого він раніше зумисне не торкався. Його старечий палець вказував кудись удалечінь:

– Ось дивіться! Все, як і раніше! При Абдул-Гаміді тут часто весь горизонт палав, як у вогні! А ми, як-не-як, дожили до старості.

Ґонзаґо виспався краще за всіх учасників пікніка, судячи з його свіжого і підтягнутого вигляду. Він вказав на великий спирто-горілчаний завод під Суедією, рури якого вже починали диміти. Завод, розповів він, належить іноземній фірмі, директор його – грек, Моріс познайомився з ним в Александретті. Два дні тому, не більше, Ґонзаґо балакав із ним і дізнався важливі новини. Перша: американський президент і Папа Римський спільно намагаються підготувати мирну угоду, що отримує доброзичливі відгуки.

Друга новина стосується переселення вірменів: депортація поширюється тільки на анатолійські вілаєти, але не на Сирію. Він, Ґонзаґо, не може перевірити, наскільки ці відомості правдиві, але згаданий директор заводу, чоловік солідний, щомісяця веде перемовини про державні поставки з самим валі Алеппо.

У цей момент Ґабріеля охопила всепоглинаюча впевненість у тому, що будь-яка небезпека минула і що майбутнє

відступило в незриму далечінь. У нього було таке відчуття, ніби він змусив здатися саму долю. У пориві подяки він вигукнув:

– Ну скажіть самі, правда, тут прекрасно?!

Жульєтта квапила з поверненням додому. Вона ненавиділа з'являтися на люди вранці, та ще й у товаристві чоловіків. Вранці добре виглядають тільки потворні жінки, а о шостій ранку – ні світ ні зоря – леді не буває. Крім цього, їй забаглося з півгодинки ще відпочити до заутрені. Католичка, вона заради Ґабріеля перейшла перед їхнім вінчанням у григоріанськую віру. Це була одна з принесених жертв, про які вона мала звичку згадувати під час сварок. У такі миті пані Багратян засуджувала у властивій їй манері й усю Вірменську церкву. Для Жульєтти вона була занадто буденною, позбавленою шику та краси. Посилання на те, що Вірменська церква всі свої вільні кошти жертвує на шкільну освіту, жінка відкидала як занадто надумане пояснення. Але – і це головне – Жульєтті не подобалося, що григоріанські священики носять бороду, часто дуже довгу. Бородатих чоловіків француженка терпіти не могла.

Назад поверталися коротшою гірською стежкою, через Дубову балку. Цим шляхом усього за годину можна було дістатися додому. Попереду йшли Грікор, Ґабріель і Шатахян. Слідом за ними – Стефан із Іскуєю. За ними самотньо прошкував Ґрант Восканян. Зарозуміла гримаса на його обличчі свідчила, що цей насуплений учитель злий на весь

світ. Він раз по раз із таємничою люттю скидав униз камінці на своєму шляху, немов замислив замах на життя тих, хто йде попереду.

Останньою йшла Жульєтта, поруч із нею – Ґонзаґо. Самвел Авакян оголосив, що трохи затримається: він скористався слушною нагодою, щоб внести поправки в свою мапу Муса-Дага.

Багратян наказав не прибирати поки що намети. Вартувати їх на Дамладжку мали позмінно стайничі. Можливо, зауважив Ґабріель, намети в недалекому майбутньому знову знадобляться для чергового пікніка. Спонукало чоловіка до цього, крім усього іншого, забобонне переконання, що такими приготуваннями можна запобігти удару долі.

Нечітка стежина щоразу губилася в гущі чагарника та насипу. Жульєттині ноги, зніжені, взуті в легкі черевички, боязко зупинялися перед кожною перешкодою. Тоді Ґонзаґо міцно підхоплював жінку під руку. Дорогою між ними відбулася розмова – уривчаста і не без викрутасів.

– Думка про те, що ми з вами, мадам, єдині тут іноземці, не дає мені спокою.

Жульєтта боязко помацала носаком взуття стежку.

– Та ви хоч грек… Начебто не зовсім іноземець…

– Як?.. Я виховувався в Америці… А ви ж не дуже давно заміжня за вірменином.

– Так, у мене є всі підстави жити тут… А у вас?

– У моєму житті підстави для вчинків завжди з'являються

опісля.

Вони підійшли до місця, де дорога пішла під ухил. Жульєтта зупинилася і з полегшенням зітхнула.

– Я ніколи не могла зрозуміти, що вас сюди привело… Ви ж не дуже відверті з цього приводу… Що може робити в Александретті американець, якщо він не торгує смушком, бавовною або чорнильним горіхом?

– Як би я не таївся… тут, будь ласка, обережніше… вам охоче поясню чому… Я працював акомпаніатором у гастролюючому мюзик-холі… Огидне заняття… Хоча мій квартирний господар Грікор вельми високої про нього думки.

– Он як? А потім ви підло покинули ваших артисток… Де ж тепер трупа?

– У неї контракти на гастролі в Алеппо, Дамаску та Бейруті…

– Отже, ви втекли?

– Цілком вірно! Це була справжня втеча… одна з моїх вад…

– Втеча? Та ви такий молодий… Ну ні, у вас, либонь, були поважніші причини…

– Я не такий молодий, як вам здається…

– Господи, ну що за дорога! В мене у взутті повно камінців… Дайте мені, будь ласка, руку. Ось так.

Вона міцно вхопилася лівою рукою за Ґонзаґо, а правою витрясала свої черевички. Ґонзаґо продовжував:

– Скільки ж, по-вашому, мені років? Вгадайте!

– Зараз мені, любчику, не до цього…

Ґонзаґо серйозно і навіть начебто винувато зронив:

– Тридцять два!

Жульєтта розреготалася:

– Для чоловіка це багато?

– Я, мабуть, більше пережив, ніж ви, мадам… І коли тебе ось так теліпає по світу, тоді бачиш, де правда…

– Бозна, куди вони всі поділися… Агов! Могли б відгукнутися…

– Ми встигнемо вчасно…

Коли дорога знову стала крутішою, Жульєтта зупинилася:

– Я не звикла лазити по горах… У мене ноги болять… Побудьмо тут трішки!

– Тут ніде сісти…

– Раджу вам, Ґонзаґо, робіть ноги з Йогонолука!.. Що вам можуть зробити? Ви – американський підданий… І нітрохи не схожий на вірменина…

– На кого ж? На француза?

– От уже ж ні, не мрійте!

Дорогу перерізав струмочок, що плив Дубовою балкою. Ні містка, ні хоча б стовбура дерева, перекинутого впоперек. Ґонзаґо легко підняв на руки Жульєтту, хоча та була великою та важкою. По його вузьких плечах важко було здогадатися, що він наділений такою силою. Жінка з неприязню відчувала на своїх стегнах холодні пальці цього чужого чоловіка.

Стежка стала рівною, і мандрівники прискорили крок. Ґонзаґо заговорив про найістотніше:

– А як же Ґабріель? Чому він залишається тут? Хі-ба у нього немає жодного способу вибратися з Туреччини?

– Під час війни? Куди? Ми – турецькі піддані… Ґабріель військовозобов'язаний… Паспорти у нас відібрали… Хто зрозуміє, що задумали ці дикуни?

– Але ви, Жульєтто, достатньо схожі на француженку… Ні, більше ви схожі на англійку…

– На француженку, на англійку… Це ви до чого?

– Трохи рішучості, і ви самі пройдете де треба…

– Я – дружина і мати!

Зараз Жульєтта йшла настільки швидко, що Ґонзаґо навіть відстав. Вона почула, як до неї долетів, наче подих, напівшепіт:

– Життя є життя…

Пані Багратян різко обернулася:

– Якщо ви так гадаєте, то навіщо залишаєтеся в Азії?

– Я? Та війна стосується всіх чоловіків на світі.

Жульєтта сповільнила крок.

– Та вам це так легко, Ґонзаґо. Якби ми мали ваш американський паспорт! Ви ж без проблем можете приєднатися до ваших супутниць у Дамаску чи Бейруті. Чом би й ні? Приросли ви, чи що, до цього Богом забутого клаптика землі?

– Чому? – тепер Моріс ішов пліч-о-пліч із Жульєттою. – Чому? Якби я навіть знав точно, вам, Жульєтто, я, далебі,

найменше зважився б це сказати.

На повороті дороги їх чекав Восканян. Він зробив над собою зусилля і приєднався до відсталої пари. Час від часу вчитель кидав на Жульєтту похмуро-наказовий погляд. До воріт саду Багратянів ніхто не промовив жодного слова.

Божою милістю немов із натхнення влаштував Ґабріель свою генеральну репетицію майже в останню мить: на під'їзді його чекав Алі Назіф, рябий жандарм.

– Господарю, я прийшов за моїми меджидіями, в рахунок яких ти дав мені завдаток.

Ґабріель вийняв із гаманця один фунт стерлінгів і спокійно простягнув його Алі Назіфу, котрому чекати, не проявляючи нетерпіння, поки не виконає свого зобов'язання, було чимось само собою зрозумілим.

Старий заптій обережно взяв банкноту.

– Я роблю важкий проступок, порушивши наказ. Стережися, щоб не видати мене, ефенді!

– Гроші ти взяв. Кажи!

В Алі Назіфа забігали очі.

– Через три дні по селах будуть ходити мюдір і капітан поліції.

Багратян поставив свою палицю в кут і зняв із плеча польовий бінокль.

– Он як? І що хорошого скажуть нам, у наших селах, капітан поліції та мюдір?

Жандарм став потирати своє неголене, щетинисте під-

боріддя.

– Ви маєте піти звідси, ефенді, всі до єдиного. Так велять каймакам і валі. Заптії зберуть усіх вас, із Суедії й Антіохії, і поведуть на схід. Та тільки в Алеппо – можу і це тобі сказати – вам не дозволять зупинитися. Це забороняється через консулів.

– А ти, Алі Назіфе, також будеш серед цих заптіїв?

Рябий був вкрай обурений:

– Іншалла! Слава Богу, ні! Хіба я не прожив із вами дванадцять років на посаді коменданта всієї округи? Й усі були задоволені? День і ніч наглядав, аби був лад. А тепер через вас втрачаю хороше місце. Така ось людська невдячність! Наш пост скасовується, остаточно та безповоротно.

Багратян тицьнув йому в руку кілька цигарок, аби трохи розрадити бідолаху.

– А тепер, Алі Назіфе, скажи мені, коли розформують твій пост?

– Мені наказано сьогодні ж вирушати із загоном в Антіохію. А потім сюди прибуде мюдір із цілою ротою.

У двері входили Жульєтта, Іскуя та Стефан. Присутність Алі Назіфа не викликала в них жодних підозр. Ґабріель вивів заптія з передпокою на майданчик перед будинком, засипаний галькою.

– Виходячи з того, що ти мені повідомив, Алі Назіфе, села три дні залишатимуться без нагляду.

Ґабріель, вочевидь, засумнівався у правильності цього по-

відомлення. Переляканий жандарм стишив голос:

– О, ефенді, якщо ти про мене згадаєш, то мене повісять та ще й причеплять дошку з написом «державний зрадник». А я, незважаючи на це, все тобі розповідаю. Впродовж трьох днів у селах не буде жодного заптія, бо пости будуть заново формуватися в Антіохії. Потім вам дадуть ще кілька днів на збори.

Ґабріель пильно дивився на горішні вікна свого будинку, ніби боявся, що Жульєтта за ним спостерігає.

– Алі, ви були зобов'язані представити списки жителів?

Рябий із відвертою зловтіхою йому підморгнув.

– Тобі, ефенді, сподіватися нема на що! На багатих та освічених вони найбільше злі. Що за радість, кажуть, якщо бідні та працьовиті вірмени здохнуть, а панове дуки й адвокати залишаться в країні! Ти у них на особливо поганому рахунку. Твоє ім'я, ефенді, буде в списку першим. Вони весь час про тебе казали. І думати нічого, що вони твою сім'ю пожаліють. Це вони абсолютно точно обмізкували. До Антіохії ви будете разом. А там вас розлучать.

Багратян майже із задоволенням розглядав заптія.

– Та ти, либонь, потрапив у число високопоставлених і посвячених? То, може, мюдір відкрив тобі своє серце, Алі Назіфе?

Рябий велично кивнув головою.

– Лише заради тебе, господарю, я стільки старався. Простоював годинами в канцеляріях хюкюмета і слухав в усі

вуха. О, ефенді, я заслужив більше за твій жалюгідний паперовий фунт, ще й нагороду на тому світі! Яка ціна нині паперовому фунту? Якщо його на базарі і погодяться розміняти, то неодмінно обдурять. Ти тільки вдумайся: моїм наступникам дістанеться більше, ніж сто золотих фунтів і всі меджидії, які можна добути в селах. Їм буде належати твій будинок із усім добром, яке там є. Тому що тобі нічого не дозволять взяти з собою. І твої коні їм дістануться. І твій сад із усіма плодами, які він виростить…

Багратян перервав цей барвистий перелік:

– Та чи піде тільки це їм на користь!..

Він розправив плечі і підвів голову. Але Алі Назіф понуро тупцював на місці.

– І тепер я продав тобі все це за клаптик паперу.

Щоб позбутися його, Ґабріель висипав із кишені всі свої піастри.

Коли Багратян увійшов у будинок священика, то, на превеликий свій подив, дізнався, що Тер-Айказуну про близьку катастрофу стало відомо за кілька годин до повідомлення Алі Назіфа. У тісній кімнаті вже зібралися Товмас Кебусян, шестеро інших мухтарів, двоє одружених священиків із сіл і преподобний Нохудян із Бітіаса.

Сірі і ніби воскові обличчя. Страшна звістка була як удар грому в нерозсіяному мареві хворобливого напівсну, в якому багато тижнів ходили ці люди. Вони стояли уздовж стін,

так щільно притулившись до них, що здавалося – це мертві виліплені фігури, які виступають із цегли. Сидів один Тер-Айказун. Його закинуте назад обличчя опинилося в густій тіні. Тільки руки, що спокійно лежали на письмовому столі, осяяв нерухомий сонячний зайчик. Коли хтось із присутніх промовляв, то говорив ледь чутно, ледве ворушачи губами. Тер-Айказун, звертаючись до Багратяна, сказав упівголоса:

– Я звелів присутнім тут мухтарам негайно після повернення в села скликати громади на сходини. Сьогодні ж, і якнайхутчіше, сюди, в Йогонолук, мають з'явитися всі дорослі жителі – від Вакефа до Кебусії. Ми збираємо їх на загальні сходини, де буде вирішено, до яких слід вдатися заходів…

Із кута долинув тремтячий голос пастора Нохудяна:

– Ніяких заходів вжити не можна…

Від стіни відокремився мухтар Бітіаса.

– Чи є в цьому сенс, чи ні, народ має зібратися: людям треба послухати інших і самим висловитися. Тоді все буде легше.

Тер-Айказун, насупившись, вислухав цей обмін репліками, що перебив його. Потім продовжив викладати Багратяну свої пропозиції:

– На цих сходинах громади мають вибрати людей, котрі користуються їхньою довірою і візьмуть на себе керівництво ними. Лад – єдина зброя, що нам залишилася. Якщо ми і за своєю околицею будемо підтримувати порядок і дисципліну, то, можливо, не загинемо…

Вимовивши слова «за своєю околицею», Тер-Айказун підняв повіки, що наполовину ховали очі, і допитливо глянув на Ґабріеля. Товмас Кебусян похитав голомозою головою:

– На церковному майдані влаштовувати збори заборонено. Адже там заптії. В церкві також не можна. Бозна-хто туди може залізти, підслухати і донести на нас. Та й мала церква, всіх нас не вмістить. Але тоді де?..

– Де? Дуже просто! – Багратян лише зараз подав голос. – Мій сад оточений високою огорожею. В огорожі три хвіртки, що зачиняються. Місця там вистачить для десяти тисяч людей. Ми там будемо, як у захищеній фортеці.

Пропозиція Багратяна вирішила справу. Тим, хто зневірившись або від душевної втоми безвольно йшов на загибель, не опираючись знищенню, і тим, хто завжди і в усьому чинив перешкоди, тепер нічого було заперечити. Та й які, врешті-решт, заперечення можна було висловити проти того, щоб жителі вірменської долини в смертний час свого народу зібралися й обрали ватажків, нехай таких самих беззахисних, як і вони самі? Місце для сходин було надійним. Імовірно, всі погодилися зібратися ще й тому, що передбачалося, ніби у сім'ї Багратянів є зв'язки з можновладцями, які можна використати для порятунку семи сіл.

Обіцяючи негайно підняти народ, мухтари понуро почвалали з оселі священика. Йогонолук був розташований посеред округи, тому останні учасники сходин могли встигнути у сад Багратяна лише о четвертій годині пополудні. Мухтари

взяли на себе охорону садових хвірток, аби ніхто сторонній туди не проник.

Тер-Айказун устав. Його кликали дзвони. Час було готуватися до богослужіння.

Вірменська літургія – найтриваліша з усіх християнських мес. Від Introitus[57] до останнього хреста священика минає, мабуть, добра година або й півтори. Ніякі музичні інструменти, крім бубна і тарілок, не супроводжують спів хору. По неділях, коли хору кортіло розійтися по домівках, він прискорює темп, аби поквапити священика та скоротити врочисту месу. Сьогодні такий вибрик втілити не вдалося. Занурений у свої думки, Тер-Айказун особливо довго зупинявся на кожному розділі священного тексту, на кожній подробиці релігійного обряду.

Чи хотів він продовжити молитву, сподіваючись на диво ненавмисного порятунку? Чи хотів відтягнути ту мить, коли над громадами, що нічого не підозрюють, вдарить грім? Хвилина ця настала занадто швидко, якраз тоді, коли Тер-Айказун востаннє благословив паству та промовив:

– Ідіть із миром і Господь буде з вами!

На лавах уже почувся шурхіт: люди вставали з місць, але Тер-Айказун вийшов уперед, на горішню сходинку вівтаря, простягнув руки й вигукнув:

– Те, чого ми боялися, здійснилося!

Потім спокійним рівним голосом продовжив. Ніхто, ска-

---

[57] *Introitus* – молитва, якою починається обідня.

зав він, не повинен даремно хвилюватися й утрачати самовладання. Такої ж мертвої тиші, як зараз, треба дотримуватися і найближчими днями. Будь-яка нерозсудливість, будь-яке порушення ладу, плач і стогони не принесуть користі і лише погіршать становище. Єдність, стійкість, порядок – тільки цим можна запобігти найгіршому. Є ще час продумати кожен крок. Тер-Айказун закликав усі громади прийти на великі сходини біля будинку Багратяна. Жоден дорослий свідомий чоловік не має від цього ухилятися.

На цих сходинах належить не тільки ухвалити рішення про майбутню спільну тактику всіх семи сіл, але й обрати керівників, котрі до останнього стоятимуть за народ перед владою. Цього разу не годиться голосувати, підіймаючи руку, як зазвичай голосують під час громадських виборів. Тому кожен повинен захопити з собою аркуш паперу й олівець, аби голосувати за всіма правилами.

– А тепер спокійно розходьтеся по домівках, але тільки порізно, – наставляв священик своїх парафіян, – не привертайте до себе уваги! Можливо, сюди вже наслали шпигунів, котрі за вами стежать. Заптії не мають помітити, що ви підготовлені. Не забудьте прихопити папір і приходьте вчасно, в призначений час. І пам'ятайте: спокій!

Повторювати не довелося. Як сонм мерців чи позначених смертю, виходили люди, похитуючись, на білий світ, і вони не могли розпізнати його. Людина не знає себе, поки не настане час випробування.

Життєвий шлях Ґабріеля Багратяна до цього дня:

Син родовитої сім'ї. Виріс у повному добробуті, жив за кордоном, в Європі, зокрема в Парижі, споглядав життя. Давно розірвав зв'язок із народом, державою, з будь-якою масовою організацією, захищений від світу «абстрактний» чоловік. Зовнішніх перешкод, із якими він стикається, мало. Всім необхідним його забезпечує глава сім'ї, старший брат, невидимий і недосяжний благодійник. Потім настає дещо дивна й єдина перерва, епізод у цьому цілком зайнятому внутрішнім життям інтелектуальному й емоційному бутті: військове училище та війна. Ідеалістичний патріотизм, який раптово заволодіває розумом цього спостерігача, зрозуміти нелегко. Велике політичне братання турецької та вірменської молоді пояснює його недостатньо: в Ґабріелі промовляє ще щось інше, якась таємна тривога, спроба зійти зі свого занадто второваного життєвого шляху. Однак під час короткої військової кампанії Багратян відкриває в собі нові можливості. Виявляється, він зовсім не людина, котра живе винятково внутрішнім життям. Він, хоч як дивно, перевершує своїх східних однополчан мужністю, силою духа, енергійністю, винахідливістю. Офіцер швидко просувається по службі, багаторазово нагороджений і згадується в рапортах командування сухопутних військ. Правда, з часом все це ніби відступає на задній план, стає спогадом, таким, що суперечить усій логіці його життя. Тому що знову бере гору

його початкова природа, умиротворена та набагато зріліша. Але цей день – сьогодні двадцять четверте липня – перетворює всі попередні роки його життя на бліду прелюдію.

Авакян був приголомшений, побачивши, як уявні химери нудьгуючого пана, які він кілька тижнів поспіль фіксував на папері, перетворюються на великий і грандіозний військовий план. Вони сиділи вдвох у замкненому на ключ кабінеті Багратяна. Можна було скільки завгодно гукати та стукати – вони б не відчинили двері. Таємничі штрихи, хрестики та хвилясті лінії на трьох мапах, над якими студент Авакян посміювався, як над забаганкою, виявилися ґрунтовно продуманою системою оборони. Жирна синя риска під Північним Сідлом була умовним позначенням довгої траншеї, що примикала до нагромадження каміння – цієї природної барикади біля скелястої гряди (пофарбована у брунатну фарбу!). Тоншою синьою лінією були позначені резервні окопи, маленькі прямокутники збоку від шанців – флангові прикриття та передові спостережні пости. Числа від двійки до одинадцятки, що заповнювали обернений до долини край Дамладжка, перетворилися з незначних номерів на ретельно узгоджені між собою окремі ділянки захисту. Набули сенсу і різні написи на мапі: «Городище», «Скеля-тераса», «Командна висота», «Спостерігач I, II, III», «Південний бастіон». Що стосується останнього, то він був особливо вдалою знахідкою для системи оборони: загону в кілька десятків бійців було б тут достатньо, щоб тримати під постійною

загрозою значно переважаючі сили супротивника. Боронити цю позицію могли б навіть жінки. Обличчя Ґабріеля, котрий увійшов в азарт, паленіло. Ніколи ще воно не було таким схожим на хлоп'яче обличчя Стефана, як зараз.

– У мене є всі підстави сподіватися, – циркулем Стефана Багратян перевіряв точність дистанцій, – що я знаю турецьких солдатів. Кращі з них – на фронті. А ті, що тиняються в антіохійських казармах, – ополченці, заптії та солдати нерегулярних військ. Це – бидло, здатне тільки на дрібні злочини.

Високе, трохи похиле чоло Авакяна зблідло як крейда, на відміну від розпашілого обличчя Ґабріеля, коли парубок раптом уявив себе учасником цього дивного плану оборони.

– Ми можемо розраховувати в кращому випадку на тисячу людей. Не знаю, яка ситуація з гвинтівками та боєприпасами. У кожному турецькому містечку, не тільки в Антіохії, а й усюди, стоять військові частини…

– Ми – громада загальною чисельністю в п'ять із половиною тисяч осіб, – обірвав співрозмовника Багратян. – Пощади чекати нам нізвідки. Нас очікує повільна смерть. Але Муса-Даг так легко не дасть себе заблокувати.

Авакян, вражений, намагався заперечити:

– Але чи захочуть ці п'ять тисяч діяти з вами заодно, пане Багратян?

– Якщо не захочуть, отже, гідні жалюгідної смерті в багні, на месопотамських путівцях… А я зовсім не хочу жити, зов-

сім не хочу рятуватися! А хочу битися! Хочу вбити стільки турків, скільки у нас буде набоїв. І якщо так тому бути, то залишуся сам на Дамладжку, разом із дезертирами.

Очі Багратяна палали не ненавистю, а гнівом, святим і праведним гнівом. Здавалося, він радий був би стояти сам віч-на-віч із багатомільйонною армією Енвера-паші. Як скажений, схопився він із місця і почав міряти кроками кімнату.

– Я не жити хочу, а хочу виправдати своє життя!

Авакян усе ж не здавався:

– Гаразд! Якийсь час ми будемо захищатися. А потім?

Ґабріель перестав крокувати кімнатою і знову спокійно сів за роботу.

– А потім… Нам доведеться впродовж двадцяти чотирьох годин вирішувати ще незліченну кількість проблем. Де помістити м'ясні припаси, склад боєприпасів, лазарет? Які будувати житла? Джерел води тут достатньо. Але як найкраще забезпечити водопостачання? Ось аркуші, на яких я накидав статут служби для бійців. Перепишіть його набіло, Авакяне. Це нам знадобиться. Взагалі, приведіть до ладу ці нотатки. По-моєму, я не так уже й багато втратив. Поки що все це – тільки в теорії, але я переконаний, що велика частина ідеї здійсненна. Ми, вірмени, постійно хизуємося своєю розумовою перевагою. Цим ми їх смертельно образили. Що ж, тепер доведемо свою перевагу на ділі!

Самвел Авакян нерухомо сидів пригнічений. Але більше, ніж думки про спільну долю, збурювали непереборні пото-

ки, що струменіли від Ґабріеля. Багратяна огортала не сяюча, а розпечена субстанція. Що менше Ґабріель промовляв, що спокійніше працював, то густішою вона ставала. На Авакяна ця позиція справила такий сильний вплив, що він не міг зосередитися, не знаходив слів, аби висловити свої сумніви, і тільки не зводив очей із працедавця, котрий знову заглибився в роботу над військовим планом. Авакян навіть не розчув слів господаря, тому той нетерпляче повторив:

– А тепер ідіть униз, Авакяне. Скажіть, що я до обіду не прийду. Нехай пришлють мені з Мисаком чогось попоїсти. Мені не можна втрачати ні хвилини. Крім цього, не хочу нікого бачити до зборів, жодної людини, затямили? Навіть мою дружину!

Народ почав сходитися незабаром після полудня. Як було домовлено, мухтари самі контролювали всі три входи в парковій огорожі, щоб засвідчити особу кожного учасника зборів. Однак ця обережність виявилася зайвою, позаяк Алі Назіф разом із усіма постовими таємно, не попрощавшись із людьми, з котрими прожив стільки років, відбув в Антіохію. Та й родичів листоноші-турка і мусульманських сусідів не було видно. Останні групи пройшли крізь контроль задовго до призначеного часу. Потім ворота та хвіртки замкнули на засуви. Народ скупчився на майданчику перед віллою – близько трьох тисяч людей. Перед лівим крилом будинку був просторий дворик, його на прохання Тер-Айказуна огородили кількома рядами мотузок для білизни, і туди нікого не

впускали.

На високому ґанку будинку зібралися відомі люди Муса-Дага. Сходи, що ведуть до ґанку, слугували ораторською трибуною. Писар йогонолукської громади поставив біля нижньої сходинки столик, аби нотувати найважливіші рішення.

Ґабріель хотів якнайдовше залишатися в своїй кімнаті, вікна якої виходили на подвір'я з юрбою, щоб не розтратити душевну повноту цієї хвилини на випадкові розмови. Він вийшов із дому, тільки коли Тер-Айказун за ним послав.

Змертвілі, пониклі обличчя – не тритисячний натовп, ні, – одне загальне, єдине обличчя. Втілення вигнання, що втратило надію, – воно таке саме тут, як у сотнях інших місцин у цю годину. Вся ця людська маса стояла, хоч у цьому не було потреби, так болісно притиснувшись одне до одного, що здавалася менш численною, ніж було насправді. І лише далеко позаду, там, де старі дерева загороджували проїзд, люди сиділи, лежали, стояли, притулившись до стовбурів, відокремившись від натовпу, гейби мова йшла не про їхні життя.

Коли Ґабріель побачив цей люд, його рідний народ, його раптово охопив жах. Серце тривожно забилося. Дійсність знову постала перед ним іншою, вона занадто різнилася від тієї думки, що склав собі про неї. Це були не ті люди, котрих чоловік щодня бачив у селах, на котрих спирався в своїх сміливих розрахунках. З широко розплющених очей на нього споглядала смертельна суворість і гіркота. Навколо сірі,

наче ссохлі обличчя. Навіть щоки молодих здавалися запалими та поморщеними. Але ж Багратян сидів і в селянських світлицях, і в ремісників, та тоді він так само мало бачив реальність, як мандрівник, котрий проїжджає місцевістю в екіпажі.

І лише тут, у грізну, знаменну годину, сталося перше зіткнення цього відчуженого патріота з витоками його життя. Все, що він у своєму кабінеті обмізкував і розробив, раптом втратило опору, – таким незнайомим, таким відлякуючим був вигляд тих, кого провідник хотів повести за собою. Жінки ще в недільних сукнях, пов'язані шовковими хустинами, в намисті, в брязкаючих підвісками браслетах. Багато хто був зодягнений, як туркені, в широкі шаровари, на чолі – низка перлин, хоча й були побожними християнками. Сусідство стирало відмінності і в зовнішньому вигляді людей, особливо в таких забутих селах, як Вакеф і Кебусія. Ґабріель бачив чоловіків у темних ентарі, бородатих, у фесках чи хутряних шапках. Стояла спека, дехто з них був у розхристаних сорочках. Шкіра на грудях, на відміну від засмаглої та жилавої селянської шиї, була на диво білою. Сивочолі жебраки-сліпці, схожі на пророків, вигулькували в натовпі то тут, то там – немов душі, що волають до розплати на Страшному суді.

Попереду всіх стояв Геворк, танцюрист із соняшником у руці. Обличчя недоумка виражає не повсякчасну готовність до послуг, а докір земної юдолі, звернений до іншого світу.

Багратян торкнувся своєї куртки холодною, як лід, рукою. Але торкнувшись, відчув опік, як від кропиви. І в ту ж мить спливло питання: «Чому саме я? Як я буду з ними говорити? Як я посмів взяти це на себе?» Відповідальність насунулася на чоловіка, як сонячне затемнення з миготливими в сутінках тінями лиликів. Підла думка: «Втікати звідси! Сьогодні ж! Байдуже куди!»

Але ось Тер-Айказун почав повільно доносити до свідомості мас свої слова. Слова та фрази набували сенсу. Сонячне затемнення на небі Ґабріеля скінчилося. Тер-Айказун нерухомо стояв на горішній сходинці ґанку. Ворушилися тільки губи та легко здіймався наперсний хрест, коли владика промовляв. Гострий клобук кидав тінь на воскове обличчя, запалі щоки обрамляла чорна борода з двома клинами сивини. Напівзаплющені очі – як таємничі тіні на обличчі. Здавалося, він був у цей час не майбутнім свідком чогось нереального, а вже пережив і зазнав усього, тому тепер може нарешті й відпочити. Незважаючи на те, що вірменська, як усі східні мови, тяжіє до високого стилю та пишної образності, парох промовляв короткими, мабуть, навіть занадто сухими фразами.

Треба чітко уявляти собі, які наміри уряду. Із присутніх тут людей похилого віку навряд чи знайдеться хоч один, хто не пізнав, якщо не на власній шкурі, то з досвіду своїх закатованих рідних в Анатолії, що таке погроми. А Христос не за заслуги помилував Муса-Даг, захистив його в своєму

милосерді. Впродовж довгих благодатних років у селах жили мирно, тоді як у цей же час десятки тисяч співвітчизників в Адані й інших місцях вирізали до ноги. Однак треба чітко відрізняти погром від депортації. Погром триває чотири, п'ять, в гіршому випадку – сім днів. Смілива людина завжди зуміє дорого продати своє життя. Укриття для жінок і дітей можна підготувати. Люта солдатня швидко втамовує спрагу крові, навіть найбільш звіроподібних заптіїв охоплює потім відраза до скоєного ними ж. Хоча уряд завжди сам організовував погроми, він ніколи не визнавав себе до них причетним. Вони виникали як наслідок безладу та закінчувалися в хаосі. Але безлад був ще й позитивною стороною цієї мерзоти, і найстрашніше, що могло тоді спіткати людину, це смерть. Не те що депортація! Тут смерть, навіть найжахливіша, – порятунок. Депортація не проходить, як землетрус, що завжди щадить якусь частину жителів і будинків. Депортація триватиме, поки останній син нашого народу не впаде від меча, не помре з голоду на дорозі або від спраги в пустелі, поки його не забере холера або сипняк. Тут діє не нестримна сваволя та розпалюється спрага крові, а щось набагато страшніше: методичність. Усе робиться за планом, розробленим у стамбульських міністерствах. Він, Тер-Айказун, знав про цей план уже кілька місяців, задовго до зейтунської катастрофи. Він знає також, що всі старання католікоса, патріарха й єпископів, прохання та погрози послів і консулів ні до чого не привели.

– Єдине, що міг зробити я, бідний маленький священик, – це мовчати, всупереч мукам совісті мовчати, щоб не затьмарити останні ясні дні моїх бідних парафіян. Дні ці канули безповоротно. Тепер треба, не піддаючись самоодуренню, глянути правді в обличчя. Тільки не виступайте з божевільними пропозиціями звернутися до влади з клопотанням або з чимось таким подібним. Марна трата часу!

– Людського співчуття не чекайте! – продовжував Тер-Айказун. – Розіп'ятий Христос наш велить продовжувати його хресний шлях. Нам залишається одне: померти…

Тер-Айказун зробив ледь помітну паузу і закінчив зовсім іншим тоном:

– Усе питання лиш у тому, як померти.

– Як померти? – повторив пастор Арам Товмасян, застрибнувши на сходинку ґанку поруч із Тер-Айказуном. – Я знаю, як я помру. Не як беззахисний баран, не на шосе дорогою в Дейр-ель-Зор, не в клоаці депортаційного табору, не від голоду і не від смердючої епідемії, ні. Я помру на порозі свого будинку зі зброєю в руках, у цьому допоможе мені Христос, чиє слово я проповідую людям. І зі мною помре моя дружина і з нею ненароджене дитя.

Здавалося, ще трохи й у нього розірветься серце: Арам притиснув руку до грудей, немов бажаючи його втихомирити. Заспокоївшись, він згадав про долю депортованих: описав те, що довелося пережити разом із зейтунцями, хоч і недовго і не в такій страшній формі.

– Що це таке, ніхто не знає, не в змозі уявити, поки не відчує сам. Дізнаєшся це тільки в останню мить, коли жандарм наказує рушити в дорогу, коли церква та будинки, на які ти озираєшся, стають усе меншими і меншими, поки зовсім не зникають із очей…

Арам описав нескінченний шлях від етапу до етапу, нічого не забувши: і те, як помалу ноги вкриваються струпами і набрякає тіло, і те, як люди починають падати та залишаються лежати на дорозі, а ешелон тягнеться далі, як настає загальне здичавіння і люди щодня мруть під ударами батога.

Кожна фраза промовця, як батогом, юшила натовп. Але дивна річ! З ворохоблених душ цієї тисячної маси не чулося жодного зойку, жодного вибуху люті. Юрба, як і раніше, розглядала купку людей на високому ґанку, як трагічних блазнів, котрі зображують щось таке, що не має до них, глядачів, жодного стосунку. Ці виноградарі, плодівники, різьбярі, ремісники, пасічники, шовківники, ткачі, котрі так довго чекали грізної зустрічі з майбутнім, зараз, коли воно обернулося сьогоднішнім днем, не були спроможні осягнути його розумом. Змарнілі обличчя свідчили про межу напруги. Життєва сила люто намагалася пробити паволоку болючого відчуження, в якій, немов у коконі, перебували люди останнім часом.

Арам Товмасян гукнув:

– Блаженні мертві, бо у них усе в минулому!

І тут уперше з натовпу почувся невимовний зойк болю. Це

був протяжний, співучий стогін, завмираючий подих, немов зітхала не людина, а сама стражденна земля. Але, перекриваючи цей крик болю, пролунав голос Арама:

– І ми хочемо, щоб смерть якомога швидше стала минулим! Тому будемо захищати наші рідні краї – чоловіки, жінки, діти, – щоб усі знайшли швидку смерть!

– Чому ж неодмінно смерть?

Це прозвучав голос Багратяна. Десь жевріючи в глибині його душі, світло спитало, коли Ґабріель почув себе: «Чи це я?» Серце чоловіка билося спокійно. Скутість минулася. Назавжди. Виникло відчуття глибокого переконання. Напружені м'язи розслабилися. Всім своїм єством він знав: заради цієї миті варто жити. Бувало, коли чоловік часто розмовляв із тутешніми селянами, його вірменська мова здавалася йому неприродною та вимученою. А зараз промовляв не він – і це надавало величезного спокою – а якась владна сила, що вела Баграятна сюди довгими обхідними шляхами століть і короткими, але також крутими дорогами його життя. Провідник із подивом прислухався і до цієї незримої сили, яка так природно черпала з нього слова:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.